सूत्रम्।
५ उभयकामिना सङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तग्रहणम्।
६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजपमन्त्रः।
७ अश्मारोहणे आचार्य्यजपमन्त्रः।
८ लाजहोमप्रकारः। भ्राता दिर्द्विर्लाजानावपति।
९ वरो जामदग्न्यश्चेत् त्रिर्लाजानावपति।
१० लाजायां हविरवधारणम्।
११ वरकर्त्तृकमवदानम्।
१२ अवदानमिदं सर्वत्र।
१३ वरकर्त्तृकहोममन्त्राः।
१४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकं लाजादानम्।
१५ एके लाजानोप्य पर्य्यत्परिणयन्ति।
१६ शिखाविमुञ्चनम्।
१७ दक्षिणशिखां विमुञ्चति।
१८ उत्तरशिखां विमुञ्चति।
१९ सप्तपदीगमनम्।
२० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम्।
२१ ग्रामान्तरगमने धर्म्मरा-

सूत्रम्।
वसतिः।
२२ ध्रुवारुन्धत्यादि दृष्ट्वा वाग्विसर्जनम्।
इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका।

अथ प्रथमे अष्टमी कण्डिका।
१ यानारोहणमन्त्रः।
२ नावारोहणमन्त्रः।
३ उदकादुत्तारणमन्त्रः।
४ वधूर्यदि रोदिति तदा एतां जपेत्।
५ विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम्।
६ देवग्रहचतुष्पथादौ जपमन्त्रः।
७ पथिका ईक्षकाः सन्ति चेत्, तानितया ईक्षेत।
८ गृहप्रवेशमन्त्रः।
९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः।
१० विवाहावधि ब्रह्मचर्य्यधारणादिः।
११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम्।
१२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यं

त्वम्।
२४ पूर्णपात्रनिनयनकालः।
२५ प्राकयज्ञतन्त्रः।
२६ दक्षिणादानम्।
इति प्रथमे दशमी कण्डिका।

अथ प्रथमे एकादशी कण्डिका
१ पशुकल्पः।
२ पशूपस्पर्शनम्।
३ पशुमोक्षणम्।
४ पशुनिनयनम्।
५ पशुनिनयनं मन्त्रवर्जम्।
६ उल्मूकाहरणम्।
७ शामित्रकथनम्।
८ पशुसंज्ञपनम्।
९ वपारम्भकर्त्तृकथनम्।
१० वपाहोमः।
११ स्थालीपाकश्रपणम्।
१२ पश्ववदानं स्थालीपाकहोमश्च।
१३ अवदानसहितहोमो वा।
१४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम्।
१५ तूष्णीं हृदयशूलाहरणम्।
इति प्रथमे एकादशी कण्डिका।

अथ प्रथमे द्वादशी कण्डिका।
सूत्रम्।
१ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम्।
२ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम्।
३ भयसम्भावनायां दूताय शस्त्रदानम्।
४ नद्यन्तरा चेत् प्लवरूपदानम्।
५ धन्वन्तरियैत्ययेत् पुरोहिताय बलिहरणम्।
इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका।

अथ प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका।
१ पुंसवनं, अनवलोभनञ्च।
२ पुंसवनं कर्म।
३ प्रश्नवचनम्।
४ त्रिः प्राशनम्।
५ अनवलोभनं कर्म।
६ नस्ताहरणम्।
७ हृदयस्पर्शमन्त्रः।
इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका

अथ प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका।
१ सीमन्तोन्नयनं कर्म।

अथ प्रथमे विंशतितमा कण्डिका।

द्वितीयाध्याये

अथ द्वितीये द्वितीया
कण्डिका।

सूत्रम्।

१ आश्वयुजीकर्म।

२ स्थालीपाकहोमः।

३ पृषातकहोमः।

४ आहिताग्नेः आग्रयणः स्थालीपाकः।

५ अनाहिताग्नेर्विशेषः।

इति द्वितीये द्वितीया
कण्डिका।

अथ द्वितीये तृतीया कण्डिका।

१ प्रत्यवरोहणकर्मकालः।

२ पौर्णमास्यां वा।

३ पायसहोममन्त्रौ।

४ स्विष्टकृन्निषेधः।

५ जपमन्त्रः।

६ पुनर्जपमन्त्रः।

७ अमात्यप्रवेशः।

८ ज्यायान् ज्यायान् वा प्रविशति।

९ मन्त्रविदो मन्त्रजपः।

१० उत्थाय विर्जपमन्त्रः।

११ त्रिदिङ्मुखानां . चतुर्थः जपमन्त्रः।

सूत्रम्।

१२ स्वस्त्ययनवाचनम्।

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका

अथ द्वितीये चतुर्थी कण्डिका।

१ अष्टकाकर्मकालः।

२ एकस्यां अष्टम्यां वा।

३ पूर्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो दानम्।

४ ओदनकृसरपायसानां श्रपणम्।

५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्ट्वा पूपश्रपणम्।

६ मन्त्राष्टकैर्होमः, यावद्भिः कामयेत् तावद्भिर्वा।

७ परदिने अष्टम्यां अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा।

८ अनडुहो यवसमाहरेद्वा।

९ त्रयाणामप्यसम्भवे अग्निना कक्षं दहेत्।

१० पूर्वोक्तपक्षद्वये मनसा ध्यानम्।

११ चतुर्थाभिकल्पान्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात्।

१२ देवताविकल्पप्रदर्शनम्।

१३ वपाहोममन्त्रः।

सूत्रम्।

१४ सप्त होममन्त्राः।

१५ स्विष्टकृति षष्टमहोमः।

१६ स्वस्त्ययनवाचनम्।

इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका।

अथ द्वितीये पञ्चमी कण्डिका।

१ अन्वष्टक्यं कर्म।

२ मांसकल्पादि।

३ पिण्डपितृयज्ञकल्पसम्प्रदर्शनम्।

४ पितृभ्यः पिण्डनिर्वपणम्।

५ मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिण्डनिर्वपणम्।

६ अवटसंख्यानिर्णयः।

७ पित्रादिपिण्डस्थानम्।

८ मात्रादिपिण्डस्थानम्।

९ एतेन माध्यावर्षं कर्म व्याख्यातम्।

१० माध्यावर्षकर्मणि मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्धम् कर्त्तव्यम्।

११ अयष्टको नवावरान् भोजयेत्।

१२ अशक्तो सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा।

सूत्रम्।

१३ वृद्धिकर्मणि पूर्त्तकर्मणि च युग्मान् भोजयेत्।

१४ पूर्वेद्युः अष्टम्यां काम्ये एकोद्दिष्टे च अयुग्मान्।

१५ वृद्धिपूर्त्तेषु दक्षिणावीतिः तिलकार्य्यं यवदानञ्च।

इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका।

—:—

अथ द्वितीये षष्ठी कण्डिका।

१ रथारोहणात् पूर्वं तत्स्पर्शनमन्त्रः।

२ चक्रस्पर्शनमन्त्रः।

३ आरोहणक्रमस्तन्मन्त्रश्च।

४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः।

५ गमनप्रवर्त्तमानेषु रथेषु जपमन्त्रः।

६ शकटाद्यारोहणेऽप्ययं मन्त्रः।

७ शकटाद्यङ्गस्पर्शनमन्त्रः।

८ नावारोहणमन्त्रः।

९ नवरथेऽयं विशेषः।

१० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम्।

११ गृहसमीपागमनम्।

१२ रथावरोहणमन्त्रः।

१३ नवरथावरोहणमन्त्रः।

१४ जपमन्त्रः।

अथ तृतीये चतुर्थी
कण्डिका ।

सूत्रम् ।
१ देवतर्पणम् ।
२ ऋषितर्पणम् ।
३ प्राचीनावीती ।
४ आचार्य्यतर्पणम् ।
५ पितृतर्पणं दक्षिणा च ।
६ तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्वाध्यायस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य ।
७ ब्रह्मयज्ञानध्यायः ।

इति तृतीये चतुर्थी
कण्डिका ।

अथ तृतीये पञ्चमी
कण्डिका ।

१ अध्ययनप्रारम्भः ।
२ अध्ययनकालनियमः ।
३ अध्ययनतिथिनियमः ।
४ आज्यभागाहुतिः ।
५ दधिसक्तुहोमः ।
६ होममन्त्रः ।
७ अन्ये मन्त्राः ।
८ एको मन्त्रः ।
९ अपर एको मन्त्रः ।

सूत्रम् ।
१० देवताहोमादिमार्जनम् ।
११ जपनियमः ।
१२ व्याहृतिसावित्रीजपो वेदारम्भश्च ।
१३ उत्सर्गविधिः ।
१४ अध्ययनकालनिर्देशः ।
१५ ब्रह्मचारिधर्मयुक्तोऽधियीत ।
१६ ब्रह्मचारिणामपि अध्ययनम् ।
१७ समावृत्तो जायां गच्छेदित्येके ।
१८ प्रजोत्पत्त्यर्थं जायागमनम् ।
१९ इत्युपाकरणम् ।
२० पक्षमासाम्लाष्टकादि ।
२१ सावित्र्यादितर्पणम् ।
२२ आचार्य्यादितर्पणम् ।
२३ एतदुत्सर्जनम् ।
इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका ।

अथ तृतीये षष्ठी कण्डिका ।
१ काम्यकर्मस्थाने पाकयज्ञः ।
२ पुरोडाशस्थाने चरुः ।
३ कामप्राप्तिफलम् ।

सूत्रम्।

४ नैमित्तिकहोमः।

५ होममन्त्रः।

६ अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्रः।

७ तत्र मन्त्रान्तरम्।

८ जृम्भणादौ जपमन्त्रः।

९ अगमनीयगमनादौ आज्यहोमः।

१० तत्र समिदाधानं वा।

११ तत्र मन्त्रजपो वा।

इति तृतीये षष्ठी कण्डिका।

अथ तृतीये सप्तमी कण्डिका।

१ आदित्योपस्थानमन्त्रः।

२ तत्र मन्त्रचतुष्टयम्।

३ सन्ध्योपासनम्।

४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यनियमः।

५ तत्र प्रातर्नियमः।

६ तत्र कालनिर्णयः।

७ कपोतपाते होमजपौ।

८ यथार्थं गच्छन् होमजपौ।

९ नष्टं वस्तु लब्धमिच्छन् होमजपौ।

१० महान्तमध्वानं गमिष्यन्

सूत्रम्।

होमजपौ।

इति तृतीये सप्तमी कण्डिका।

अथ तृतीये अष्टमी कण्डिका।

१ समावर्त्तनसंस्क्रियमाणस्य आत्मने आचार्य्यायैव दानद्रव्यनिर्णयः।

२ उभयोर्दानद्रव्यालाभे आचार्य्यायैव दानम्।

३ समिदाहरणनियमः।

४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः।

५ उभयीसुभयकामः।

६ समिधदानादिगोदानम्।

७ मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्य्यात्।

८ मर्दननियमः।

९ स्नानाञ्जननियमः।

१० कुण्डलबन्धनम्।

११ अनुलेपननियमः।

१२ स्रग्बन्धनम्।

१३ तत्रान्यनियमः।

१४ छत्रादानम्।

१५ वैणवदण्डदानम्।

१६ अंसप्रापीयसमिधादानम्।

इति तृतीये अष्टमी कण्डिका ।

अथ तृतीये नवमी कण्डिका ।

सूत्रम् ।

१ उपदेशमन्त्रः ।
२ प्रत्यूषं समिधादानम् ।
३ मधुपर्कपूजनम् ।
४ अनुज्ञाते समावर्त्तनस्नानम् ।
५ व्रतनियमः ।
६ निषेधनियमः ।
७ निषेधनियमान्तरम् ।
८ स्नातकस्य माहात्म्यम् ।

इति तृतीये नवमी कण्डिका ।

अथ तृतीये दशमी कण्डिका ।

१ गुरवे नामकथनम् ।
२ उपवेशनानुज्ञा ।
३ उच्चैर्नामकथनम् ।
४ उपांशुकथनमन्त्रः ।
५ शिष्यस्य उपांशुकथनमन्त्रः ।
६ आचार्य्य जपमन्त्रः ।
७ जपानन्तरम् अनुमन्त्रणम् ।
८ प्रशंसा ।
९ अन्येषाम् आमन्त्रोक्ता वचः सूत्रम् ।
श्रुत्वा जपमन्त्रः ।
१० मृगयामनोज्ञा वचः श्रुत्वा जपमन्त्रः ।
११ भयप्राप्तौ जपमन्त्रः ।

इति तृतीये दशमी कण्डिका ।

अथ तृतीये एकादशी कण्डिका ।

१ सर्पेभ्यो दिग्भ्यो भयप्राप्तौ जपमन्त्रो होमश्च ।
२ जपमन्त्रः सूक्तशेषश्च ।

इति तृतीये एकादशी कण्डिका ।

अथ तृतीये द्वादशी कण्डिका ।

१ राजसभाह्वानम् ।
२ तत्र जपमन्त्रः ।
३ राज्ञे कवचदानमन्त्रः ।
४ धनुर्दानमन्त्रः ।
५ राज्ञो जपमन्त्र ।
६ सौयजपमन्त्रः ।
७ इषुधिदानमन्त्रः ।
८ रथगमने जपमन्त्रः ।
९ अश्वाभिमन्त्रणम् ।

सूत्रम्।

१० इषूनवेक्ष्यमाणजपमन्त्रः।

११ तत्सन्नह्यमानराजजपमन्त्रः।

१२ सारयमाणे जपमन्त्रः।

१३ रथेक्षणमन्त्रः।

१४ सौपर्णमन्त्रः।

१५ अनुक्रमेण रथगमनम्।

१६ युद्धप्रदेशनियमः।

१७ दुन्दुभिवादनमन्त्रः।

१८ बाणत्यागमन्त्रः।

१९ युध्यमाने राजनि पुरोहितजपमन्त्रः।

२० तत्र पुनर्मन्त्रः।

इति तृतीये द्वादशी
कण्डिका।

इति तृतीयाध्यायसूची
समाप्ता॥

अस्मिन्नध्याये सूत्रसंख्या १२०।

चतुर्थाध्याये
कण्डिका १—८। आहिताग्नेः रोगाद्यागमनाद् गन्तातीय-जपान्तानि कर्माणि।

अथ चतुर्थाध्याये प्रथमा
कण्डिका।

सूत्रम्।

१ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्तव्यम्।

२ ग्रामकामत्वे प्रमाणम्।

३ ग्रामे वास्तव्यत्वे प्रमाणम्।

४ अगदः सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत्।

५ अनिष्ट्वा वा ग्रामं प्रविशेत्।

६ मृतस्याहिताग्नेश्चिताभूमिखननम्।

७ खातस्य निम्नोच्चनियमः।

८ खातस्य आयामनियमः।

९ खातस्य विस्तृतिनियमः।

१० खातस्य अधोनियमः।

११ श्मशानदेशनिरूपणम्।

१२ तत् स्थानं बहुलौषधिकं भवेत्।

१३ कण्टकिक्षीराद्युद्वासनम्।

१४ दहनलक्षणश्मशानस्य विशेषविधिः।

१५ प्रेतस्य केशादिवपनम्।

१६ बहिराज्यादिसंस्थानम्।

१७ पृषदाज्यचयनम्।

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका।

अथ चतुर्थे द्वितीया कण्डिका।

सूत्रम्।

१ अग्निवर्णपात्राद्यानयनम्।
२ प्रेतानयननियमः।
३ शकटादिना प्रेतानयनमित्येके।
४ अनुस्तरणीपशुकथनम्।
५ तत्र पशुविशेषः।
६ अजापशुवर्णनियमः।
७ छागं पशुमित्येके।
८ पशोः सव्यबाहुबन्धनं कृत्वा आनयनम्।
९ तदनु अमात्यानामागमनम्।
१० कर्त्तुः कर्त्तव्यनियमः।
११ आहवनीयाधानम्।
१२ गार्हपत्याधानम्।
१३ दक्षिणाग्न्याधानम्।
१४ चिताग्निचयनम्।
१५ चितायां प्रेतसंवेशनम्।
१६ प्रेतपत्नीसंवेशनम्।
१७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवेशनम्।
१८ पत्न्युत्थापनम्।
१९ कर्त्तृजपमन्त्रः।
२० धनुरपनयनमन्त्रः।

सूत्रम्।

२१ पुनः कर्त्तृजपः।
२२ धनुःक्षेपः।

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका।

अथ चतुर्थे तृतीया कण्डिका।

१ पात्रयोजनम्।
२ जुह्वानयनम्।
३ उपभृतानयनम्।
४ अग्निहोत्रहवनादि पात्रानयनम्।
५ स्थानविशेषे द्रव्यविशेषाधानम्।
६ नासिकायां स्रुवाधानम्।
७ एकश्चेत् स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजनम्।
८ कर्णे द्रव्यविशेषाधानम्।
९ एकश्चेत् भित्त्वा इति पूर्ववत्।
१० उदरे द्रव्यविशेषाधानम्।
११ उदरे समवत्तधानायोजनम्।
१२ उपस्थे द्रव्यविशेषाधानम्।
१३ ऊरुजङ्घयोर्द्रव्यविशेषाधानम्।

सूत्रम्।

१४ पादद्वये द्रव्यविशेषाधानम्।

१५ एकद्येत् छित्त्वा इति पूर्ववत्।

१६ आसेचनपात्रे पृषदाज्यपूरणम्।

१७ उपयोगद्रव्याधानम्।

१८ आयुधायोजनम्।

१९ प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनमन्त्रः।

२० प्रेतपाणौ वृक्काधानम्।

२१ हृदये हृदयाधानम्।

२२ प्रेतपाणौ पिण्डाधानमित्येके।

२३ वृक्काभावे पिण्डाधानमित्येके।

२४ प्रणीताप्रणयनानुमन्त्रणम्।

२५ दक्षिणाग्नौ आज्याहुतिहोमः।

२६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिमन्त्रः।

इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका।

अथ चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका।

१ युगपदग्निप्रज्वालनम्।

सूत्रम्।

२ अनुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञापनम्।

३ प्रकारान्तरस्य फलविज्ञापनम्।

४ अन्यप्रकारस्य फलविज्ञापनम्।

५ युगपत्प्राप्तौ फलविज्ञापनम्।

६ दहनमन्त्रः।

७ दहनप्रशंसा।

८ आहिताग्निकशरीरमाश्राय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम्।

९ कर्तृजपमन्त्रः दहतोऽनीक्षित्वा सर्वेषां गमनञ्च।

१० सकृत् स्नात्वा प्रेताय जलाञ्जलिं दत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय आनक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम्।

११ आदित्यमण्डलं वा दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत्।

१२ प्रवेशे पूर्वापरनियमः।

१३ गृहमागत्य यच्मादीनुपस्पृशन्ति।

१४ तस्मिन् दिने अन्नं न पचेरन्।

१५ क्रीतान्नेन वर्तेरन्।

स्रवम्।

१६ त्रिरात्रमक्षारलवणम्।

१७ द्वादशरात्रं दानाध्ययनवर्जं महागुरुमृते।

१८ सपिण्डे दशाहम्।

१९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वा।

२० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दशाहम्।

२१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम्।

२२ असपिण्डज्ञातौ त्रिरात्रम्।

२३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम्।

२४ अदन्तजाते त्रिरात्रम्।

२५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम्।

२६ सहाध्यायिषु मृतेषु एकाहम्।

२७ समानग्रामीये श्रोत्रिये एकाहम्।

इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका।

अथ चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका।

१ अस्थिसञ्चयनम्।

२ स्त्रीपुरुषभेदेन कुम्भनियमः।

सूत्रम्।

३ प्रोक्षणमन्त्रः।

४ सञ्चयने पूर्वापरनियमः।

५ सञ्चयनानन्तरं अवधाननियमः।

६ पांसुप्रक्षेपः।

७ प्रक्षेपानन्तरं उत्तरजपमन्त्रः।

८ कपालेन सञ्चयनाधारकुम्भापिधानम्।

इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका।

अथ चतुर्थे षष्ठी कण्डिका।

१ शान्तिकर्म।

२ अग्निहरणम्।

३ चतुष्पथे अग्निपरिगमनम्।

४ अन्यनवेक्षणादिकुशपिञ्जूलान्तम्।

५ अग्निजननम्।

६ अग्निदीपनम्।

७ अग्निसिञ्चनम्।

८ अनडुच्चर्मण्यमात्यारोहणम्

९ परिधिपरिधानम्।

१० आहुतिचतुष्टयमन्त्रः।

११ चक्षुषी आञ्जीरन्।

१२ कर्त्तुरीक्षणम्।

सवम्।
१३ भस्माभिमर्शनम्।
१४ परिक्रमणजपः
१५ स्विष्टकृदादिसमापनम्।
१६ यथोपवेशनम्।
१७ आ उदयादस्तमयन्त आसते।
१८ होमसमापनम्।
इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका।

अथ चतुर्थे सप्तमी कण्डिका।
१ श्राद्धाधिकारः।
२ ब्राह्मणनियमः।
३ ब्राह्मणसंख्याकथनम्।
४ पिण्डपितृयज्ञे उक्ताः पिण्डनिपरणादयः श्राद्धेऽपि ज्ञेयाः।
५ ब्राह्मणाय जलदानम्।
६ आसनदानम्।
७ पुनर्जलदानम्।
८ पात्रे तिलावपनम्।
९ पित्र्यं कर्म अपदक्षिणं कार्यमिति।
१० अर्घ्यदानम्।
११ अर्घ्यदानात् पूर्वं जलदानम्।
सूक्तम्।
१२ अर्घ्यापां निवेदनम्।
१३ अर्घ्यानुमन्त्रणम्।
१४ अर्घ्या आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृताः तत् प्रथमपात्रं नोद्धरेत्।
इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका।

अथ चतुर्थे अष्टमी कण्डिका।
१ गन्धादिदानम्।
२ अग्नौ करणानुज्ञा।
३ प्रत्यनुज्ञा।
४ अग्नौ करणहोमः।
५ पाणिष्वेव वा होमः।
६ देवपितॄणाम् अग्निमुखपाणिमुखत्वे प्रमाणम्।
७ भोजनपात्रे हुतदानविधानम्।
८ हुतशेषावदानम्।
९ भोजनपात्रे अधिकान्नदानम्।
१० भोजनात् हस्तेषु पाठमन्त्रः।
११ पिण्डार्थमवसुकृत्य शेषनिवेदनम्।

सूत्रम् ।

१२ मनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् ।

१३ श्राचान्तेषु तदित्येके ।

१४ ब्राह्मणानुमानम् ।

१५ अस्तु स्वधेति प्रत्यनुमानम्

इति चतुर्थे अष्टमी कण्डिका ।

अथ चतुर्थे नवमी कण्डिका ।

१ अथ शूलगवः ।

२ तस्य कालादिनियमः ।

३ पशुनिरूपणम् ।

४ पशुलक्षणम् ।

५ कृष्णविन्दुयुक्तपशुरित्येके ।

६ श्राकाङ्क्षयेत् कामं कृष्णमालभीयात् ।

७ पशुभिषेकः ।

८ शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्यन्तम् ।

९ पशूत्सर्गः ।

१० पशोर्वृद्धिपर्यन्तं पालनम् ।

११ तत्र देशनियमः ।

१२ यत्रस्थो ग्रामं न पश्यति तत्र देशे ।

१३ तत्र कालनियमः ।

सूत्रम् ।

१४ यूपनिखननं तत्र पशुबन्धश्च ।

१५ प्रोक्षणादिपशुकल्पेन समानम् ।

१६ वपाहोमः ।

१७ होममन्त्रः द्वादशनामकः ।

१८ षट् नामको वा मन्त्रः ।

१९ एकनामको वा मन्त्रः ।

२० बलिहरणम् ।

२१ दिगुपस्थानम् ।

२२ सवरुद्रयज्ञेष्वेवम् ।

२३ स्थालीपाकश्रीहोनां फलीकरणम् ।

२४ शाबल्यमते विशेषः ।

२५ अङ्गावदानसमये शोणितनिनयनम् ।

२६ संज्ञपनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं सर्पेभ्य उद्दिशति ।

२७ सर्वाणि रुद्रस्य नामधेयानि ।

२८ सर्वा अस्यैव सेनाः ।

२९ सर्वाण्युत्कृष्टान्यस्यैव ।

३० यजमानं प्रीणाति ।

३१ अस्य कर्मणो नुवाणं रुद्रो

सूत्रम्।
न छिनत्ति।
३२ अस्य हुतशेषं न प्राश्नी-
यात्।
३३ अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाह-
रेयुः।
३४ नाहागन्तव्यमिति पुत्रा-
दीन् प्रतिषेधयेत्।
३५ नियमेन हुतशेषं प्राश्नी-
यात्।
३६ शूलगवस्य फलश्रवणम्।
३७ शूलगवेनेष्ट्वा अन्यं पशु
मुत्सृजेत्।
३८ अनुत्सृष्टो नैव स्यात्।
३९ शूलगवनामकेन पशुक-
र्मणा रहितो न भवेत्।

सूत्रम्।
४० मन्त्रातीयं जपन् गृहम-
वेयः।
४१ पशूपतापे गोष्ठे यजनम्।
४२ स्थालीपाकं निधाय सर्व-
हुतं कुर्य्यात्।
४३ प्रतिधूमं गवानयनम्।
४४ मन्त्रातीयं जपन् पशूनां
मध्यमियात्।
४५ समाप्तिज्ञापनार्थं आचा-
र्य्य नमस्कारः।
इति चतुर्थे नवमी कण्डिका।
इति चतुर्थाध्यायसूची
समाप्ता॥
अस्मिन्नध्याये सूत्रसंख्या १८२।
—:—

इति चतुर्थाध्यायः समाप्तः।

———

परिशिष्टभागसूचीप्रारम्भः।

अथ प्रथमोऽध्यायः।

कण्डिका १—२६ सन्ध्योपासनादि जातकर्मान्तानि कर्माणि।

इति प्रथमोऽध्यायः।

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

कण्डिका १—१८ ग्रहयज्ञादि आभ्युदयिकान्तानि कर्माणि।

काण्डिकासूत्रम्।
१ अथ पूर्त्तानि।
२ अथ वह्निमण्डलादि।
३ अथ प्रतिमाद्रव्याणि।
४ प्रासादप्रतिष्ठादि।
५ तदनुष्ठानादि।
६ अग्निस्थापनादि।
७ देवाभिषेकादि।
८ शान्तिप्रतिष्ठादि।
९ अथ वाप्यादिविधिः।
१० अथारामादिविधिः।
११ होमविशेषः।
१२ प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते।

काण्डिकासूत्रम्।
१४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते।
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते।
१७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते।
१८ दिवमन्वावर्त्तते।
१९ रात्रिमन्वावर्त्तते।
२० परमन्वावर्त्तते।
२१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते।
२२ अग्निकार्य्यफलम्।
इति चतुर्थोऽध्यायः।

इति परिशिष्टसूची समाप्ता।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्य बि, ए,

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथ प्रथमा कण्डिका।

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः॥ १॥

आश्वलायनमाचार्यं प्रणिपत्य जगद्गुरुम्।
देवस्वामिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी।

वैतानिकान्युक्तानि। अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः। वितानोऽग्नीनां विस्तारः। तत्र भवानि वैतानिकानि। त्रेताग्निसाध्यानि कर्माणीत्यर्थः। गृह्यनिमित्तोऽग्निर्गृह्यः। तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणीत्युच्यन्ते। गृहशब्दो भार्यायां शालायाञ्च वर्त्तते। तथा "स गृही गृहमागतः" इत्यत्र हि पूर्वो गृहशब्दो भार्यावचनः। उत्तरस्तु शालावचनः। येषां भार्यासंयोगादुत्पन्नाग्नौ इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः। येषान्तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः। 'भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन् गृह्याणि" इति गौतमः। उक्तानुकीर्त्तनं सम्बन्धकरणार्थम्। सम्बन्धकरणे प्रयोजनं कथं नाम ताः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति। कथं वा न प्राप्नुयुः शास्त्रान्तरत्वात्। कथं शास्त्रान्तरत्वम्। पुनरप्रमाभाषाचार्यनमस्कारात्। शास्त्रान्तरे पुनराचार्यनमस्कार उपपद्यते। इदं प्रतिज्ञासूत्रम्॥ १॥

त्रयः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

पाकयज्ञास्त्रयस्त्रिविधा इत्यर्थः। कुतः। हुताः प्रहुताः ब्रह्मणि हुताः इत्येकैकस्मिन् बहुवचननिर्देशात्। यदि हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं कुर्य्यात्। तस्मात्त्रिविधत्वमिति। पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः। प्रशस्तयज्ञा वा। दृष्टश्चोभयत्र पाकशब्दः। "योऽस्मत् पाकतरः" इत्यत्राल्पत्वे पाकशब्दः। "तं पाकेन मनसाऽपश्यम्" इति "यो मा पाकेन मनसा" इति च प्रशंसायाम्। तेन आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति। यदि हि पाकशब्दः पक्वे वर्त्तेत आज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात्। इष्यते च। तस्मान्न तत्र वर्त्तते। प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम्। कथं प्रशस्तत्वं। उच्यते। यस्मादेतेषु संस्कारा उच्यन्ते। तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते। के पुनस्ते संस्काराः। गर्भाधानादयः। तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत् सम्यक् ॥ २ ॥

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह।

हुता अग्नौ हूयमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः ॥ ३ ॥

अग्नौ हूयमानाः "हविष्यस्य जुहुयाद्" [गृ० १।२।१] इत्येवमादयो हुताः। अनग्नौ क्रियमाणाः "अथ बलिहरणम्" [गृ० १।२।३] इत्येवमादयः प्रहुताः। ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वेति ते ब्रह्मणि हुताः। अग्नाविति वचनमनग्नौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम्। सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः। हुतादिसंज्ञाविधानं तन्त्रोपदेशार्थम्। शब्दतयार्थतश्च रूगतीर्यसंज्ञावत्। अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम्। पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रमिति वक्ष्यति। अत्र त्रैवि-

थोपदेशे सति तत् पाकयज्ञग्रहणमपार्थकम्। तत्समानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं चैविध्योपदेशः। प्रहुतं ब्राह्मणिहुतानां माभूत् तन्त्रमिति। तेन सर्पबल्यादाववदानधर्मो निवृत्तः, ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथाप्यृच उदाहरन्ति यः समिधा य आहुती यो वेदेनेति ॥ ४ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य सूत्रस्य ग्रहणार्थं, न तृचस्य। तृतीयस्यासामर्थ्यविरोधात्। बहुवचनन्तु अगोरुधाय आ ते अग्ने यः समिधेति सूत्रावभिप्रेत्योपपन्नम्। ऋचामुदाहरणं कथम्। एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपि स्युरित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

समिधमेवापि श्रद्दधान आदधन्मन्येत यजे इदमिति नमस्तस्मै, य आहुत्या यो वेदेनेति विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिस्तदेतत्मप्यनूपितवांश्च, अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः। घृतात् स्वादीयो मधुनश्च वोचतेति, वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह, आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भरामसि। ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उतेति, एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति, य इमं स्वाध्यायमधीयत इति

यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

समिधमेवापि श्रद्दधान आदधदग्नये इत्यारभ्य यज्ञो वै नम इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति। तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्य्यकथनं ब्राह्मणम्। समिधमेवापीति। समिधमेवापि श्रद्दधान आदधद्यजेत इदं दैवतमिति मन्येतैव। कुतः। नमस्कारे। अत्र नमःशब्देनान्नमुच्यते। निघण्टुषु नमःशब्दोऽन्ननामसु पठितः। समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति अन्नं भवति। प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः। श्रद्दधान इत्यनेन श्रद्धायुक्तस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते। य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणम्। य आहुत्येति। तत्र "सुपां सु लुक्" [पा॰ ७।१।३९] इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादेशः। यो वेदेनेत्यस्य तात्पर्य्यकथनं ब्राह्मणम्। यो वेदेनेति। विद्ययैवेत्यादि। विद्ययापि प्रीतिर्दैवतस्यास्त्वेवेत्यर्थः। द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः। विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतद् द्रढयितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरस्य साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति। तदेतदित्यादि। तदेतदर्थरूपं पश्यन् ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा उवाच। अग्नेकथायेत्यादि। अस्मिन् सूक्ते स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः। एवम्भूतायेन्द्राय हे सखायो वचो वोचत। घृतात् स्वादीयो मधुनश्चेति कल्पेति। वच एवेत्यनेन तु तात्पर्य्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते। हे इन्द्र! इदं मे मम वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयः। असिद्धत्वात् स्वादीयस्त्वस्य प्रार्थनीयमिति दर्शयति। स्वादीयोऽस्त्वित्यादिना। स्वादीयोऽस्त्वित्येवाशी साक्षिलेन ऋषिराहेत्यर्थः। अतोऽस्ति

प्रीतिः। एवमध्ययनं रसात् स्वादुतरमित्युक्तम्। मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति। आ ते अग्न इत्यादि। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य्यकथनं ब्राह्मणम्। एत एवेत्यादि। हे अग्ने! एत एव मे मत्सम्बन्धिनः। अत एव ते तव उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति। भवन्त्वित्यर्थः। भवन्तीति लिङर्थे लेट्। [पा० ३।४।७] विकरणप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वान्न भवन्ति। के मत्सम्बन्धिन इति चेत्। ये इमं स्वाध्यायमधीयत इति। अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य्यं उक्षादिमांसेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययापि भवत्वित्यर्थः। उत्तरार्द्धर्चतात्पर्य्यकथनं ब्राह्मणम्। यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि। नमस्कारेणापि योऽग्निमर्च्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः। "तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः" इत्यादि पाकयज्ञानामर्थवादः। नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति। कुतः। न वै देवा नमस्कारमति। अतिरतिक्रमणे। देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति। तमध्याक्रियन्त इत्यर्थः। किमिति नातिक्रामन्ति। यज्ञो वै नमः। नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः। इति हि ब्राह्मणं भवति। इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शी। समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः॥ ५॥

इति प्रथमे प्रथमा कण्डिका॥ १॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

अथ सायंप्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्॥१॥

अथशब्दो विधिप्रक्रियार्थः। अथ गृह्याण्युच्यन्त इति। अत्र,सायम्प्रातःशब्दौ लक्षणया अहोरात्रवचनौ। कुत एतत्। श्रुतिदर्शनात्। "सायम्प्रातरशनान्यभिपूजयेत्" इति। अथ-

नच मध्याह्ने विहितम्। "पूर्वाह्णे देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणां अपराह्णे पितॄणाम्" इति। वैश्वदेवानन्तरं चातिथ्यादिविधानाच्च। सिद्धं पक्वम्। सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च माभूत्। हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां माभूत्। कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात्। अन्नसंस्कारत्वात्। उभयमपि तर्हि नारभ्यम्। दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति। यथा चतुरश्चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते सिद्धं च तद्भवति। अनारभ्यमाणे दोषः। अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत। आज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये इति ब्रुवन् ज्ञापयति यत्र द्रव्यं नादिश्यते तत्राज्येन होम इति। तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यं तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थकम्। नन्वन्नसंस्कारत्वादहविष्यस्यापि स्यात्। अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात्। तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम्। कथं हविष्यस्य होम एव स्यात् न तन्त्रमिति। ननु उत्तरत्र विधानान्न तन्त्रं प्राप्नोतीति च शङ्का न कार्य्या। तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रानिवृत्तिप्रसङ्गात्। तत्र चेष्यते तन्त्रम्। होममन्त्रानाह ॥ १ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको न मन्त्रः। तथाऽर्थप्रतीतेः। अग्निहोत्रशब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्त्तते। तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्ते उत कर्मदेवता इति संशयः। का पुनर्द्रव्यदेवताः। "रुद्राद्या रौद्रहविषत्" इत्याद्याः श्रुतावुक्तास्ता न सम्भवन्ति। अग्निमात्रत्वात्। तेन कर्मदेवता गृह्यन्ते। एवञ्चेदग्निस्तद्व्यतिरिक्तत्वेनमाद्या अपि

प्राग् यन्तीति शङ्का न कार्य्या। आसामनित्यत्वात्। कास्तर्हि। अग्निः सूर्य्यः प्रजापतिर्योऽभयत्र। श्रुतौ चास्य मन्त्रोपदेशः। "तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य" इत्यादि। सोमाय वनस्पतय इत्येको मन्त्रः। वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात्। "अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः" इति। समाचारश्चैवमेव। इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ २ ॥

स्वाहेत्यथ बलिहरणम् ॥ ३ ॥

अप्रेषितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचः स्थापनार्थम्। एतद्वक्ष्यते। अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति। तेन चैत्यबलौ नमस्कारो भवति। अथशब्द आनन्तर्य्यार्थः। इतरथा कर्मान्तरत्वात् कालान्तरे वा बलिहरणं स्यात्। ब्रह्मयज्ञस्य वा पूर्वो वा स्यात्। उत्तरो वा। मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव। "वैश्वदेवं कृत्वा अतिथिमाकाङ्क्षेद्" इति वचनात् ॥ ३ ॥

एताभ्यश्चैव देवताभ्योऽद्भ्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥४॥

एताभ्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताभ्यश्चकाराद्वक्ष्यमाणदेवताभ्यश्च। बलिहरणं कार्य्यम्। एवकारः पौनर्वाचिकः। भूमौ प्राक्संस्थां पङ्क्तिं करोति। ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽन्तरालमुक्ताऽद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति। गृहदेवताभ्य इति मन्त्रः न विधायकः। तथा वास्तुदेवताभ्य इति च। यदि हि विधायकः स्यात् उभयवचनमपार्थकं स्यात्। गृहमेव हि वास्त्विति उच्यते ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-

णाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिग्ग्रहणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते। यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्भवितव्यमिति ज्ञात्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्ते अन्तराले ॥ ६ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ७ ॥

मध्य एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥८॥

मध्य एव। दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते। तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति। इतरथा सायम्प्रातरुपदेशात् सायमुपक्रमः स्यात् अग्निहोत्रवत्। तच्चानिष्टम्। अतो दिवाग्रहणम्। तेनाग्नये स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रमः ॥ ८ ॥

नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तञ्चारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ ९ ॥

रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ १० ॥

स्वधा पितृभ्य इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ॥ ११ ॥

"यज्ञोपवीतमोघे च" [श्रौ० १।१।१०] इति यत्र मार्गो-

नावीतित्वं निवीतित्वं वाऽऽर्थेन न विहितं तत्र यज्ञोपवीतित्वं प्राप्तम्। अतः प्राचीनावीतित्वं विधीयते। निनयेदिति वचनं क्रियान्तरप्रापणार्थम्। तेन अनिदर्शनमिदं न भवति। किमेवं सिध्यति स्वाहाकारो न भवति। ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरेककार्यकारित्वेन समानजातीयत्वात् स्वधाकारस्तस्य बाधको भवति। नैतदेवम्। समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते। यथा सोमाय पितृमते स्वधा नम इति स्वधानमस्कारयोः तद्वदत्राप्यत्र स्यात्। का पुनरियं क्रिया। पितृयज्ञः। एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्त्तव्यमिति सिद्धम्। शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम्। असत्यस्मिन् क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात्। एवमुक्तं वैश्वदेवम्। यस्मिन् कस्मिंश्चिदग्नौ वैश्वदेवं कार्यं न गृह्य एवेति नियमः। कुतः। प्राग्विधानाद्विशेषाश्रुतेः। यदि हि तत्राभिप्रेतमभविष्यत् तमेव पूर्वं ब्रूयात्। पाणिना च वैश्वदेवं कार्यं न पात्रान्तरेण अप्रसक्तत्वात्॥ ११॥

इति प्रथमे द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

अथ खलु यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिषुमात्रावरं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्योल्लिख्य पञ्चलेखा उदगायतां पश्चात्प्रागायते नानान्तयोस्तिस्रो मध्ये तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिस-

मूह्य परिस्तीर्य पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्युदकसंस्पृष्टां पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः। इत उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवतीति। तेन वैश्वदेवः क्वचग्रहणेन प्राप्यमाणो होमधर्मो न भवति। खलुशब्दोऽपार्थकः। मिताक्षरेष्वनर्थक इति वचनात्। यत्र-क्वच-ग्रहणमहरहः क्रियान्तरविध्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। यत्र क्व च होष्यन्त्स्यादिति होममनूद्य धर्मविधिः। तर्हि यत्रेत्येवास्तु क्वच-ग्रहणमनर्थकम्। न तत्प्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरणे एतत्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं क्वच-ग्रहणम्। लेखादयो न सन्तीति वक्ष्यामः। इषुमात्रा मात्रा यस्य स्थण्डिलस्य तदिषुमात्रम्। एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः। उष्ट्रमुखवत्। तच्च ,तदवरञ्च इषुमात्रावरम्। अवरं निकृष्टमित्यर्थः। सर्वतः सर्वासु दिक्षु। चतसृष्वित्यर्थः। चतसृष्वपि दिक्षु इषुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्य षट् लेखा उल्लिखेत्। षड्-ग्रहणं कथम्। षट्स्वपि लेखासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति केनचिद्विधिना शकलेन स्थण्डिलमध्ये उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनां वा लेखामग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चाल्लिखेत्। नामिश्रसंसर्गार्थम्। तस्या अन्तयोर्नाना असंसृष्टे प्रागायते लेखे लिखेत्। ततस्तिस्रो मध्ये असंसृष्टाः प्रागायताः लेखाः लिखेत्। शकलं तत्रैव निधाय। स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृश्याभ्यात्ममग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति। ततोऽतिदेशप्राप्तं बर्हिरिध्मस्य च सन्नहनं करोति। अन्वाधानं नाम कर्माङ्गत्वेन द्वयोस्तिसृणां समिधाम् अभ्याधानम्। ततः परिसमूह्य परि-

समूहनं नामाऽग्नेः समन्तात् परिमार्जनम्। तच्चाग्निहोत्रवत्। ततः परिस्तीर्य्य। पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरत एवम्। उदक्संस्थवचनं एकैकस्यां दिश्युदक्संस्थताप्राप्त्यर्थम्। अथवा इत्युदक्संस्थमिति पृथग्योगः। निपातानामनेकार्थत्वादितिशब्द एवम्प्रकारे। एवंविधं यत्कर्म सर्वदिक्सम्बद्धं परिसमूहनपर्य्युक्षणपरिस्तरणस्पन्दनादिकं तदपराजितायां दिश्यारभ्योदक्संस्थं कार्य्यमित्यर्थः। ततस्तूष्णीं पर्य्युक्षणं करोति। तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम्। त्रिस्त्रिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायादायान्ते च कर्मणा पर्य्युक्षणम्। उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकत्वमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परिस्तरणसिद्ध्यर्थम्। एतस्मिन् काले उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति चमसेन कांस्येन मृण्मयेन वा। उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्य्यमिति शेषः। अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं वा उत्पवनं कार्य्यमित्येतद्द्वयं निर्वक्तुमाह ॥ २ ॥

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

अग्रशब्दः सूक्ष्माङ्कवाग्रयोरनिष्टस्यार्थः। न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भौ ययोस्तौ तथोक्तौ। प्रादेशमात्रौ कुशौ। एवंलक्षणौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ। नानात्वसंसर्गार्थम्। पवित्रे अन्तयो-

रसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। प्रागिति पाठः कार्यः। प्राङिति पुंल्लिङ्गपाठे तु कर्त्तुः प्राङ्मुखत्वं स्यात्। तच्च परिभाषासिद्धम्। ननु कर्मणश्चापि प्राक्त्वं तत एव सिद्धम्। सत्यम्। तत्तु शाखान्तरदृष्टं पुनराहारनिवृत्त्यर्थम्। तेन ज्ञायते शाखान्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादनादीनामिच्छातः क्रियेति।

इत्थं हि शाखान्तरे दृष्टम्। परिस्तरणकाले उत्तरतोऽग्नेः कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य्य ब्रह्मवत्सु कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य्य ततोऽग्निं पर्युक्ष्य उदगग्नेर्दर्भेषु द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति उभाभ्यां पाणिभ्याम्। अयं पात्रासादनक्रमः।

"प्रोक्षणपात्रमथ स्रुवयुक्तं पात्रमपां प्रणयनाय विशिष्टम्।
भाजनमाज्यहविर्ग्रहणार्थं त्विध्ममथो परिसादय दर्भान्॥"

इति। आज्यहोमेषु दर्वीमत्सु तु कर्मस्वयं क्रमः।

स्थालीध्मरौ प्रोक्षणभाजनञ्च दर्वीस्रुवौ सादय दर्विहोमे।
पात्रं प्रणीतार्थमथाज्यपात्रमिध्मं क्रमेण क्रमवित् कुर्य्यात्॥

ततोऽप्रच्छिन्नाग्रावित्युक्तलक्षणे पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निधायाप आसिच्य ताभ्यां त्रिरुत्पूय उत्तानानि पात्राणि कृत्वा विस्रस्येध्मं सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति। ततः प्रणीता-पात्रं प्रत्यगग्नेर्निधाय तस्मिंस्ते पवित्रे अन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्धादि प्रक्षिप्य पाणिभ्यां पात्रं नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्निं दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छाद्यासादयेदिति। आचार्य्यस्य तु पूर्णपात्रं कार्य्यम्। अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः। अकरणे न प्रत्यवाय इत्याशयः।

इत्थं चान्यभाष्ये दृष्टम्। पूर्णपात्रनिधानानन्तरं तदग्रे

"अक्तता वा क्षता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्॥
इति॥ [मनुः ८।१३६]

दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवति इत्यर्थः। लोके च दुहितरि पुत्रशब्दं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते एहि पुत्रेति। मन्त्रे च दृश्यते। "पुमांस्ते पुत्रो जायताम्" इति। तस्मात् पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम्। अथवा।

पुन्नाम्नो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा॥ इति॥
[मनुः ८।१३८]

एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम्॥ ३॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः॥ ४॥

एवकारोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः। स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः॥ ४॥

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः॥ ५॥

उभयकामः पुत्रदुहितृकामः अङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृह्णीयात्॥ ५॥

प्रदक्षिणमग्निमुदकुम्भञ्च त्रिः परिणयन् जपति। अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृक् त्वं तावेह विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ जीवेव शरदः शतमिति॥ ६॥

अग्निमुदकुम्भञ्च त्रिःप्रदक्षिणं वधूः स्त्रीः परिणयन् जपति अमोऽहमस्मीति। उदकुम्भग्रहणमन्येषां यज्ञपात्राणां वहिःकरणार्थमित्येके। अन्ये तु विवाहे यदन्यद् दृष्टं पात्रं अश्मा तस्यैव वहिःकरणार्थमिति। त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन सम्बध्यते उत जपेन ?। यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात्। अथ जपेन तर्हि सकृत् परिणीतिः। पूर्वेणेति ब्रूमः। कुतः। परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम्। जपश्च परिणयाङ्गमिति कृत्वा यावत् परिणयनमावर्त्तते ॥ ६ ॥

परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयतीममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव। सहस्व पृतनायतोऽभितिष्ठ प्रतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्सावचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मानमारोहणं कारयितव्यमित्येतदर्थम्। अथास्य कर्मणः कः कर्त्ता। आचार्य्यः। कुतः। वक्ष्यति। "शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य" [गृ० १।७।२०] इति। स्वयं कर्तृत्वे सति अवसेचनं कर्त्तुं न शक्यते। तदसत्। आचार्य्येण ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति। उदकुम्भग्रहणन्तु तत्रस्थमुदकुम्भं लक्षयति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जला उपस्तीर्य्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्लाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलौ उपस्तीर्य्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्लाजानावपति। वरो जामदग्न्यश्चेत्त्रिः। ततः शेषं प्रत्यभिघार्य्य अवदानं च प्रत्यभिघारयति। एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति। भ्रातृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

पृष्ठावर्त्तिनामित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य्य हविः ॥ १० ॥

हविःशब्दः शेषे वर्त्तते। यथा नाव हवींषीति ॥१०॥

अवत्तञ्च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः। उपस्तरणाभिघारणे कः करोति। भ्राता। कुतः। समानकर्त्तृत्वनिर्देशात्। तदयुक्तम्। यदि भ्राताऽभिप्रेतः स्यात् वध्वञ्जलौ भ्रातोपस्तीर्य्येत्येवावक्ष्यत्, तस्माद्वर एव करोति। यत्तूक्तं समानकर्त्तृत्वनिर्देशादिति। तत्र ब्रूमः। असमानकर्त्तृकत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते। यथा "आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्" इति होमे ब्रह्मा कर्त्ता, दाने यजमानः इत्यादिषु पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

एषोऽवदानधर्मः ॥ १२ ॥

यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैव धर्मो भवतीत्यर्थः। मध्यात् पूर्वार्धाच्च हविषोऽवद्यतीत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्य्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवो अर्य्यमा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा। वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहा। पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत, स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः स्वाहेत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुयात् ॥ १३ ॥

को जुहोति। वधूः। कुतः। अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। कस्येते मन्त्राः। वध्वाः। कुतः सा हि जुहोति, मन्त्रलिङ्गात्, कन्या अग्निमयक्षतेति। तदसत्। नहि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति। ननु, कथं पत्नीवाचने तत्र वचनमस्ति, अत्र तु सन्दिग्धम्। तस्मात् वरस्य मन्त्राः। मन्त्रलिङ्गाच्च, स इमां देव इति हि परोक्षनिर्देशः। यदि हि वध्वाः स्युः स इमां देव इति न स्यात्। यत्तूक्तं सा हि जुहोतीति। तत्र ब्रूमः। अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते। अध्वर्युर्जुहोति होता वषट्करोति। यत्तूक्तं मन्त्रलिङ्गादिति। तत्र ब्रूमः। न ह्यत्रेयं कन्याऽभिधीयते, अन्या एव तु कन्याः। यदीयमभिधीयते बहुवचनं नोपपद्यते। तथाभूतस्य प्रत्ययः। तस्मात् वरस्येति सिद्धम् ॥ १३ ॥

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १४ ॥

समासनिषेधः किमर्थः। चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येवमर्थमित्येके। अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि, तत्र त्रयो होमाः, तत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चात् होमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति। शूर्पपुटः कोणः। तूष्णींवचनं प्रजापतिज्ञापनार्थम्। चतुर्थग्रहणं कथम्। एतस्य द्रव्यस्य स्विष्टकृत् न स्यात्, स एव च कर्त्ता यथा स्यादिति। तेन वधूर्जुहोति ॥ १४ ॥

ओप्योप्य हैके लाजान् परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न सन्निपततः ॥ १५ ॥

अभिमतार्थज्ञापनार्थो हशब्दः। एके लाजानोप्योप्य पश्चात् परिणयन्ति। किमिति। तथा सत्युत्तमे आहुती न

सन्निपततं इति कृत्वा। पूर्वस्मिंस्तु पक्षे उत्तमे आहुती सन्निपततः। कोऽयं सन्निपातो नाम यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेपः। न तर्हि क्वचिदप्यसाविष्यते, किं पुनः पूर्वस्मिन् पक्षे। अथानन्तर्यम्। न, तत्रास्ती दोषः। पार्वणादौ दृष्टत्वात्। तस्मादयमर्थः। यथोत्तमे आहुती न सन्निपततस्तथा कर्त्तव्यम्। उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्त्तव्यमित्यर्थः। कथं वा न स्यात्, अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्ममिति। अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं निवर्त्तयेत्, अथ वा पूर्वस्मिन् पक्षे उत्तमे सन्निपततः। अत्र तु न सन्निपतत इति वदन् अपरिणीय-वचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यस्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चात् होमः, न चानन्तर्येण होमः, इति ज्ञापयति। यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात् सर्वासामेव सन्निपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वस्मिन् पक्षे सन्निपात इति नोपपद्यते॥ १५॥

अथास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

अथशब्द इदानीं स्विष्टकृद्विहत्यर्थः। अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थः। यदीत्यनित्ये। देशधर्मादिना यदि कृते भवतः। के कृते भवत इत्याह॥ १६॥

जर्णास्तुके केशपक्षयोर्बद्धे भवतः। प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति। १७।

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरां शिखां विमुञ्चति। वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति॥ १८॥

अथैनामपराजितायान्दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीष एकपदी भवेति ऊर्जे द्विपदी रायस्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पञ्चपदी ऋतुभ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रता भव, पुत्रान्विन्दावहै बहूंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अथशब्दः पूर्वेण तुल्यः। एनां वधूं, अपराजिता प्रागुदीची, तत्र सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयति वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः। वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वात् भवादेश्च योग्यत्वात् सन्निहितत्वाच्च प्रत्येकं सम्बध्यते। यथा रक्षस्ये उक्षिख्यामीति शब्दः "प्राणाय त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वोक्षिष्यामि" इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि सम्बध्यते, तद्वदत्रापि। ऐतरेयिभिरप्युक्तं, "भवादि सर्वत्र समानम्" इति। तेन इष एकपदी भव। सा मामनुव्रता भवेति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयोः सन्निधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्थ एवोभयोः शिरसी सन्निधाय केनचिदुदकुम्भमानाय्य तत्रस्थेनोदकेन शिरसी अवसिञ्चति। अथाज्येन स्विष्टकृतं जुहोति ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवप्रजाया अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात् तदा एवंगुण-

कुमार्याः ब्राह्मण्या गृहेऽनन्तरां रात्रिं वसेत्, वसतिं कुर्यादित्यर्थः। स्वग्रामे विवाहश्चेन्नायं विधिः॥ २१॥

ध्रुवमरुन्धतीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति॥ २२॥

समाप्ते होमे रात्रौ ध्रुवादीन् दृष्ट्वा वाचं विसृजेत "जीवपत्नीं" इति मन्त्रेण। इदानीं वाग्विसर्जनविधानात् होमादारभ्य एतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते। कस्यायं वाग्विसर्गः। वध्वाः। कुतः। मन्त्रलिङ्गात्। तथा हि। जीवः पतिर्यस्याः सा जीवपत्नी। जीव इति कर्त्तरि पचाद्यच्। "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" [पा० ४।१।३३] "विभाषा सपूर्वस्य" [पा० ४।१।३४] इति ङीप्प्रत्ययो नकारान्तादेशः॥२२॥

इति प्रथमे सप्तमी कण्डिका।

अथ अष्टमी कण्डिका।

प्रयाण उपपद्यमाने, पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्येति, यानमारोहयेत्॥ १॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम्। तत्र यदि ग्रामान्तरे गृहं स्यात्, तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते, तथा सत्युपपद्यमाने याने यानमारोहयेत् वधूं मन्त्रेण। तेन प्रयाणे यानस्याऽनियमः। यानादन्येन शिबिकादिना प्रयाणे च न भवति मन्त्रः। स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः॥ १॥

अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत्॥ २॥

यद्यन्तरा नाव्या नदी स्यात् तदाऽनेनार्द्धर्चेन नावमारोहयेत्, वधूमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्द्धर्चेन, अत्राजहामेत्यर्द्धर्चेन वधूमुदकादुत्तारयेत् ॥ ३ ॥

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधूः यदि रोदिति बन्धुवियोगात् तदा एतां जपेत्। अयं विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रन्नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्निग्रहणं अग्निविशेषनियमाभावशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। अजस्रग्रहणं भ्रियमाणस्य नयनार्थम्। तेनान्यत्र प्रयाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते। अयञ्च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात ॥ ५ ॥

कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु, माविदन् परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु एतां जपेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत ॥ ७ ॥

वसतौ वसतौ ईक्षकाः सन्ति चेत् तानेतया ईक्षेत। वासादन्यत्रेक्षणे मन्त्रः। वीप्सावचनं प्रतिवसतौ मन्त्रप्राप्त्यर्थम् ॥७॥

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत्। इदमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन् उपविष्टायां समन्वारब्धायाम्, आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा, समञ्जन्तु विश्वेदेवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेण वानक्ति हृदये ॥ ९ ॥

अग्निप्रणयनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति, समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः। ततः पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तृणाति, प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम ऊर्द्धलोम, ततोऽन्वाधानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादनान्तं कृत्वा तस्मिन् चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायां वध्वां, इध्माधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा, आ नः प्रजामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा, ततः समञ्जन्त्वित्यृचा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं दधि प्रयच्छेत्। सा तु तूष्णीं प्राश्नाति। सकृत् प्रयुक्तस्य मन्त्रस्य उभयप्राशनार्थत्वात् उभयार्थत्वम्, नाविति द्विवचनात्। आज्यशेषेण वा उभयोर्हृदये अनक्ति, तेनैव मन्त्रेण। हृदये आत ऊर्द्धमिति विहृत्या पाठः कार्य्यः, प्रगृह्यत्वात्। ततः स्विष्टकृतादि समापयेत्। विवाहाग्निग्रहणं अन्यनिवृत्त्यर्थम्। कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिर्यदा, "गृह्याणि वक्ष्यामः" [गृ० १।१।१] इति प्रतिज्ञातम्। उच्यते। दायविभागकाले अग्निः परिगृह्यते चेत्, पश्चादन्योऽग्निः प्रसज्येत, तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। अपि चात्र विवाहाग्निग्रहणात् न विवाहहोमसमाप्तेः परमगृह्यत्वसिद्धिः किन्तर्हि गृहप्रवेश-

नीयहोमे कृते। एवमुभाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिः नैकेनेति ज्ञायते। तेन गृहप्रवेशनीयहोमादर्वाक् दर्शपूर्णमासप्राप्तो पार्वणस्थालीपाको न कार्यः। परिचरणहोमस्तु कार्य एव, "पाणिग्रहणादि" [गृ॰ १।८।१] इति वचनात्। वैश्वदेवं च कार्यमेव, तस्याग्निविशेषविध्यभावात्। तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम्। उपसमाधायेति आस्तरणकालोपदेशार्थम्। अथवा समानकर्तृकत्वसिद्धर्थं, तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्राऽन्यो वोपसमाधानं कुर्यात्। तस्मिन्निति वचनं चर्मस्तरणानन्तरं तन्त्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम्। प्रत्यृचग्रहणं कथं, ऋगन्ते होमः स्यात् न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम्। स्वाहाकारं पठन् जुहुयादित्यर्थः। तेन यत्र प्रत्यृचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चात् होमः। आज्यशेषेण वेति सिद्धवदुपदेशात् अनादेशे आज्येन होम इति गम्यते ॥ ८ ॥

अक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युभयोः।
हैडिम्बिका राजमाषा माषा मुद्गा मसूरिकाः।
लङ्का ढकाय निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः ॥

गृहप्रवेशीयहोमात् प्रागपि नियमानामिष्टत्वात् योगविभाग कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह।

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्याताम् एक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा। अन्ये त्वाहुः, व्रतान्ते एक ऋषिः सम्पद्यते, पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चरितव्रतः सूर्य्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥१३॥

व्रतानन्तरं सूर्य्याविदे वध्वा उपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात्। सूर्य्यया दृष्टो मन्त्रः सूर्य्या, यथा, हृपाकपिरिति, सा च सत्येनोत्तभितेति सूक्तम्। कथं तत् पुनरसौ वेत्ति, स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

दद्यादिति शेषः ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १५ ॥

ॐ स्वस्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति। ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्यूचुः ॥ १५ ॥

इति प्रथमे अष्टमी कण्डिका ॥

अथ नवमी कण्डिका।

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्य्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत् स्वयं पत्न्यादयो वा। पाणिग्रहणादिवचनं गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाशङ्कानिरासार्थम्। यद्विधास्यते तत्परिचरणम्। पत्नी-कुमार्य्यौ न होमकर्म कुर्य्यातामित्येके। कुतः। स्त्रीणां मन्त्रा-

ऽनधिकारात्। अन्ये तु सहोमकम्। कुतः। वचनात्। पत्नो-सन्नहनवत्। अन्तेवासी शिष्यः॥ १॥

नित्यानुगृहीतं स्यात्॥ २॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने। नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः। किमुक्तं भवति। यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात् ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति। अथवा आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् नोभयोरन्यतरः स्थापयितव्य इति। अथवा होमधर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम्। तदपि इह ऋचग्रहणेन प्राप्नोति, परिसमूहनादिवत्॥ २॥

यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके॥ ३॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वायेत् ततः अन्यस्मात् होमकालात् पत्न्युपवसेदित्येके। एके-ग्रहणात् यजमान उपवसेदित्येके। अथवाग्न इत्येकामाहुतिं जुहुयात् इत्येके। कुतः। शाखान्तरे दर्शनात्। अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचख्युः। नित्यशब्द उक्तार्थः, नित्यमाचमनमिति यथा। अनुशब्दः पश्चाद्वचनः। एतदुक्तं भवति, यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायविभागकाले गृह्यते। गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्तः, तत उक्तया क्रियया पश्चात् गृहीतो भवतीति। तत्र विवाहाख्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाञ्जनं च भवति नान्यत्, कन्यासंस्कारत्वात्। होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात्। लाजहोमोऽत्रापि पत्न्यञ्जलिना कार्यः। तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात्। लाजावपनं तु स्वयमेव करोति न भ्राता। दायविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेष्यः॥ ३॥

तस्याग्निहोत्रेण॥ ४॥

० तस्य ग्रहणं योगविभागार्थम्। तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन। तेन पाकयज्ञतन्त्रं न भवति, तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्काह ॥ ४ ॥

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥

प्रादुष्करणं नाम अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वालेति, एवं प्रातर्व्युष्टायामिति च, प्रदोषान्तो होमकालः सङ्गवान्तः प्रातरिति। एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥ ५ ॥

होम्यं च मांसवर्जम् ॥ ६ ॥

होम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम्। पयसा नित्यहोम इत्यादि पञ्च द्रव्याण्याम्नातानि। मांसवर्जमिति मांसप्रतिषेधात् शाखान्तरे दृष्टमपि होम्यं भवतीति गम्यते।

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

द्रवद्रव्याणि स्रुवेण जुहोति। कठिनानि तु पाणिना। येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः प्रतिनिधिवर्जम् ॥ ६ ॥

कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

कामवचनं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यात् इत्येवमर्थम्। व्रीह्यादयश्च प्रत्येकं साधनानि, न मिश्राणि। तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अग्नये स्वाहेति सायं जुहुयात् सूर्य्याय स्वाहेति प्रातस्तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ॥

तूष्णीं द्वितीये आहुती जुहोति। तूष्णींवचनं प्रजापतिध्यानार्थम्। उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः। अग्निं परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूष्णीं संस्कारं कृत्वा

ततोऽग्नये स्वाहेति जुहोति, ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं शब्दरूपं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशूक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति। ततः परिसमूहनपर्युक्षणे। एवं सायम्। प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहा इति विशेषः ॥ ८ ॥

इति प्रथमे नवमी कण्डिका ॥

अथ दशमी कण्डिका ॥

अथ पार्वणस्थालीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। पर्वणि भवः पार्वणः। स्थालीपाक इति कर्मनामधेयम्। दर्शपूर्णमासातिदेशात् काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणादहरहःक्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमसमारम्भः। प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्यग्रहणं नियमार्थम्। तस्यैवोपवासो यथा स्यात् तदतिदिष्टानां माभूदिति, दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामधेयम्। उपवास इत्येकभोजनम्। सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्रं चाक्षारलवणमशितव्यमित्यादयश्च नियमा लभ्यन्ते। तस्य ताभ्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ २ ॥

इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनम् ॥ ३ ॥

सन्नहनं बन्धनं ताभ्यां व्याख्यातम्। "इध्मः पञ्चदशदारुकः" इति शान्तिकर्मणि साधयिष्यामः ॥ ३ ॥

देवताश्चोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

देवताश्च ताभ्यां व्याख्याताः। उपांशुयाजादिवर्जम्। "अग्-

ऽग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्यां, अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम्। तदुक्तं शौनकेन।

"पौर्णमासी न सम्प्राप्तार्थविवाहादनन्तरम्।
ततः प्रक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु कर्मसु॥
तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा।
तथापि पौर्णमास्यादिस्थालीपाकक्रिया स्मृता"॥

अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः, सन्नयत एव हि ते विहिते, इन्द्रं महेन्द्रं वा सन्नयत इति, न चात्र सान्नाय्यं विहितम्। उच्यते। गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्ते अर्धाधाने औपासनाग्नौ, सर्वाधाने तु कर्मणि कर्माणि पुनः संस्कुर्यात्। सन्नयत इति कर्त्तृविशेषणम्। दर्शे चासौ सन्नयन् भवति सोमिनिष्टवांश्चेत्। तेनात्राऽपि तस्य प्राप्तुतः। तस्मात् निषेधः। तर्हि इन्द्राग्नी न स्यातां, असन्नयत इतिवचनात्। उच्यते। इन्द्राग्नी अस्याऽपि देवता भवत्येव, अत्र त्वसावसन्नयन्निति कृत्वा। न चात्राभावः कर्त्तृविशेषणम्॥ ४॥

काम्या इतराः॥ ५॥

उक्ताभ्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवताः ताः काम्या भवन्ति। कामे सति कर्त्तव्या इत्यर्थः। "विष्णुं बुभूषन् यजेत" इत्येवमाद्याः काम्याः। अथ काम्यानां स्थान इत्येव सिद्धे उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः। तत्रात्र काम्यत्वेनाऽपि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनम्। अथात्र किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यं, तस्य विद्यमानत्वात् दृष्टत्वाच्च इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः, सान्नाय्याभावात्॥ ५॥

तस्मै तस्मै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन्नि-

र्वपति पवित्रे अन्तर्द्धायाऽमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति ॥ ६ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालं शूर्पे पवित्रे अन्तर्धाय व्रीहीन् यवान् वा असम्भवे अन्यान् वा ग्रैम्यान् एकैकस्यै देवतायै चतुरश्चतुरो मुष्टीन् निर्वपति, "असुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति। अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्थ्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत्। चतुरश्चतुर इति वीप्सावचनं एकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थम्। पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान् प्रोक्षति यथानिरुप्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अथशब्दः कथं, सर्वासामेव देवतानां निरुप्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम्। एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेत् न विभज्येत्येवमर्थम्। यथानिरुप्तमिति तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्धाय कुर्यादित्येवमर्थम्। निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः, उत्तरत्र विधानात् ॥ ७ ॥

अवहतान् त्रिष्फलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

कृष्णाजिने उलूखलं कृत्वा पत्न्यवहन्यात्। त्रिष्फलीकृतानिति त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः। पिण्डपितृयज्ञे सकृत् प्रक्षाल्येति सकृद्ग्रहणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत्, ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोप्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयेद्विभज्य तण्डुलानभिमृशे-
दिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत् तथा सति तण्डुलानभिमृशेत्, इद-
ममुष्मा इदममुष्मा इति । अमुष्मै-शब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वै समोप्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोप्य श्रपयेत् तथा सति चरुं व्युद्धृत्य एवमभि-
मृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं
नामपात्रान्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादितिवचनं होमकाले
व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

एतानि हवींष्यभिघार्य्योदगुद्वास्य बर्हिष्या-
साद्येधमभिघार्य्यायन्त इध्म आत्मा जातवेद-,
स्तेनेध्यस्व वर्द्धस्व चेद्ध वर्द्धय चास्मान् प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहेति ॥१२॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुत्पूयाग्नेः पश्चात् बर्हिरास्तीर्याज्य-
मासाद्य ततः शृतानि हवींष्यभिघार्य्योदगुद्वास्य बर्हिष्यासाद्य
तत इध्ममभिघार्य्य अयन्त इतिमन्त्रेणाग्नावादध्यात् । बर्हि-
ष्यासाद्य पुनरभिघार्य्येति केचित् पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाघारावाघार्य्याज्यभागौ जुहुयाद-
ग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तूष्णीं-ग्रहणं मन्त्रवर्जं, अन्ये धर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कर्त्त-
व्या इति प्रवर्त्तयति । उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्वां प्रति
अविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत्, तथा दक्षिणपश्चिमाया आरभ्य
उत्तरपूर्वां प्रत्याघारयेत्, सुचैवाभौ जुहुयात् । कुतः । यत्राज्य-

होमे साधनान्तराऽनुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम्, "एवम्भूतोऽव्यक्तहोमः" इति [८०] सूत्रे व्याख्यातृभिः। यावन्मात्रं स्वशास्त्रानुक्तं अपेक्षितं तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु स्वशास्त्रे उक्तमपि, "आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा" इति। आज्यभागाविज्ञनयोर्यागयोः संज्ञा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात्, दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम्। स्रुवेणोभौ जुहुयात् पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञायते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥

आज्यभागौ यज्ञस्य चक्षुषी इत्येवं श्रूयत इत्यर्थः ॥१५॥

ततः किमित्याह।

तस्मात् पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणं, तस्मात् दक्षिणसंस्थैव शय्या कर्त्तुं, नोदक्संस्थेत्यर्थः। श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र क्वचिदुदकसंस्थाऽपि यथा स्यादिति। तेन बलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहरणं सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्तरं वा प्राक्संस्थान्युदक्संस्थानि वोत्तरपुरस्तात् सौविष्टकृतम् ॥१७॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति। प्रत्यक्तरं वा देशे हवींषि वा जुहोति। प्रत्यक्तरमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे। तथापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोति, उदक्संस्थानि वा। ननु प्राक्-

संस्थानीत्यभिप्रसत्यपि उदक्संस्थानि चेति वाग्रहणाद्यथा प्राक्संस्थया सह विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति। किमर्थं प्राक्संस्थवचनम्। उच्यते, देशद्वयस्य संख्याद्वयस्य चानन्तर्ययोगो मा भूदित्येवमर्थम्। तेन देशद्वयेऽपि संख्याद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम्। अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौविष्टकृतं हविर्जुहोतीति ॥ १७ ॥

मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति ॥ १८ ॥

हविषो मध्यात् पूर्वार्द्धाच्चाङ्गुष्ठपर्वमात्रं हविरवद्यतीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

पञ्चावत्तिनान्तु मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादित्येवमवदानं भवति। पश्चार्द्धस्येत्येतावतैव सिद्धे मध्यात् पूर्वार्द्धादिति-वचनं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात्, प्राक्संस्थता मा भूदित्येवमर्थम्। १९ ॥

उत्तरार्द्धात् सौविष्टकृतम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्द्धात् स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादवदानात् भूयः सकृत् सकृदवखण्डयति। पञ्चावत्ती तु एवं सकृत् सकृदवदाय पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात् सकृत् सकृदवद्येत्, तथा दृष्टत्वात्। ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती च ॥ २० ॥

नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति, स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥ २१ ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्यभिघारयति। अत्र-वचन-

मत्रैव नाभिघारयति न प्रधानहविरित्येवमर्थम्। हविःशब्दः शेषे वर्त्तते। यद्यवत्ते वर्त्तेत चतुरवत्तताऽऽहुतेर्न स्यात्। तत्र चेष्यते ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकारम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृत् विद्यात् सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे। अग्नये स्विष्टकृते सुहुतहुते सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्द्धयित्रे सर्वान्नः कामान् समर्द्धय स्वाहा इति ॥२२॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

बर्हिषि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत् पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना बर्हिषि निनयेत्, निषिञ्चेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनं एषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति। अवभृथवचनम् अवभृथधर्मप्राप्त्यर्थम्। तेन कालोऽभ्युपपन्नो भवति। कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तादूर्द्ध्वं प्राक् संस्राजपात्। अनेनैवाभ्युपायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्राजपश्च कर्त्रा कार्य्याविल्युक्तं भवति। निरसनोपवेशने संस्राजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्राजप इति पञ्च ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम्। तत्रैवं क्रमः। पूर्वं कर्त्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति, ततो ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात्, ततः कर्त्ता पूर्णपात्रं निनयति, ततः कर्त्ता संस्राजपेनोपतिष्ठते, ततो ब्रह्मोपतिष्ठते, ततः कर्त्ता परि-

समूहनपर्युक्षणे इति। पश्युपस्पर्शे "आपः अस्मानिदमापः सुमित्रा नः" इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत् तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः। पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्, प्रहुतब्राह्मणिहुतानां मा भूदित्येवमर्थम्। अङ्गसंहतिस्तन्त्रं, विधान्त इत्यर्थः। यद्यपि सर्वमुच्यते, तथापि न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति। देवतागमे नित्यानामपाय इति बाधदर्शनात् ॥२५॥

हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥

उच्छिष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा। तदभावे ब्राह्मणेभ्यः कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ २६ ॥

इति प्रथमे दशमी कण्डिका॥

अथ एकादशी कण्डीका।

अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते न पुनः पशुर्विधीयते कल्पग्रहणात्। एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकं, अष्टकाशूलगवयोः प्रतिषेधात्, प्रोक्षणोपाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति। उच्यते। मधुपर्के ॐ कुरुतेति यदा ब्रूयात् तदा अर्थवत्। अत्र ऋत्विजां बार्हस्पत्यः, स्नातकस्यैन्द्राग्नः, ऐन्द्रो राज्ञः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेरग्निर्वैश्वानरः, इत्येवं शाखान्तरे दृश्यते काम्यपशुषु चार्थवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा पाय-

यित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्था-
प्याऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽ-
र्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाक-
रोमीति ॥ २ ॥

आज्यभागान्तं कृत्वा उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्यायतनं कृत्वा ततः पशुं पाययित्वा ततः पशुमाप्लाव्य अग्नेः पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखया प्लक्षशाखया पश्चादिति पृष्ठदेशे उपस्पृशेत् पशुम्। अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण। अमुष्मैशब्दः पूर्ववत्। अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि द्वौनपाद-ग्रहणसामर्थ्यात् सूक्तादेर्ग्रहणं, तर्हि द्वे सूक्ते प्राप्नुतः। न। यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति। यथा उप प्र यन्त इति सूक्ते इति। तस्मादृचौ भवत इति सिद्धम्॥ २॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिः पुरस्तात् प्रोक्षति, अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

व्रीहियवमिश्राभिरद्भिः पशुं पुरस्तात् अग्रतः प्रोक्षति, अमुष्मै त्वेति मन्त्रेण॥ ३॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥ ४ ॥

तासां व्रीहियवमतीनामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुम् अनु शेषं निषिञ्चेत्। तासांग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽपि अष्टकायां पायनं यथा स्यादित्येवमर्थम्॥ ४॥

आहृतेन पर्यग्नि कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥५॥

प्राहतैव पर्य्यग्नि कृत्वा पशुमुदञ्चं नयन्ति । प्राहतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः । मन्त्रप्रतिषेधो मन्त्रवर्जम्, अन्ये धर्मास्तेतायां दृष्टाः, कथं स्युरिति, विःपर्य्यग्निकरणादयः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्तादुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रतः उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं यथा स्यात् मापि पूर्वेण नापि प्रथममित्येवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्याऽनेकार्थत्वात् दिक्कालवाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्र एष भवति ॥ ७ ॥

यद्योऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात् प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्त्ता पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ काश्मर्य्यमय्यौ भवतः । तत्रैका विशाखा, अपरा सशाखा, ताभ्यां योऽस्य कर्मणः कर्त्ता अध्वर्युस्थानीयः स्यात् स पशुमन्वारभते ॥ ८ ॥

कर्त्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते ॥ ९ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं संज्ञप्य पुरा नाभेस्तृणमन्तर्द्धाय वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रताप्याग्रेणैनमग्निं हृत्वा दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बर्हिरुपस्तृणाति कर्त्ता। "तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति" इति श्रुतेः। ततस्तस्मिन् बर्हिषि प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वोदक्पादं पशुं सञ्ज्ञपयति शमिता। उदक्पादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वेतिवचनं ऊर्द्ध्वशिरसः संज्ञपनं मा भूदित्येवमर्थम्। ततः कर्त्ता पुरा नाभेर्वाङ्नाभेर्दक्षिणतो नाभेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा तत्र तृणमन्तर्धाय तिर्यक् छित्त्वा वपामुत्खिदेत् उद्धरेत्। वपास्थानं तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः यदि प्राक्शिराः संज्ञप्तः, तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं कृत्वा तृणान्तर्धानादि कुर्यात्। ततो वपामवदाय अवखण्ड्य। पुनर्वपाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थं, तेनान्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति। ततो वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्याद्भिरभिषिच्य प्रक्षाल्य, शामित्रे प्रताप्य। प्रतापनं तु धर्ममात्रं, श्रपणस्योत्तरत्र विधानात्। ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽपरेणैनमौपासनमग्निं भमां हुत्वाऽस्य दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा श्रपयिता तां वपामभिघार्य, बर्हिषि प्लक्षशाखासु निधाय, उभावप्यग्नौ यथागतं परीत्य जुहुयात्, अमुष्मै स्वाहेति। वपाश्रपणकाले चाज्येनाभिसिच्याऽभिषिच्य श्रपयति, "तामध्वर्युः स्रुवेणाभिघारयन्नाह" इति श्रुतेः। यद्यपि "चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपा" इति श्रुतेर्वपा पञ्चावत्ता भवति। आज्यं हिरण्यशकलं वपा हिरण्यशकलमाज्यमिति, हिरण्याभावे तु द्विराज्यमसौ वपा पुनर्द्विराज्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥११॥

एतस्मिन्नेवौपासने एवाग्नौ पशुतन्त्रेण पशुदेवतायै स्थाली-

पाकं श्रपयन्ति। बहुवचनं कर्त्तुरनियमार्थम्। एतस्मिन्निति-वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थं, इतरथा शामित्रस्य श्रपणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥ ११ ॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रपयित्वा हृदयं शूले प्रताप्य स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

पशोर्ग्रहणं यानि त्रेतायां एकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा स्युरित्येवमर्थम्। हृदयं जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि। सर्वाङ्गग्रहणमेकादशभ्योऽन्यान्यपि यान्यङ्गानि दृष्टानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम्। एवमवदाय तानि शामित्रे श्रपयति। हृदयं शूले प्रोत्य प्रतापयति यथा शृतं भवति। ततः शृतान्यभिघार्योद्वास्य ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्, ततोऽवदानानि ॥ १२ ॥

अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति, न पृथक्। यदा तु पृथक् जुहोति तदा स्विष्टकृदपि पृथक् कार्यः ॥ १३ ॥

एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

द्विर्ग्रहणं देशानियमार्थम्। एकैकस्यावदानस्य यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे द्विर्द्विरवद्यति। पञ्चावत्ती तु त्रिस्त्रिरवद्यति। उपस्तरणप्रत्यभिघारणे कृत्वा जुहोति ॥ १४ ॥

आवृतैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥

स्विष्टकृत्सर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति। आवृद्ग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टाः कथं स्युरित्येवमर्थम्। तेन शुष्कार्द्रयोः सन्धिदेशे शूलस्योद्वासनं,

तस्योपरिष्टादप उपसर्गनम्। समिद्ग्रहणमुपस्थानं समिदाधानमित्येते कार्याः। ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत् ॥ १५ ॥

इति प्रथमे एकादशी कण्डिका ॥

अथ द्वादशी कण्डिका ॥

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतश्चैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

चित्ते भवाश्चैत्याः। शङ्करः पशुपतिः आर्य्या ज्येष्ठा इत्येवमादयः। यदि कस्मैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति, यदि आत्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वामहमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यक्ष्यामीति, ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्य्यात्, स चैत्ययज्ञः। तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारान्तेन नामधेयेन, पुनश्चैत्यस्य ग्रहणं प्रत्यवहरणार्थम्। तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्य्यात् ॥ १ ॥

यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन, यत्र वेत्थ वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेदिमन्तस्मै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यजेत् तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत्। पलाशेन दूतं वीवधञ्च कुर्य्यात्। यत्र वेत्थेत्यृचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याधाय दूताय प्रयच्छेत्। तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति, इमं तस्मै बलिं हरेति। अपरं दूताय प्रयच्छति, अयं तुभ्यमिति। एतदर्चेतिवचनं अन्यत्र पादग्रह-

येऽपि केचित् सूक्तं भवतीत्येवमर्थम्। तेन चात्वालाद्यर्थमन्तरे· णीति, ऋषभं मा समानानामिति च सूक्तं सिद्धम्। अन्ये पुन· रध्यासार्थं मन्यन्ते, पिण्डकरणे वीवधाध्याधाने दूताय प्रदान इति॥ २॥

प्रति भयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥३॥

कर्तुरेतस्य च मध्ये भयमस्ति चेत् शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय ॥ ३ ॥

नाव्या चेत् नद्यन्तरा प्लवरूपमपि किञ्चि-त्नेन तरितव्यमिति ॥ ४ ॥

उभयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदा प्लवरूप· मपि किञ्चित् दद्यात्, यनेनेति मन्त्रेण ॥ ४ ॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरो-हितायाग्रे बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

यदि धन्वन्तरियज्ञो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत्, पुरोहिताय नम इति, ततो धन्व· न्तरये नम इति। धन्वन्तरौ विशेषस्त्वयं विशेषः, धन्वन्तरेय पुरोहितस्य चेकः पिण्डः, द्वितीयो दूताय ॥ ५ ॥

इति प्रथमे द्वादशी कण्डिका ॥

अथ त्रयोदशी कण्डिका ॥

उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभ-नञ्च ॥ १ ॥

आम्नातमिति शेषः। गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं

वीर्य्यममोघं भवति तद्गर्भलम्भनम्। पुमान् लभ्यो जायते येन तत् पुंसवनम्। पुमांस्तु सन् येन नावलुप्यते तदनवलोभनम्। वर्णविकारो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् [पा० ६, ३, १०८]। एतानि कस्याश्चिदुपनिषदि आम्नातानि। न केवलमेतानि किं तर्हि गर्भाधानादय आसमावर्त्तनपर्य्यन्ता आम्नाताः। अस्मच्छाखायां सा न विद्यते, अतस्तत् कर्म कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते॥१॥

तस्या उपनिषत्त्वात् यदि तां नाधीयात् तत एवं कुर्य्यादित्याह।

यदि नाधीयात् तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपवत्साया गोर्दधनि द्वौ द्वौ माषौ यवञ्च दधि प्रसृतेन प्राशयेत्॥२॥

गर्भाधानमाचार्य्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्य्यमित्येके, अन्ये पुनः शौनकाद्युक्तमार्गेण कार्य्यमित्याहुः। इदं तु पुंसवनं गर्भमधिकृतो मासो गर्भमासः। तिष्येणेति "नक्षत्रे च लुपि" [पा० २, ३, ४५] इत्यधिकरणे तृतीया। तिष्येणेति प्राशनकर्मणा सम्बध्यते तस्य प्रधानत्वात्, नोपवासेन गुणत्वात्। तेन पुनर्वसुना उपोषितायाः पत्न्याः तिष्येणेदं कर्म करोति। तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याज्यभागान्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्म कुर्य्यात्। समानं रूपं यस्य स सरूपः। सरूपो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता। गोग्रहणं सरूपवत्साया अभावे असरूपवत्सा गौर्याह्या नामरूपवत्सान्यजेदित्येवमर्थम्। इति पाठान्तरं न असरूपवत्सान्यजेदित्येवमर्थम्। वीप्सावचनं कथं, प्रतियवं द्वौ द्वौ माषौ स्यातामिति। यदि वीप्सा न क्रियेत स्थालीपाकधन्येव माषयोर्यवस्य च प्रक्षेपः स्यात्, तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् तस्मादाश्चर्य्यं वीप्सावचनम्। पुनर्दधिग्रहणं दध्नः प्राश-

नार्थः अन्यथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् दध्नः प्राशनं न स्यात्। प्रहृते दधि प्रचिप्य तस्मिन्दधनि माषयवानां प्रक्षेपणार्थं पूर्वं दधिग्रहणम्। अण्डरूपेण माषौ दद्यात्, शिश्नरूपेण यवं, तथा दृष्टत्वात्॥ २॥

किं पिबसि किं पिबसीति पृष्टा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

किं पिबसीति प्रश्नः। पुंसवनमिति प्रश्नः। तवेतिप्रश्ने त्रिर्ग्रहणमाचार्येण कृतं, अतस्तस्यैव त्रित्वप्राप्तौ उभयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थं उभयत्र वीप्सावचनम्। तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम्॥ ३॥

एवं त्रीन् प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन् प्रसृतान् प्राशयेत्। एकस्मिन् प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यधर्माणो विधीयन्ते॥ ४॥

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोषधीं नस्तःकरोति ॥५॥

कर्मान्तरत्वात् कालान्तरप्राप्तावानन्तर्योऽयमथशब्दः। इदन्त्वनवलोभनम्। कुतः। "माहं पौत्रमघं नियाम्" [ऋ० १। १३।७] इति मन्त्रलिङ्गात्। पुत्रसम्बन्धि अघोभनं माहं नियामित्यर्थः। अस्यै अस्याः, मण्डलागारं कृत्वा तस्य छायायामुपवेश्यास्याः दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वां नस्तःकरोति। दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वप्रापनार्थम्। अजीतेति गुणनाम, अजीर्णेत्यर्थः। सा चौषधी दूर्वेत्युपदिशन्ति। नस्तःकरणं नासिकायां रससेचनम्॥ ५॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां हैके,
आ ते गर्भो योनिमेतु पुमान्बाण इवेषुधिम् ।
आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
अग्निरेतु प्रथमो देवतानां
सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदादिति ॥ ६ ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः, यथा सूर्य्येति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरेतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः । आभ्यां सूक्ताभ्यामेके नस्तःकरणमिच्छन्ति, अन्ये तूष्णीम् । इशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत, यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ । मन्येऽहं मां तद्विद्वांसमाह पौत्रमघन्नियाम् इति ॥ ७ ॥

प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपं अस्या आलभेत स्पृशेत्, यत्त इति मन्त्रेण । ततः स्विष्टकृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमावर्त्तते, गर्भसंस्कारत्वात् । प्रथमगर्भे तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञातः तदा चतुर्थे कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे त्रिष्वे पुंसवनम् । "तत् तृतीये मास्यव्यक्ते गर्भे" इति च स्मरणात् । एष्टिः प्रथम-

गर्भः। पञ्चमे मास्यङ्गनिष्पत्तिर्भवति। स्वयमेव चास्य कर्त्ता, माहं पौत्रमिति लिङ्गात्। तदभावे देवरः। ७॥

इति प्रथमे त्रयोदशी कण्डिका॥

अथ चतुर्दशी कण्डिका॥

चतुर्थे गर्भमासि सीमन्तोन्नयनम्॥ १॥

सीमन्तो यस्मिन् कर्मणि उन्नीयते तत्सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे मासि कार्य्यम्। इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्त्तते, स्त्रीसंस्कारत्वात्, न त्वयं गर्भसंस्कारः। "एवं मे गर्भमाधेहि" इति मन्त्रलिङ्गात्। सत्यं, तथापि नावर्त्तते, आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात्। कुतः प्राधान्यमिति चेत्। सीमन्तोन्नयनमिति समाख्याबलात् आधारस्य च संस्कृतत्वात्। सकृत् सकृत् संस्कृता यं यं गर्भं प्रसूते स सर्वः संस्कृता भवेत्, तेनावृत्तिर्न भवतीति सिद्धम्। १॥

आपूर्य्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्॥ २॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् तदेदं कर्म कार्य्यम्। पुंसा नक्षत्रेण पुन्नामधेयेन नक्षत्रेणेत्यर्थः, तिष्यो हस्तः श्रवण इत्यादिना। चन्द्रमा युक्तः स्यादितिवचनं प्रकर्षेण युक्ते चन्द्रमसि यथा स्यात्। एतदुक्तं भवति। षष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमविंशघटिकासु कुर्य्यात् इति। २॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्मास्तीर्य्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम तस्मिन्नुपविष्टायां

समन्वारब्धायां, दाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्यां, राकामहमिति द्वाभ्यां, नेजमेष इति तिसृभिः, प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च ॥३॥

जुहुयादिति शेषः। अथशब्दोऽन्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः। कस्मिन्, षष्ठाष्टमयोर्मासयोः। शाखान्तरे चायं कालो विहितः। अग्निमुपसमाधायेत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम्। आज्यभागान्तं कृत्वा धाता ददातु दाशुष इत्यादिभिरष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथास्यै युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्र्येण्या च शलल्या त्रिभिश्च कुशपिञ्जूलैरूर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥ ४ ॥

अस्यै अस्याः। युग्मेन समेन। केन, शलाटुग्लप्सेन तरुणफलसङ्घातेन। शलाटुरिति अपक्वानां फलानां समाख्या। ग्लप्स इति स्तबक उच्यते। औडुम्बरस्तबकेन शाखान्तरे दृष्टत्वात्। तदभावेऽन्येन। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्र्येणी शलली। एतः शुक्ल इत्यर्थः। "वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः" [पा० ४, १, ३८] इति ङीप्, तकारस्य नत्वं च। ततः "रषाभ्यां नो णः" [पा० ८, ४, १] इति णत्वम्। कुशपिञ्जूलैः कुशतरुणैः। एतैरेकीकृतैर्ललाटकेशयोः सन्धिमारभ्य ऊर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण, आमूर्धप्रदेशात् केशान् पृथक् करोतीत्यर्थः। एवं त्रिर्व्यूहति। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्थी ॥ ५ ॥

चतुर्थी व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजानं संगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च,वीणागाथे ते ययोः स्तः तौ तथोक्तौ, तौ संशास्ति सम्प्रेष्यति, सोमं राजानं सङ्गायेतामिति ॥ ६ ॥

तौ च एतां गाथां गायत इत्याह।

सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविमां नदीमुपवसिथा भवन्ति ॥७॥

असाविन्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नाम आमन्त्रणविभक्त्या ब्रूयातां, निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥७॥

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्न्यो जीवप्रजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत् कुर्युः ॥ ८ ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद् ब्रूयुः तत्तत्कार्य्यम्। प्रैवं दत्त्वा स्विष्टकृदादि समापयेत् ॥ ८ ॥

वृषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥

वृषभो गोरासेचनसमर्थः, तं दक्षिणां दद्यात्। अत्र तु स्वयमेव कर्त्ता। कुतः। "अस्यै मे पुत्रकामायाः" इति लिङ्गात्। ऐकी तर्हि दक्षिणा, ब्रह्मणे यद्यस्ति। तदभावे सन्निहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः कर्माङ्गत्वात् दक्षिणानाम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमे चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथ पञ्चदशी कण्डिका ॥

कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं हिरण्येन प्राशयेत्, प्र ते ददा-

मि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम्। आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

इदं जातकर्म। कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम्। ननु, कुमार्य्या अपि भवत्येव जातकर्म। कुतः। वक्ष्यति, "आवृतैव कुमार्य्याः"[गृ॰ १।१४।१२] इत्युच्यते। प्रवासादागतस्य विहितं कर्मावृता भवति, न जातकर्म, अनन्तरत्वात्। एवमेके, अन्ये पुनरावृतैव कुमार्य्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति। तेन कुमार्य्या अपि जातकर्म भवति। मनुनाप्युक्तं [म॰ २, ६६]।

"अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।" इति।

तर्हि कुमारग्रहणं किमर्थं, अधिकारार्थम्। अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात् न कुमार्य्या इति। ननु, ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति। न, जातिनिर्देशे लिङ्गमविवक्षितम्। यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते, एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत, तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति। जातग्रहणमप्यधिकारार्थम्। "गोदानं षोडशे वर्षे" इति जन्मतः प्रभृति षोडशो यथा स्यात्, उपनयनप्रभृति माभूदिति। पुरा पूर्वमित्यर्थः। अन्य-ग्रहणमनधिकृतालम्भनात् प्राक् कर्म कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकाशयति। ते हिरण्यसंसृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मातुरुपस्थ आसीनं प्रते ददामीति मन्त्रेण ॥१॥

कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति।

मेधान्ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती।

मेधान्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥

इति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयोः हिरण्यं निधाय मेधाजननं जपति, मेधान्त इति। उपयद्दयं तस्य मुखसमीपे आत्मनो मुखं निधाय जपार्थं मेधाजननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सकृन्मन्त्रः। पर्य्यायेणोपनिधानमित्येके। अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावभिमृशति, अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् इति। इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निति च ॥ ३ ॥

स्तनबाह्वोर्मध्यमदेशोऽंसः। अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्य्यायेणांसाभिमर्शनमिच्छन्ति, हार्य्याभिमर्शनवत्। ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः, द्विवचनयुक्तत्वात् मन्त्रस्य, इह त्वेकवचनयुक्तः। अत आवृत्त्या भवितव्यम्। नैतदेवम्। नाचांसावुच्येते, किन्तर्हि कुमारः स चैकः, तस्मादावृत्तिरिति। अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति। अश्मा भवेत्यनेन दक्षिणमंसमभिमृशेत्। इन्द्र श्रेष्ठानि, अस्मे प्रयन्धि, इत्याभ्यां सव्यमिति। कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः। मध्ये इति-करणात्। नहि क्वचित् मन्त्रमध्ये इति-करणं पठन्ति। अपरे त्वाहुः सकृदेव द्वयो मन्त्रा वक्तव्याः। न च मन्त्रविभागः। न च पृथगभिमर्शः। हार्य्याभिमर्शने त्वशक्यत्वात् पृथगभिमर्शः, इह तु शक्यते युगपदंसौ स्प्रष्टुम्। यत्पुनरुक्तमिति-करणादिति। तत्र ब्रूमः। अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इति-कारः पठ्यते, यथा आसीद सदनं समासीद सदनं स्यामिति माहिंसीर्देवप्रेरित इति।

अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः। यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतः तस्याऽपि कुर्वतो न दोषः, सर्वेषां गमकत्वादिति भाष्यकारः। अथैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः, मध्ये इतिकारात्। नन्वन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम्। तत्रापि विभाग एव, क्रिमुत्पतसीति बर्हिषि निधाय माहिंसीरित्यभिमन्त्रयेत्। कुत एतत्, आनन्तर्ययोगात्। ननु इडायां दृश्यते हविर्जुषन्ताभिति तस्मिन्नुपहूत इति, अनर्थज्ञो भवान्, इति-कारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः। इडायां तु मन्त्रैकदेशे इति-कारः। शृणुत् पक्षे त्वभिमन्त्रणे इति-कारो व्यर्थेति। तदसत्। भगवता भाष्यकारेण यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक्। अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इति-कारदर्शनात्, नमो यत्र निषीदसीति, असुं माहिंसीरसुं माहिंसीरिति चेति, तेन त्रीन्मन्त्रान् सकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥३॥

नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः। नामकरणस्याचार्येण कालान्तरानुक्तेः जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके। अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः। उक्तं च मनुना [अ० २, ३०]।

"नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते" ॥ इति ॥४॥

कीदृग्लक्षणं तन्नामित्याह।

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीयवर्णानामूष्मणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टं घोषवन्तः तदादौ यस्य तत् तथोक्तम्। अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत् तथोक्तम्। यकारादयश्चतस्रोऽन्तस्थाः। अभिनिष्ठानो विस-

नैगेयः, सः अन्ते यस्य तत् तथोक्तम्। अक्षरं स्वरः। अकारादयो द्वादश स्वराः, शिष्टं व्यञ्जनं, द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरं, व्यञ्जनमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः। भद्रः, देवः, भवः, नाथः, नागदेवः, रुद्रदत्तः, देवदत्तः, इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह।

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे च कुमारस्य, तत्संस्कारत्वात् न कर्त्तुः ॥ ७ ॥

अथवा।

युग्मानि त्वेव पुंसाम् ॥ ८ ॥

युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति। एवकारोऽवधारणार्थः। कथं युग्ममेवाद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति। तेन शिवदत्तः, नागदत्तः, देवस्वामी, वसुशर्मा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरन्दरः, विष्णुशर्मा इत्यादि सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति। सुभद्रा, सावित्री, सत्यदा, वसुदा, इत्यादि ॥ ९ ॥

सांव्यवहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयं च कार्यमित्याह।

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन नाम्ना उपनीतः अभिवादयते तच्च समीक्षेत, कुर्यादित्यर्थः। तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात्, उपनीतस्य त्वाचष्टे, अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति ॥ १० ॥

प्रवासादेत्य पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति, अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निरित्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्द्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति, अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आवृतैव कुमार्य्यै ॥ १२ ॥

कुमार्य्यास्तु अमन्त्रकं कुर्य्यादिति। अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके। अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥

इति प्रथमे पञ्चदशी कण्डिका ॥

अथ षोडशी कण्डिका ॥

षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृति षष्ठे मासि न गर्भप्रभृति, मासाधिकारात्, तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्य्यम् ॥ १ ॥

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

चजस्येदमाजम्। तैत्तिरस्याहचर्याभांसस्यात्र ग्रहणं न चौरदधिघृतानाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामः ॥ ३ ॥

तित्तिरेरिदं तैत्तिरम्। आजतैत्तिरयोर्थज्ञकत्वेनोपदेशो नामत्वेन, तथा लोके प्रसिद्धत्वात्। तेनान्नमपि सिद्धम् ॥३॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः। कुतः, ओदनग्रहणात्। यदि हि घृतमिश्रोऽभिप्रेतः स्यात् घृतं तेजस्काम इत्येवावक्ष्यत्। ततश्च पूर्ववद्धाञ्जकत्वेनान्नमपि सिध्यत्येव। सृते नैदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति, न तु घृते अयणं, विक्लेदानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत्, अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः। प्र दातारन्तारिष ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इति ॥ ५ ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत्, अन्नपतेऽन्नस्य न इति मन्त्रेण। अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति। कुतः। प्राशनसहितत्वात् मन्त्रस्य, प्राशयेदित्यस्य च सर्वशेषत्वात्। आजं प्राशयेदित्यादि ॥ ५ ॥

आवृतैव कुमार्य्यै ॥ ६ ॥

कुमार्य्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति प्रथमे षोडशी कण्डिका ॥

अथ सप्तदशी कण्डिका ॥

तृतीये वर्षे चौलं, यथाकुलधर्मं वा ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्य्यम्। जन्मप्रभृति तृतीये वर्षे वा कार्य्यमिति व्यवस्थितविकल्पः। केचिन्तूप-नयनेन सह स्मर्यते इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्व्रीहियवमाषतिलानां पृथक् पूर्णशरावाणि निदधाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकाले उत्तरतोऽग्नेः व्रीहियवमाषति-लानां पूर्णशरावाणि निदधाति स्थापयति। पृथग्ग्रहणं द्रव्य-भेदार्थम्। पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति, अन्यथा समासोप-देशान्मिश्रितानां पूरणं स्यात्, यथा सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिका-षमित्यत्र मिश्रितानां प्राशनम्। अथवा सत्यपि समासोपदेशे यथाकामं व्रीहियवतिलैरित्यवैकं द्रव्यमभवति, एकेन कृतार्थ-त्वात्, एवमिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत तन्निवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रह-णम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्भूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीये-रन्निति।

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः। तत्प्रयुक्तं हि चौलं, एवं च कृत्वा संस्कारकर्मसु व्यवायपरिहारेषु कार्य्येषु कुमारो-ऽन्तरतम इति दर्शितं भवति, मातुरुपस्थे उत्सङ्गे पार्श्वे। आन

दुग्धहोमयं नवे शरावे उपनिहितं भवति। शमीपर्णानि चास्मिन्नवे शरावे उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥ ४ ॥

मातुर्दक्षिणतः, पिता एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादायास्ते। मातुर्ग्रहणं मातुः सकाशात् दक्षिणतो यथा स्यात् तथा, अग्नेर्दक्षिणतो माभूदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वैतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जूलानि ब्रह्मा वा धारयेत् यद्यस्ति ॥ ५ ॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानीयोष्णेन वा, य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

आघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीतमुदकमुष्णं चोदकमुभाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा अन्यस्मिन् पात्रे युगपन्निनयति मन्त्रेण। समित्येकोभावे, न तु दक्षिणाङ्गकारितया भाष्यम्। कथमुभाभ्यां पाणिभ्यामिति। उच्यते। अनियमे प्राप्ते नियमार्थां या सा परिभाषा, न तु दक्षिणाङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान् वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति, अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति ॥ ७ ॥

तासामपामेकदेशङ्गृहीत्वा नवनीतञ्च गृहीत्वा तदभावे दधिद्रप्सान् वा गृहीत्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण। मन्त्रावृत्तिरता। तासां-ग्रहणं समानीतानां प्रद्-

णार्थम्। इतरथा समानयनस्य शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थमित्यत्र कृतार्थत्वात्तासां ग्रहणमेव न स्यात्। उष्णोत्वेत्यस्य च नवनीतेन च सम्बन्धः स्यात्। तस्मिंस्तु सति आपो नित्याः, नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिध्यति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलान्यभ्यात्माग्राणि निदधाति, ओषधे त्रायस्वैनमिति ॥ ८ ॥

दक्षिण-ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। तस्मिन् केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जूलानि कुमारस्य अभ्यात्माग्राणि स्थापयति मन्त्रेण। वीप्सा बह्वर्था ॥ ८ ॥

स्वधिते मैनं हिंसीरिति लोहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लोहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जूलानि निष्पीडयति, तेषु क्षुरं स्थापयतीत्यर्थः। लोके क्षुरो लोह एव प्रसिद्धः। अतोऽत्र तस्यावाच्यत्वात् लोहशब्दस्ताम्रे वर्तते, शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च। लोके लोहशब्दोऽयं रजतादिष्वपि वर्तते अत्र तु ताम्रे, तथा दृष्टत्वात्। ९ ॥

प्रच्छिनत्ति, येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासदिति ॥ १० ॥

ततः अनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति। प्रोऽनर्थकः, अनभिप्राय इत्यर्थः। अन्ये छित्त्वार्थ इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्रागग्रान्शमीपर्णैः सह

माघे प्रयच्छति तानानडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्येति वीप्सावचनं यो यत्र धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु छेदेषु यथा स्यादिति । प्रागग्रान् कृत्वा शमीपर्णैः सह एकीकृत्य माघे प्रयच्छति ददाति । तानसौ आनडुहे गोमये निदधाति स्थापयति, नात्र प्रागग्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चायुषेऽवपत् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति द्वितीयम् । येन भूयश्चरात्यं ज्योक् च पश्यति सूर्य्यम् । तेन ते आयुषे वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति तृतीयम् ॥ १२ ॥

सङ्ख्यावचनं मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यत इत्युक्तम् । कुशपिञ्जूलनिधानस्याभ्यासविधानार्थं भवितुं नार्हति, अभ्यासस्य त्रीणि त्रीणि वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ १३ ॥

एवमुत्तरतस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्षे, एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्य्यात्त्रिः, परिसंख्येयम् । उत्तरे केशपक्षे त्रिरेव, न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरतेजो निमृजेत्, यत् क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्ता वपसि केशान् । शुन्धि शिरो मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥ १५ ॥

ततः क्षुरधारां निमृजेत् शोधयेत् मन्त्रेण। निमार्जनमवमार्जनं, न्यवेति विनिग्रहार्थीयाविति वचनात् ॥ १५ ॥

नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिरद्भिरब्दं कुर्वाणोऽक्षुण्वन् कुशलीकुर्विति ॥ १६ ॥

नापितं शिल्पिनं शिष्यात् प्रैषमन्त्रेण। कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया वापनं वर्त्तते, येन विहितोऽयं मुण्डयति हि न्युप्यते ॥ १६ ॥

यथाकुलधर्मं केशवेशान् कारयेत् ॥ १७ ॥

"एकशिखः त्रिशिखः पञ्चशिखो वा" इति बोधायनः। पूर्वशिखः परशिख इति कुलधर्माः, तेषु यो यस्य कुलधर्मः तेन तस्य केशसन्निवेशान् कारयेत्। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत्, वेषानित्यपि पाठे स एवार्थः ॥ १७ ॥

आवृतैव कुमार्य्यै ॥ १८ ॥

आवृता अमन्त्रकमित्यर्थः। कुतः। येनात्र आवृतेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह, अपरथा दारा नित्यया आवृता सदो हार्य्यं चाभिमृश्य तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति। नैतदेवम्। एवकारोऽवधारणार्थः। आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्र इति। तेनावृतेत्यस्य तूष्णीमित्ययमर्थ इति सिद्धम्। एवञ्चेद्दोषः। अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति। दृष्टमेव न एतादिति केचिदाहुः। अन्ये होमो न भवतीत्याहुः, अमन्त्रकस्य होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात्। ननु तूष्णीं द्वितीये उभयवत्त्वव दृष्ट इति शङ्का न कार्य्या। तत्रापि-प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रोऽस्त्येव ॥ १८ ॥

इति प्रथमे सप्तदशी कण्डिका ॥

अथ अष्टादशी कण्डिका ॥

एतेन गोदानम् ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः। एतेनेति क्लृप्तोपदेशः ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह।

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः। अत्र मातुरुपस्थोपवेशनं न भवति, अयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान् कारयेत् ॥ ३ ॥

केशशब्दे लिङ्गे जातावेकवचनम्। श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः। तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः। तत्र चर्दितः केशान्वपत, वप्ता वपसि केशान्, दक्षिणे केशपक्ष इति त्रिषु ते कार्याः। तन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्याभावाद्विधिगतस्य ग्रहणम्। तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रूणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिर उन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि, शिरो मुखं मास्यायुः प्रमोषीरिति ॥५॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि संप्रव्यति ॥ ६ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिरवर्यं कुर्वाणोऽनुखन् कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि कुर्वीत नापितशासनम् ॥ ६ ॥

आप्लुत्य वाग्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत, वरं ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्लुत्य स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । शिखेत्यु पवेशनप्रतिषेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमिते आचार्यसमीपे, वरं ददामीति वाचं विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह ।

गोमिथुनं दक्षिणा ॥ ८ ॥

ननु । भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसम्भवः । उच्यते, यथास्य प्रावरणादिसम्भवस्तथैतस्यापि ॥ ८ ॥

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेत् वक्ष्यमाणेन विधिना चरेत् । रात्रौ व्रतादर्शनाऽनुमपत्तेः अपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥

इति प्रथमे अष्टादशी कण्डिका ॥

अथ एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्त्तते, कुमारीनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्भप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे क्षत्रियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा एकादशे वर्षे क्षत्रियमुपनयेत् ॥ ३ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥४॥

आषोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥५॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ ५ ॥

आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात् वैश्यस्य, अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

षोडशद्वाविंशचतुर्विंशपर्य्यन्तेषु अनुपनीताश्चेत् पतितसावित्रीकाः भवन्ति। संज्ञायाः प्रयोजनं पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेदिति। अत ऊर्ध्वमितिवचनं पूर्वसूत्रेष्वाकारा अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ७ ॥

अचीर्णप्रायश्चित्तानिति शेषः। उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि केनचिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीताः स्युः तथापि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्रीकाणां कुर्य्यादिति सर्वेषां ग्रहणं क्रियते ॥ ७ ॥

अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसं वापितशिरसमित्यर्थः। अहतं नवं, अपुराणमनुपभुक्तमित्यर्थः। तेन वाससा संवीतं प्रावृतमित्यर्थः। ऐणेयेन वा अजिनेन चर्मणा प्रावृतं ब्राह्मणमानीय

होमं कुर्यात्। एवमुत्तरत्रापि नियमः। एतानि चर्माणि वाससा सह विकल्पन्ते, उभयेषां प्रावरणार्थत्वात् वाशब्दाच्च ॥ ८ ॥

यदि वासांसि वसीरन्रक्तानि वसीरन्, काषायं ब्राह्मणो माञ्जिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

वासांसि वसीरन्निर्त्येवं सूत्रच्छेद इष्टः। वासांसि वसीरन् परिदध्युरित्यर्थः। यदीत्युत्तरेण सम्बध्यते। तेन नियमेन परिधानं सिद्धम्। पक्षे शुक्लान्यपि सिध्यन्ति। यदि रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणः माञ्जिष्ठं क्षत्रियः, हारिद्रं वैश्यः। एवं रक्तानां वसनमनियम्। तथा च गोतमः। "वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतं काषायमप्येके वार्क्षं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः" इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १० ॥

मौञ्जी ब्राह्मणस्य, धनुर्ज्या क्षत्रियस्य, आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौञ्जी नान्यस्य। ब्राह्मणस्य तु मौञ्जी वाऽन्या वा, न नियमः। एवमुत्तरयोर्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य, औडुम्बरः क्षत्रियस्य, वैल्वो वैश्यस्य। केशसंमितो ब्राह्मणस्य, ललाटसंमितः क्षत्रियस्य, घ्राणसंमितो वैश्यस्य ॥१३॥

दण्डनियमो मेखलाभिस्तुल्यः ॥ १३ ॥

इति प्रथमे एकोनविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ विंशतितमा कण्डिका ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्य्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाघारान्तं कृत्वा पूर्वोक्ताज्याहुतीर्हुत्वा उत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्य्योऽवतिष्ठते। ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्य आचार्यस्य दक्षिणत उपविशेत्। तीर्थं नाम प्रणीतानां पश्चिमो देशः। सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्य्यात् ॥२॥

पुरस्तात् प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचारी अवतिष्ठते ॥३॥

अपामञ्जली पूरयित्वा, तत् सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णाम्यसाविति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति, तत् सवितुर्वृणीमह इति मन्त्रेण। ब्रह्मचारिणोऽञ्जलौ आचार्योऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः। ततो

देवस्य त्वेति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात्। आचार्याञ्जलिमर्यादन्यः पूरयति। आसिञ्चेतिवचनं कथं, आचार्योऽवचारणं कुर्यात् न कुमार इत्येवमर्थम्। इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवचारयतीत्युक्ते कस्याञ्जलिं कोऽवचारयतीति सन्देहः स्यात्। आसिञ्चेतिवचनं तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशात् यः पाणिं गृह्णाति सोऽवमिञ्चतीति ज्ञायते। तेनाचार्योऽवचारयतीति सिद्धम्। असावित्यस्य स्थाने सम्बुद्धा ब्रह्मचारिनाम ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाविति द्वितीयम्। अग्निराचार्य्यस्तवासाविति तृतीयम् ॥ ५ ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत्, देव सवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मामृतेत्याचार्य्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेत् मन्त्रेणाचार्यः। आचार्यग्रहणं ज्ञापनार्थम्। अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाचार्यस्येति। तेनादित्यमीक्षयेत्। "मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे" इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्य्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्य्यसि कस्त्वाकमुपनयते काय त्वा परिददामीति ॥७॥

जपेदिति शेषः, मन्त्रलिङ्गात्। प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते। तेनाचार्यस्यायं मन्त्रः ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगादित्यर्द्धर्चेनैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयेत् ॥ ८ ॥

अथेनमार्द्रेण पाणिना ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्त्तयेत्। एनमिति वचनं कथं चावर्त्तयितुमेनं स्वावावर्त्यमानो ब्रूयात् कुमार इत्येवमर्थम्। आर्द्रेणेत्यत्र पाणिर्ज्ञापनार्थम्। अन्यथा "ऋचे पादपूरणे" [पाणि० १, १, १७] इत्लुक् स्यात्। ८।

तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे। ब्रह्मचारिणोऽंसयोरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा तस्य हृदयदेशं स्पृशेदुत्तरेणार्द्रेण। ९।

अग्निं परिसमूह्य ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् तूष्णीं वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥

अत्र परिसमूहनमनर्थकं, संस्कृतत्वादग्नेः। उच्यते। सायंप्रातः समिदाधाने पर्युक्षणपरिसमूहने यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनं, अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव सन्निहितेऽग्नौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्। ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम्। यस्मात् यत् प्राजापत्यं तत् तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्यः इति श्रूयते तस्मात् तूष्णीं समिधमादध्यात्॥ १०॥

इति प्रथमे विंशतितमा कण्डिका।

अथ एकविंशतितमा कण्डिका।

मन्त्रेण हैके, अग्नये समिधमाहार्षं इत्येते

जातवेदसे तथा त्वमग्ने वर्द्धस्व समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति। इशब्दोऽभिमतज्ञापनार्थः। तेन पूर्वस्य सुत्वाकृष्टत्वेऽपि उभयोस्तुल्यत्वं सिद्धम्॥१॥

स समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निर्मार्ष्टि त्रिः, तेजसा मा समनज्मीति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधायाग्निमुपस्पृश्य मुखं निर्मार्ष्टि मन्त्रेण त्रिः। मन्त्रावृत्तिरुक्ता। स-ग्रहणं समिधौ वा जपेद्वेत्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्माभूत्, समिद्ग्रहणमुभयोरपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यात् इति। आधाय-ग्रहणं "सायंप्रात समिधमादध्यात्" इत्यत्राऽपि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवात्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

सुत्वाकर्षः कथमग्न्युपस्पर्शनमपि त्रिः स्यादिति ॥ ३ ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु, मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु, मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्य्यो भ्राजो दधातु। यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासं, यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासं, यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं हरस्वी भूयासं, इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयात्, अधीहि भूः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति ॥ ४ ॥

स्वकर्मिरूपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याचार्य्यं ब्रूयात् अधीहीति प्रैषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः परिहितेन वाससा प्रावरणस्याऽनित्यत्वात् स्वस्य पाणिभ्यां च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति। यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न शक्नोति, ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत। एवमर्द्धर्चशः। एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्द्धाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति, मम व्रते हृदयन्ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकव्रतो जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ७ ॥

ब्रह्मचारिणो हृदयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्द्धाङ्गुलिं उपदधाति स्थापयति मन्त्रेण ॥ ७ ॥

इति प्रथमे एकविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ द्वाविंशतितमा कण्डिका ॥

मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्य्यमादिशेत् ॥ १ ॥

ततो मेखलामाबध्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्य्यमादिशेत् ॥१॥

इत्यमादिशेदित्याह।

ब्रह्मचार्य्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा-स्वाप्सीराचार्य्याधीनो वेदमधीष्वेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्य्यसि। अपोऽशान, मूत्रपुरीषादौ शास्त्र-विहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः। कर्म कुरु, यच्छास्त्रविहितं कर्म सन्ध्योपासनादि। दिवा मास्वाप्सीरिति दिवाशयनप्रतिषेधः। आचार्य्याधीनो नित्यभव। वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्य्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्य्यं वेदब्रह्मचर्य्यम्। वेदग्रहणं कथं वेदमात्र-स्यायं कालनियमः स्यादिति, मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं, तेन महानाम्न्यादीनां व्रतानामूर्द्धं द्वादशवर्षेभ्यस्त्रयः संवत्सराः स्युः। एवं च कृतोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम्। वेदग्रहणादयमर्थो लभ्यः, एवमेके, अन्ये तु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम्। महानाम्न्यादीनां च व्रतानां द्वादशवर्षेष्वन्त-र्भावमिच्छन्ति, महानाम्न्यादीनामपि वेदैकदेशत्वादिति। पूर्वस्मिन् पक्षे यदा संवत्सरं व्रतचर्य्या तदा सप्तदशे गोदानं स्यात्, तस्मादयमेव पक्षः श्रेयान्। वेदग्रहणं कथमेकैकस्य वेदस्य द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यं स्यादिति। तेन द्वयोश्चतुर्विं-शतिः, त्रयाणां षट्त्रिंशत्, चतुर्णामष्टाचत्वारिंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्य्यं भवति, प्रागूर्द्धं वा द्वादशभ्यः। एवं श्रुतता विविधं स्नानं प्रदर्शितं भवति। विद्यास्नानं, व्रतस्नानं, विद्याव्रतस्नानमिति। प्राग्द्वादशभ्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः। यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यं कृत्वाऽनधी-

तवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः। यस्तु पुनर्द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्य्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः। ननु विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृतानुज्ञातस्य वा स्नानमिति वक्ष्यति, अतः कथं व्रतस्नानस्य सम्भवः। उच्यते। विद्यान्त इति न विद्यासमाप्तौ स्नानं चोद्यते किं तर्हि विद्याया अन्ते न मध्ये, तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्यमुत्सृज्य अन्तमारण्यकमधीत्य स्नायात्। रहस्ये चारण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं चोद्यते "नेदमनधीयन् स्नातको भवति" इत्यादिना। ततः स्विष्टकृदादि समापयेत्॥ ४॥

सायं प्रातर्भिक्षेत ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाचार्य्यार्थमशनार्थं चान्नं याचेत। तत्र भवत्पूर्वमित्यादि शास्त्रान्तरदृष्टो विधिर्द्रष्टव्यः॥ ५॥

सायं प्रातः समिधमादध्यात्॥ ६ ॥

अग्निं परिसमूह्येत्याद्युपस्थानान्ता धर्मा भवन्तीत्युक्तं, पुनः सायंप्रातर्ग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धार्थम्। तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति, समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः॥ ६॥

अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत, अप्रत्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे। कुतः अनुप्रवचनीयं, भवान् ददात्विति भैक्षमन्त्रात्॥ ७॥

भवान् भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुभयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात्॥८॥

तदाचार्य्याय वेदयीत, तिष्ठेदहःशेषम् ॥९॥

तल्लब्धमाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं कालं तिष्ठेत्, आसनादि न कुर्य्यात् ॥ ९ ॥

अस्तमिते ब्रह्मौदनमनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाऽऽचार्य्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मण ओदनो ब्रह्मौदनः। ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः। तेन ब्राह्मणभोजनं विधास्यमानमत एव चरोर्भवति। अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम्। पाकयज्ञविधानेन ब्रह्मचारी अनुप्रवचनीयं श्रपयित्वाचार्य्याय वेदयीत शृत: स्थालीपाक इति ॥ १० ॥

आचार्य्यः समन्वारब्धे जुहुयात्, सदसस्पतिमद्भुतमिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणि इध्माधानाद्याघारान्तं कृत्वाऽनया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सावित्री "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्येषा प्रसिद्धा। द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यत् क्रियात जह्यमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्री अनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुहोति। अत ऊर्द्ध्वमपि महानाम्न्यादिव्रतेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति। एतदुक्तं भवति, महानाम्न्यादिव्रतेषु आवणान्ते अनुप्रवचनीयहोमः कार्य्यः, तत्र सावित्र्याः स्थाने महानाम्नीभ्यः स्वाहा महाव्रताय स्वाहा उपनिषदे स्वाहा इत्येवं द्वितीयं जुहोति। अन्यत्समानमिति। द्वितीयग्रहणं महानाम्न्यादिनामधेयेन होमार्थम्। इतरथा मन्त्रेण होमे क्रिय-

माणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात्, स च प्रदानार्थ इति कृत्वा अनेका आहुतयः स्युः, ततश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात्, तस्मात् द्वितीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

द्वितीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम्। तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

संख्यावचनं नियमार्थम्। चतुर्थमेव न षष्ठमिति, तेनाज्यभागौ न भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं वाचयीत ॥ १६ ॥

सव्याजपान्तं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेदसमाप्तिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्, ते च वेदसमाप्तिरस्त्विति ब्रूयुः ॥१६॥

अत ऊर्द्ध्वमक्षारलवणाशी ब्रह्मचार्य्यधःशायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्द्ध्वमिति कस्मात्, पूर्व्वेण सम्बन्धकरणार्थम्। प्रयोजनमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः। ब्रह्मचारिवचनमाचार्य्यनिवृत्त्यर्थम् ॥१७॥

चरितव्रताय मेधाजननं करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेतिवचनं मेधाजननेन व्रतस्य सम्बन्धार्थम्। यत्रोपनयने मेधाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्य्या। यत्र व्रतचर्य्या तत्रैवानुव्रतचरणीयम्। उपनीतपूर्व्वस्य मेधाजननाभावे त्रितयमपि निवर्त्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायान्दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं

वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं वाचयति, सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सुश्रवसं कुरु। यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥१९॥

इदं मेधाजननम्। तिस्रो निन्दिता दिशः। दक्षिणा, प्राग्दक्षिणा, प्रत्यग्दक्षिणेति। अन्याः सर्वा अनिन्दिताः। तस्यां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्बं वा। पलाशाभावे प्रदक्षिणमुदकुम्भेन त्रिः परिषिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति "सुश्रवः" इति मन्त्रम्। एकमूलमशाखमित्यर्थः। पुनः पलाशग्रहणमनेकमूलस्याप्यभावे कुशस्तम्बं परिषिञ्चेदिति ॥१९॥

एतेन वापनादिपरिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्रतादेशनं यदस्माभिर्व्याख्यातं संवत्सरावमं चारयित्वा "व्रतमनुयुज्य" इति "संवत्सरमादिशेत्" इति च। तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः। वापनादिग्रहणमलङ्कारनिरस्त्यर्थम्। "काय त्वा परिददामि" [गृ० १, २०, ७] इत्येतत्परिदानम्। परिदानान्तवचनमुपरितनतन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य, उत्तरविवक्षयेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषं वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

कृताकृतमिति वर्त्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिरनिरुक्तः ॥ २५ ॥

तत्सवितुर्वृणीमह इति सावित्रीम् ॥२६॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थाने एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत। प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयनप्राप्तौ एवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

इति प्रथमे द्वाविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ त्रयोविंशतितमा कण्डिका।

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान् ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्चान्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः संभजन्ते। ये मातृतः पितृतश्चेत्युक्तलक्षणयुक्ताश्च ते भवेयुः तत्र प्रमाणतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः। परिमाणतश्चतुरङ्गुलयः षडङ्गुलयो वा न भवन्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः। पुनर्ऋत्विग्ग्रहणं वरणसामान्यादृत्विजामपि चमसाध्वर्युप्रभृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽथ होतारमथाध्वर्युमथोद्गातारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थः। कथं ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति, एवं नियमङ्कुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत् साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान् वा येऽहीनैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अहीनैकाहैर्याजयन्तीतिवचनं शमित्रनिवृत्त्यर्थम्। कथं वा प्राप्नुयात्, सामान्यवरणप्रसङ्गात्। "आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान्" [सू० १।२३।८] इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्त्तते, "होत्रका उपहूयध्वमितीतरान्" इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात्। ततश्च यथा प्रतिप्रस्थात्रादिषु वर्त्तते एवं शमित्रादिष्वपि वर्त्तते होत्रकशब्द इति ॥४॥

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति, स कर्मणामुपद्रष्टा भवतीति, तदुक्ताश्ऋग्भ्यां यज्ञ्त्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्यः। सप्तदशग्रहणमृत्विक्सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेनोपस्थानप्रसर्पणादिसामान्यविहितमिदम्। अथवा नियमार्थम्। कथमेक एव सदस्यः स्यादिति। शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टा तन्निवृत्त्यर्थम्। स च कर्मणामुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौषीतकिन आचार्या मन्यन्ते। ऋग्व्याख्यायमर्थ उक्तः ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः। होतारमेव न ब्रह्माणमिति। एवं

चेत् पूर्वेण विरोधः। न, यदा चतुर्णां वरणन्तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणं, यदा सर्वेषान्तदा होतुः प्रथमं वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होतारम् ॥ ७ ॥

अनेन होतारं वृणीते। अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम्। पुनर्होतृग्रहणं होतृवरणे आम्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्त्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्माणम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नपाठोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम्। पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम्। आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान्। रश्मयो मे चमसाध्वर्यव इति चमसाध्वर्यून्। आकाशो मे सदस्य इति सदस्यम्। स वृतो जपेत्, महन्मेऽवोचो भर्गो मेऽवोचो भगो मेऽवोचो यशो मेऽवोचः स्तोमं मेऽवोचः क्लृप्तिं मेऽवोचो भुक्तिं मेऽवोचः सर्वं मेऽवोच इति ॥ ९ ॥

सग्रहणं कार्यं, वरणानन्तरमेव जपः स्यात् सर्वेषां वरणे कृते माभूदिति। वृतग्रहणं ये ये वृतास्ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होतारन्ते मानुष इति होता प्रतिजानीते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचनं "तन्मामवतु तन्मा विशतु" इत्येतमपि जपञ्जपित्वेत्ययमर्थम्। इहैव तर्हि कस्मान्न पठितः, अनित्यत्वात्। अनित्यत्वन्तु वक्ष्यामः ॥ १० ॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

ते-शब्दपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

एवमितरे यथादेशं, तन्मामवतु तन्मा विशतु तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः। यदा अग्न्याधेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते न भवन्ति। यत्तु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति, तेन सोमाङ्गवरण एवायञ्जपो नाग्न्याधेये। तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

आर्त्विज्यलक्षणमाह।

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्य्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्य्यम् ॥ १३ ॥

अहीनस्य नीचदक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्यार्त्विज्यमकार्य्यम्। ततो ज्ञायते एकाहस्याल्पदक्षिणस्यापि कार्य्यमिति। विज्ञायते च तथा प्रादुर्दातव्येव यत्र दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकापीति ॥ १४ ॥

व्याधितस्यातुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः। आतुरस्त्वल्पगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यत्समगृहीतः चयव्याधिगृहीतः ॥ १६ ॥

अनुदेश्यभिशस्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽभिशस्तस्यैवमेके। अन्ये तु श्राद्धे प्रतिषिद्धे-त्याहुः ॥ १७ ॥

क्षिप्रयोनेरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

क्षिप्रयोनिर्नाम यस्य माता समर्त्तरि नावतिष्ठते। अकार्य्यमिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इति चैतेषामिति वचनमन्ये-षामप्येवम्प्रकाराणां न कार्य्यमित्येवमर्थम् ॥ १८ ॥

सोमप्रवाकं परिपृच्छेत् को यज्ञः क ऋत्विजः का दक्षिणेति ॥ १९ ॥

यः सोमं प्रथमं निवेदयति इदं त्वया अस्मिन् कार्य्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणैः सह सम्प्रयोगः ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्य्यम्। कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्य्यम्। दक्षिणा अपि कल्याण्यो यदि स्युः तथा सति कार्य्यं नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्नीयुर्न स्त्रियमुपेयुराक्रतोरपव-र्गात् ॥ २१ ॥

क्रत्वादिप्रभृत्या अपवर्गात् एते नियमा भवन्ति। वरण-प्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत, तस्मात् क्रत्वादिप्रभृतीति युक्तम्। मध्य-मोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्वेति दक्षिणाग्ना-
वाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रव्रजेत् ॥ २२ ॥

कृतवन्तं स्वस्य दक्षिणाग्नौ एतेनाग्न इत्येतया आज्याहुतिं जुहोति, नैमित्तिकत्वात्, शास्त्रान्तरदर्शनाच्च, मन्त्रलिङ्गाच्च। अक्रमिति हि भूतप्रत्ययः। तेन कृतवन्त इति सिद्धम्। यथार्थं प्रव्रजेदिति यथार्थमाचरेत्, अनियमो भवतीत्यर्थः। हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् समासेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्तीति ज्ञापयति। आज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते, न परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ २२ ॥

एवमनाहिताग्निर्गृह्ये इममग्ने शरणिं मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ ॥

एतयेतिवचनमेतया जुहुयादित्येवमर्थम्। तेनात्रापि तन्त्रं न भवति। ऋचेतिवचनमकृतविवाहोऽप्यार्त्विज्यं कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम्। मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाख्यातम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमे त्रयोविंशतितमा कण्डिका ॥

अथ चतुर्विंशतितमा कण्डिका ॥

ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थिताय कृतसमावर्तनाय तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥ २ ॥

राज्ञे च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ ३ ॥

आचार्य्यश्वशुरपितृव्यमातुलानाञ्च ॥ ४ ॥

आचार्य्यादीनां पूर्वयोरसमासेन निर्देशस्तत्तुल्यत्वज्ञापनार्थः। तेन स्नातकाय तदहरेव देयः। यद्येनं पूजयिष्यन्तो भवन्तीति वचनात्, विवाहार्थिने च। राज्ञे त्वहरहरभ्यागताय। आचार्य्यादीनां प्रति वत्सरोषितागतानां याज्ञान्तरदर्शनाद्विशेषो लभ्यः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धत्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह।

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

आनयतिरत्र सेचनकर्मा, आसिच्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इदं वचनं मध्वलाभे अयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥

अल्पत्वाद्दातुः कर्म पूर्वमाह।

विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधुपर्को गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम्। पादार्थमर्घ्यार्थमाचमनार्थञ्चोदकं तथोक्तम्। एतेषामिति वचनं एतेषामेव त्रिर्निवेदनं यथा स्यात् भोजनस्य माभूदिति। भोजनञ्च देयमिति वक्ष्यामः। ऋत्विजां मधुपर्कदाने द्वे गती सम्भवतः, पदार्थानुसमयः काण्डानुसमय इति। तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वेषां वरणक्रमेण विष्टरन्दत्वा ततः पाद्यन्ततोऽर्घ्यमिति। काण्डानुसमयो नाम एकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदनान्तं समाप्य ततोऽन्यस्य सर्वन्ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अथ गृहीतुः कर्माह।

अहं वर्ष्म सजातानां विद्युतामिव सूर्यः। इदन्तमधितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेत्, आक्रम्य वा ॥ ८ ॥

पद्भ्यामाक्रम्य वा विष्टरौ। एतयोर्विकल्पः ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पश्चात्सव्यं कुतः, अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सव्यं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत्। पश्चाद्दक्षिणम्। क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सव्यं वा पूर्वं दक्षिणं वा नास्ति नियमः ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥११॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्थम्। प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति। गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अथाचमनीयेनाचामति, अमृतोपस्तरणमसीति ॥ १२ ॥

अथ-शब्दस्त्वानन्तर्यार्थः। अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति। तेन गन्धमाल्यादीनि परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि। आचामतीत्युदकं पिबतीत्यर्थः। अत्र शौचार्थमाचमनं न भवति। कुतः। स्मृतेः, 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च। नोच्छिष्टा भवन्ति' इति। उत्तरत्र विधानाच्च, 'आचान्तोद-

काय गां' [ऋ १,२४,२३] इति। एवमेके, तदयुक्तम्। कुतः। सोमे अनुच्छिष्टविधानाद्यत्राचमनं न प्रतिषेधति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते। आचान्तोदकवचनमन्यार्थम्॥ १२॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमीक्षेत, मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति॥ १३॥

मधुपर्कमाह्रियमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण॥ १३॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य, मधुवाता ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य, वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा भक्षयन्त्विति पुरस्तान्निमार्ष्टि॥ १४॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमामाहुः। कुतः, देशेनैव समाख्या न तु तस्या नाम विद्यते अङ्गुष्ठादिवत्। अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः। कुतः। कनिष्ठिकया ह्यसौ व्यपदिश्यते न तु तस्या नामास्तीति। आगमादविरोधी ज्ञेयः। तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये पाणौ कृत्वा प्रदक्षिणमालोड्य वसवस्त्वेति पुरस्तान्निमार्ष्टि, अङ्गुलिगतं लेपमपनयतीत्यर्थः॥ १४॥

रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणतः, आदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चात्, विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन

छन्दसा भचयन्निल्युत्तरत:, भूतिभ्यस्त्वेति मध्यात् विरुद्धगृह्य ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मध्यात् विरुद्धृह्य निमार्ष्टि, ऊर्ध्वं विवृत्चिप्तीत्यर्थ:। मन्त्राहत्तिरुक्ता ॥ १५ ॥

ततोभूमौ निधाय पात्रम्।

विराजो दोहोऽसीति प्रथमं प्राश्नीयात्, विराजो दोहमशीयेति द्वितीयं, मयि दोह: पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थानि। एवं भाष्यकार:। अन्ये त्वन्यथा व्याचख्यु:। भूतिभ्यस्त्वेति मध्याद्विरुद्गृह्य विराजो दोहोऽसीति प्रथममुदग्राहं प्राश्नीयात्। विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुदग्राहम्। मयि दोह इति तृतीयमुदग्राहम्। तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेन प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्नीयादित्येवमर्थम्। पद्यायै विराज इत्यत्र विराज इति षष्ठी। कुत:। पूर्वयोस्तथा दृष्टत्वात्। पद्यायै इत्यपि चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। तेन सत्यसमानाधिकरण्ये सत्यपि षष्ठ्येव युक्ता कल्पयितुम्। १६ ॥

न सर्वम् ॥ १७ ॥

प्राश्नीयात् न सर्वम् ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥ १८ ।

ब्राह्मणायोदङ्ङुच्छिष्टं प्रयच्छेत्, अलाभेऽप्सु ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाय उच्छिष्टं उद्धृतादवशिष्टं उदङ्मुखो मधुपर्कं प्रयच्छेत्। ब्राह्मणालाभे अप्सु निषिञ्चेत् ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्राश्नीयात् ॥ २० ॥

अथाचमनीयेनान्वाचामति, अमृतापिधानमसीति ॥ २१ ॥

यत्तत् पूर्वमाचमनीयं निवेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१ ॥

सत्यं यशः श्रीर्मयि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयमात्यर्थम्, इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण सम्बन्धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमथाचमनं कुर्य्यादित्येवमर्थम्। उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम्। तेनाचमने उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हतो मे पप्मा पाप्मा मे हत इति जपित्वोङ्कुरुतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् यदि कारयिष्यन्मारयिष्यन् भवति, तदा च दाता आलभेत। तत्र देवता: प्रागुक्ताः ॥ २४ ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्सृक्ष्यन् ॥ २५ ॥

यद्युत् सृक्ष्यन् भवति तदा एतां जपित्वा ओमुत्सृजतेति ब्रूयात् ॥२५॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥

मधुपर्काङ्गः भोजनं अमांसं न भवतीत्यर्थः। कुतः। मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्। अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति। पशुकरणपक्षे तन्मांसेन भोजनम्। उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विवचनं, मङ्गलार्थञ्च। २६॥

इति प्रथमे चतुर्विंशतितमा कण्डिका ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः।

अस्मिन्नध्याये स्थालीपाकादीन्युपाकर्मान्तानि कर्माण्युक्तानि॥

द्वितीयोऽध्यायः।

अथ प्रथमा कण्डिका॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः। सर्पबलिरित्यध्याहार्य्यम्। श्रवणे युक्ता श्रावणी। यदा पुनः पौर्णमासी श्रवणे न युक्ता तदापि कर्त्तव्यमेव। पौर्णमासीविशेषणलक्षणार्थत्वान्नक्षत्रस्य। श्रवणाकर्मेति कर्मनामधेयम्। १

अक्षतसक्तूनां नवकलशं पूरयित्वा दर्वीञ्च बलिहरणीं नवे शिक्ये निदधाति ॥ २ ॥

येऽक्षता नाम यवाः तैः कृताः सक्तवः। दर्वी वैकङ्कती सुगाकृतिः। बलिर्यया दर्व्या क्रियते सा बलिहरणी। एतदुभयं नवे शिक्ये निदधाति सर्पबल्यर्थम् ॥ २ ॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते।

अक्षतधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्द्धा अनक्ति ॥३॥

यवैर्धानाः कृत्वा घृतसंस्कृतेन घृतेनानक्ति अर्द्धा धानाः पात्रान्तरे कृत्वा, अन्याश्चार्द्धा धाना नानक्ति। एतावदह्नि कर्त्तव्यम् ॥३॥

अस्तमिते स्थालीपाकं श्रपयित्वैककपालञ्च पुरोडाशं, अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा पाणिनैककपालं, अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

श्रपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्यौपासने श्रपणार्थम्। स्थालीपाकस्य तु नन्वासार्थे वौपासने श्रपणं सिध्यति। नन्वन्यस्यापि सिध्यति। नियमार्थं तर्हि। तेन धानासक्तुलाजादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामिवोपादानं भवति। एतावांस्तु तेषां संस्कारः। आज्यपर्य्यग्निकरणवेलायां तैः सहाज्यस्य पर्य्यग्निकरणं भवेत्। यदा आज्यस्य उत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत्। प्रयज्वलनं वा दर्शयेत्। एकस्मिन् कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः। तमुद्दास्याज्ये निमग्नं कुर्यात् व्यक्तपृष्ठं वा कुर्यात्। चकं चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिना एककपालं जुहुयात्

मन्त्रेण। उपस्तरणाभिघारणे तु सव्येन करोति। दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात्। दक्षिणाङ्गपरिभाषा च द्वयोः प्राप्तयोर्नियामिका न तु ते प्रापिकेत्युक्तम्। अस्य सर्वहुतत्वात् अवदानधर्मो लुप्तः। सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविप्लुतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥ ५ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ५ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाश्रयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम्। एनमिति वचनमखण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम्। यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः श्रयितस्तदाश्रयं तेनाभिजुहोति, उपरिजुहोतीत्यर्थः, स्रुवेण ॥ ६ ॥

शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्ता धाना अञ्जलिना ॥ ७ ॥

जुहुयादिति शेषः। हस्तद्वयसङ्घातोऽञ्जलिः। उपस्तरणावदानप्रत्यभिघारणान्यर्थादन्यः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्ता धानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात्। ततो धानाभ्य य गृहीत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्। अथ सर्पबलिरुच्यते ॥ ८ ॥

कलशात्सक्तूनान्दर्व्यां पूरयित्वा प्रागुपनिष्क्रम्य शुचौ देशेऽपोऽवनिनीय, सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति, ये सर्पाः पार्थिवा

ये आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्षन्तेभ्य इमं बलिमुपाकरोमीति ॥९॥

कलशस्य दर्वी च नवे शिक्ये स्थापिते। तत्र कलशात् गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वीं पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य गृहान्तिके, अपि वाऽसमीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशे अप आसिच्य मन्त्रेण सक्तून् जुहोति प्रक्षिपति। ततो नमस्करोति संहताभ्यां पाणिभ्यां मन्त्रेण। जुह्वोतिवचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्बलेरुपविश्य, सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणामधिपतिरन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान् यज्ञेन देवांस्त्वयि मा सन्तं त्वयि सन्तः सर्पा माहिंसिषुर्ध्रुवान्ते परिददामीति ॥ १० ॥

ब्रूयादिति शेषः। प्रदक्षिणं परीत्य बलिम्। पश्चादस्योपविश्याह मन्त्रम्। बलिग्रहणं पश्चाच्छब्दस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। कालवाचित्वे सति सर्वाहुत्यन्तरमेव स्यात्। मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः। तथा चोक्तम्।

"इदं कार्य्यमनेनेति न क्वचित् दृश्यते विधिः।

लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषान्ते मन्त्रसंज्ञकाः" ॥ इति ॥

तस्मादुपांशुर्भवति। यथाहुः। "गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानमन्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः" इति ॥ १० ॥

ध्रुवांमुक्तो ध्रुवामुक्त इत्यमात्याननुपूर्वम् ॥११॥

परिदद्यादिति शेषः। उत्तरत्र दृष्टः परिददामिशब्दोऽवापि सम्बध्यते, साकांक्षत्वादस्य मन्त्रस्य। वीप्सावचनं प्रत्यमात्यं परिदानस्य अभ्यासः कार्यो न सर्वेषां नामानि निर्दिश्य सकृद्वक्तव्यमित्येवमर्थम्। पूर्वं पुत्रान्निवेदयति, ध्रुवदेवदत्तं ते परिददामीति। ततोऽप्रत्ता दुहितॄः, ध्रुवसाविवीं ते परिददामीति। ततो भार्यां ध्रुवसत्यवतीं ते परिददामीति॥ ११॥

ध्रुवामन्ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥१२॥

परिदद्यादिति शेषः। उपदेशादेवान्तत इति सिद्धे अन्ततोवचनं पूर्वेण सम्बन्धार्थम्। तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्धः॥ १२॥

नैनमन्तरा व्यवेयुरापरिदानात् ॥ १३ ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः। केचिदपि परिदानं ग्यन्ते, आपरिदानादिति वचनात्। पूर्वमन्त्रसाध्यक्रिया परिदानमिति गम्यते॥ १३॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशात् सक्तूनां दर्वीं पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदाप्रत्यवरोहणात् सायं प्रातश्च। आचतुर्दश्या आपौर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति। मन्त्रोपदेशो नियमार्थः। मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति। सक्तवस्तावन्न निवर्त्तन्ते, कलशपूरणस्यादृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। दर्वी च न निवर्त्तते। "दर्वीं च बलिहरणीमित्यत्र बलिहरणीम्" [गृ० २, १, २] इति विशेषणस्येदमर्थत्वात्। शुचिदेशश्च न निवर्त्तते, बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्। अन्यत्सर्वं निवर्त्तते॥ १४॥

प्रसंख्याय हैके तावतो बलींस्तदहरेवोपहरन्ति ॥ १५ ॥

श्रावणीं प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनान्यहानि ह्रासवृद्धिभ्यां परिगणनया तेष्वहःसु यावन्तः प्रातःसायङ्कालास्तावतो बलींस्तदहरेव दद्यात्, इत्येके मन्यन्ते। ह-शब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः सर्वत्र ॥ १५ ॥

इति द्वितीये प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म ॥ १ ॥

अश्वयुग्भ्यां युक्ता आश्वयुजी, तस्यां पौर्णमास्यामिति वर्त्तते। आश्वयुजीकर्मसंज्ञकं कर्म कुर्यात्। प्रयोगोऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥

निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयुः, पशुपतये शिवाय शङ्कराय पृषातकाय स्वाहेति ॥ २ ॥

निवेशनं गृहं, तत् प्रत्यवरोहणोक्तविधिनालङ्कृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति। स्नानवचनं विशेषेण स्नानार्थं, शौचार्थस्य प्राप्तत्वात्। शुचिवासोवचनं शुक्लवस्त्रप्राप्त्यर्थम्। स्थालीपाकं जुहुयुरित्येतावतैव सिद्धे पशुपतये निरूप्येतिवचनं "पशुपतये त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्येवं निर्वपणप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम्। एवं ब्रुवता प्रादिष्टमन्त्रेषु पाकयज्ञेषु निर्वपणप्रोक्षणे तूष्णीं भवत इत्येतत् ज्ञापितं भवति। स्थालीपाकमिति

द्वितीयानिर्देशेऽपि सर्वहुतत्वाशङ्का न कार्या। "अथ दधिसक्तून् जुहोति" इत्यत्र हुत्वा दधिसक्तून् माश्नीति शेषभावदर्शनात्। स्थालीपाकमिति स्थालीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः। जुहुयुरिति बहुवचनं गृहिणा होमे क्रियमाणे पुत्रादयो गृह्याः समन्वारभेरन्नित्येवमर्थम् ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयात्, ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मोपसदत् पृषातकाय स्वाहेति ॥ ३ ॥

पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत् पयः स्यात् पृषातकम्। उपस्तरणाभिघारणे अर्थादन्यः करोति। पृषातकं स्रुवेणावद्यति। धानावदस्य संस्कारः। सर्वत्र द्रवद्रव्याणि स्रुवेणावद्यति। कठिनानि तु हस्तेन। स्वधितिना पशुम्। चरोः पृषातकाच्च स्विष्टकृतेऽवद्येत्। होमशेषं समापयेत्। इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥ ३ ॥

अथाग्रयणमुच्यते।

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्राग्निभ्यां स्वाहा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्नेराग्रयणः स्थालीपाकः ॥ ४ ॥

अविशेषादनाहिताग्नेरपि सिध्यति, श्रवणाकर्मादिवत्, आहिताग्निग्रहणं किमर्थम्। अत्र ब्रूमः, आहिताग्नेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति, तस्मादाहिताग्निग्रहणमग्न्यभावकाले द्रष्टव्यः। इदं चास्य त्रेतायां भवति, नौपासने। तत्तु स्पष्टयिष्यामः। शाखान्तरे च दृश्यते।

"आग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः" इति। तस्मात् त्रेताग्नाविति सिद्दम्। इह तु विधानं पाकयज्ञधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

अनाहिताग्नेरपि शालाग्नौ ॥ ५ ॥

अनाहिताग्नेराग्रयणं कार्य्यं, तच्च शालाग्नौ भवति। शालाग्निर्नामौपासनः। तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थकम्। सत्यं, नियमार्थं तु तत्, अनाहिताग्नेरेवौपासन इति। तेनाहिताग्नेस्त्रेतायामिति सिद्धम्। स्विष्टकृतं हुत्वा शरीरैकदेशं गृहीत्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिमृशेत् "प्रजापतये त्वा" इति मन्त्रेण। ततः "भद्रान्नः श्रेयः" इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवासीनो नाभिमालभेत, "अमोऽसि" इति। पत्नी हविःशेषं प्राश्नाति तूष्णीम्। होमशेषं समापयेत्। एतत् प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति। सौकर्य्यार्थमिदमत्र लिखितम्। इदं चाग्रयणं यदा वर्षस्य ऋतुः स्यात् तदा भवति। शरदीत्यर्थः। तथा च वचनं "शरदि व्रीहिभिर्यजेत" इति। तत्र च पर्वणि भवति। यवाग्रयणञ्च न कार्य्यम्। श्यामाकैस्तु मस्तवं कुर्य्यात् नाग्रयणं, दृष्टत्वात्। अपि चात्र समानतन्त्रं कुर्य्यात् सौम्यं चरुम्। अस्य च नामधेयेन होमः। आग्रयणस्थालीपाक इत्यत्र च विग्रहसमासः आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति। तत्र स्थालीपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। अनाहिताग्नेः स्थालीपाक एव कार्य्यः। "नाग्निहोत्री मे नानाद्दयिता" इत्ययं पक्षः कार्य्य इति ॥ ५ ॥

इति द्वितीये द्वितीया कण्डिका ॥

अथ तृतीया कण्डिका ॥

मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणं चतुर्दश्याम् ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षी, पौर्णमास्यामिति वर्त्तते। सामीप्ये चेयं सप्तमी। यथा "अग्नीषोमीयेण चरन्त्युत्तरवेद्यां" इति। तेनायमर्थः। मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः समीपे या चतुर्दशी तस्यां मत्यवरोहणं नाम कर्म कर्त्तव्यमिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्त्तते। अत्र त्वधिकरणे सप्तमी। तेन मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां वेति पूर्वेण सह विकल्पः। भाष्यकारास्त्वन्यं विहितवान्। मार्गशीर्षी पौर्णमासी यस्मिन् मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः। "सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्" [पा॰ ४, २, २१] इत्यण्प्रत्ययः। तस्मिन् मासे भवायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः। नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वात् द्विः कर्म प्राप्नोति, न सकृदेव कार्य्यं "सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः" इति न्यायात्, चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च, पौर्णमास्या सह विकल्पाच्च। नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात्। न, पौर्णमासीमाहचर्यात् शुक्ल एवेति। २।

निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च। सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवीः स्वाहा न वै श्वेतस्याभ्यागारेऽहिर्ददंश किञ्चन। श्वेताय वैदार्वाय नमः स्वाहेति ॥३॥

पुनरिति वचनादाश्वयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालङ्करणमिति गम्यते। नवीकृत्य नवमिव कृत्वेत्यर्थः। तत्र एतैरित्याह। लेपनं कुड्यादीनाम्। स्तरणञ्च तेषामेवाच्छादनम्। उपस्तरणं भूमेः समीकरणम्। नवीकृत्येति वचनात् अपामार्गादीन्यपि

उद्वास्यानि। एतावदहनि कर्त्तव्यम्। अथास्तमिते पायसस्य एकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम्। "तत्कालार्थेव तद्गुणाः" इति न्यायात्, उपलेपनाद्यस्तमित एव कार्य्यम्। बहुवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नात्र सौविष्टकृत् ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र। अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृत्स न कार्य्य इत्यर्थः। असत्यत्रग्रहणे प्रधानानन्तरं उच्यमानत्वात् प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत्र भवतीत्यर्थः स्यात् अन्ते च स्यादेव। ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नास्ति। तथाहि। एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा इत्यत्र सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतदपार्थकम्। प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तत्वात् तत् कुर्वन् ज्ञापयति, अन्यत्र यान्यागन्तूव्यङ्गानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चात् स्विष्टकृत् कार्य्य इति। तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृत्प्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति, अत्र प्रधानानन्तरमन्ते वा स्विष्टकृन्न भवतीति। तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः। अथवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतत् क्रमार्थम्। असति तु तस्मिन् प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात्। अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात् तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषेधो भवति, कालान्तरे प्राप्त्यभावात्। एवं च सत्यत्रग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति, अन्यत्र कर्मान्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति ॥ ४ ॥

अभयन्नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निमीक्षमाणो जपति, शिवो नः सुमना भवेति हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थध्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्य्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्रमुच्चा मनसा हैमन्तशब्दं सम्बुद्धान्तं ध्यायेत् मन्त्रेण समानाधिकरणत्वाय ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेः स्रस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य, स्योना पृथिवी भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखः ॥ ६ ॥

यस्मिन् स्तरणे स्वप शेते स स्रस्तरः, स स्वास्तीर्णो भवति, स्वयमेव तमास्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्-ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्रापणार्थम् । संविशेदिति शयीतेत्यर्थम् । अमात्याः पुत्रादयो गृह्याः । उदङ्मुखवचनं दक्षिणामुखनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

अमात्या यथावकाशं प्राक्शिरस उदङ्मुखाः संविशेयुरित्यर्थम् । उत्तरविवक्षार्थमिदम् ॥ ७ ॥

ज्यायान् ज्यायान्वानन्तरः ॥ ८ ॥

यो यो यस्माद्यस्माद् वृद्धतरः स स गृहिणोऽनन्तरं संविशेत् । यथावकाशं वेति विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः ॥ ९ ॥

स्योना पृथिवीत्यारभ्य स्वस्त्ययनपर्य्यन्तान् मन्त्रान् मन्त्रविदः सर्वे गृह्याः ॥ ९ ॥

संहाय, अतो देवा अवन्तु न इति त्रिः ॥१०॥

संहायेव्युत्थायेत्यर्थः । प्राङ्मुखाश्चेर्युः ॥ १० ॥

एतां दक्षिणामुखाः प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखा-श्चतुर्थम् ॥ ११ ॥

एतामितिवचनं योगविभागार्थम्। इतरथा त्रिदिङ्मुखा-स्त्रिर्ब्रूयुः, चतुर्थं चतुर्वारं त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थः स्यात्। योगविभागे सति प्राङ्मुखास्त्रिः। त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्यय-मर्थो लभ्यते। त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रीन् पादान् ब्रूयुः। चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम्। सर्वे प्रायश्चित्तादि समा-पयेयुः। ततो यथाग्रन्थं शेरते ॥ ११ ॥

संहाय सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥

संहाय सङ्गत्येत्यर्थः। इदानीं सङ्गतिविधानात् पूर्वं यथा-ग्रन्थं शेरत इति गम्यते। समागम्य उदित आदित्ये सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः। सूर्य्यो नो दिवः। उदु त्यं जातवेद-समिति नव। चित्रं देवानाम्। नमो मित्रस्य, इत्येतेषां सौर्य्यसंज्ञा कृता। स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि, आ नो भद्राः स्वस्ति नो मिमीतां परावतो ये दिधिषन्त आप्यमित्ये-तानि। अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषात् ब्राह्मणभोजननिवृत्त्य-र्थम्। तेनानुप्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

इति द्वितीये तृतीया कण्डिका ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमी-ष्वष्टकाः ॥ १ ॥

हेमन्तशिशिरावृतू। अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः। अष्टका इति कर्मनाम। एतदुक्तं भवति। मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु यावत्योऽष्टम्यस्तास्वष्टकाः कार्या इति। ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तस्मिन्मासे न कर्त्तव्यं इत्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम्। अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्च ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एव स्युस्तन्निवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥ १॥

एकस्यां वा ॥ २ ॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्याः, चतसृषु वेति विकल्पः ॥ २॥

पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

सप्तम्यामित्यर्थः। पितृशब्देन पितृपितामहप्रपितामहा उच्यन्ते। "अन्वष्टक्ये पितृभ्यो दद्याद्" इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम्। अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते। ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः। तेन पूर्वेद्युः पितृभ्यः पिण्डान् भोजनं च दद्यादित्यर्थः। पिण्डदाने इतिकर्त्तव्यतापेक्षास्ति। इह च तस्या अनाम्नानात् प्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते। शक्यते चासौ ग्रहीतुं शास्त्रसम्बन्धकरणात्। अपि चान्वष्टक्ये पिण्डपितृयज्ञकल्पो दृष्टः, स चोदनासामान्यादिहापि भवति, अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेति कस्मान्नोक्तम्। स्त्रीभ्यश्चेत्यत्राधिकारार्थं तत्रोक्तं, स च कल्पोऽयाग्नौ करणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति, एककार्यत्वात्। भोजनं तु पार्वणवद्भवति। भोजनेऽपि तन्त्रस्यापेक्षितत्वात्, तच्च भोजनं पैतृकमेवेति ज्ञात्वा पार्वणमेव तन्त्रं परिगृह्यते तस्य पैतृकत्वात् ॥ ३॥

तत्र विशेषमाह।

ओदनं कृसरं पायसम् ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पो भवतीत्युक्तम्। तत्र च नित्येऽग्नौ चरुश्रपणमस्ति। तस्य स्थाने एतानि त्रीणि नित्येऽग्नौ श्रपयेत्।

> ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा शृतः।
> ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्तितः।
> तिलकल्कान्विनिक्षिप्य शृतो वा कृसरो भवेत् ॥४॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा धान्यस्य पेषणं कृत्वा अपूपान् श्रपयेत्। अपूपाः पिष्टमयाः। बहुसाधनसाध्यत्वादपूपानां स्त्रीकर्त्तृकत्वाच्च नित्येऽग्नौ श्रपणं न सम्भवतीति गृह्यासङ्गानामिष्टोपादानमिच्छन्ति। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वाणि वा त्रीणि इदं चैकं द्रव्यमिति। भोजने तु नायं द्रव्यनियमः, अपि तु होम एव।

> अष्टका हि चतस्रः स्युः पूर्वोक्तानि तथैव च।
> द्रव्यत्रयत्वादेकत्वान्न यथासंख्यसम्भवः ॥
> प्रत्यष्टकं हि पूर्वैस्तु त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा।
> अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानकल्पना ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टाभिर्हुत्वा यावतीभिर्वा कामयीत ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकाभिरेवञ्जातीयकाभिः पितृलिङ्गकाभिः कामयीत कामयेत तावतीभिर्जुहुयात्। एतदुक्तं भवति। पिण्डपितृयज्ञविधाने नैश्चाधानात्तं कुर्यात्, चरुश्रपणे

विशेषः उक्तः। ततो ब्राह्मणपक्षौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत् कृत्वा ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽनुज्ञाप्य अग्नौ करणमन्त्रयोः स्थाने उदीरतामवर उत्पराम इत्यष्टाभिश्चतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेचणमनुप्रहृत्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादिशेषनिवेदनान्तं पार्वणवत् कृत्वा भुक्तवत्सु पिण्डपितृयज्ञवन्निनयनादिपात्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः श्राद्धशेषं समापयेत् इति। ६।

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थः। श्वोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः। या अष्टकाः कार्या इत्युक्तास्ताः श्वोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः। अथाष्टका इत्येतावत्युच्यमाने अथशब्दसम्बन्धात् पूर्वेद्युरष्टकाः कार्या इत्याशङ्का स्यात्, तस्मात् श्वोभूतग्रहणम्। पश्वङ्गभूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात् स्थालीपाकान्तरमिदमिति अवगम्यते। चशब्दश्चायं वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः। तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः। शास्त्रान्तरे च स्पष्टं वचनमस्ति, "पशोरभावे स्थालीपाकः प्रवर्त्तते" इति ॥ ७ ॥

अप्यनडुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थः। एतदुक्तं भवति। पशुः कार्यस्तस्यासम्भवे स्थालीपाकस्तस्याप्यसम्भवे अनडुहो यवसमाहरेदिति। शकटवहनसमर्थो बलीवर्दोऽनड्वान् ॥ ८ ॥

अग्निना वा कक्षमुपोषेत् ॥ ९ ॥

यवसस्याप्यसम्भवे अग्निना कक्षं दहेत् ॥ ९ ॥

एष मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यवसदाने कक्षदहने च एवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वालाभे उत्तरोत्तरः प्रवर्त्तत इति । एवमप्यष्टकाः कार्याः, न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथवा शाखान्तरे यानि पक्षान्तराण्युक्तानि अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत्, अपि वा श्राद्धमन्त्रानधीयीतेति । तथा वा कुर्यात् नत्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं ब्रुवत आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः । तत्र यदा आग्नेय्यष्टका क्रियते तदा पशुपशुस्थालीपाकावदानानि त्रीण्यपि अग्नये स्वाहेति जुहुयात् । केवलस्थालीपाकमप्यनेनैव जुहुयात् । एवमितरेष्वपि नियमः । तत्रानाम्नातानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्दं पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्थत्वेन गृह्यस्मृतिपारम्पर्येण स्मर्य्यन्ते । स्मृतिश्च प्रमाणम् । एवमष्टकार्थत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान् परित्यज्याग्न्यादीनां नामधेयेन होम इत्येतदयुक्तं वक्तुमिति हृदि कृत्वा हशब्दं पठितवान् । तस्मात् सर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्य्यः, न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते, वैश्वदेवीं ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति । अयमर्थः । या या मन्त्रेण

लिङ्गिनी सा सा सर्वाव देवता भवति, नैवाग्न्यादय एकैकैव देवता भवतीत्यर्थः। बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते, "यथा प्रश्नक्तुदेवी मनीषेति वैश्वदेवम्", इति। उक्तं च नैरुक्तैः, "यच्च किञ्चित् बहुदेवत्यं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते" इति। प्रकारान्तरेणाप्यभिर्भाष्यकारमतमेवानुसृतमिति निरवद्यम्। अपि चैवं व्याख्या। आग्नेयीमिके। तेषामयमभिप्रायः, सत्यं अष्टकार्थत्वेन मन्त्राणां स्मरणात् सर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यः, तथाप्याग्नेयी भवति। अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषु उद्देश्यो भवतीत्यर्थः। यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथञ्चिद्गौण्या लक्षणया वा योगेन वा अग्निवाचीनि भवन्ति। यथा प्रयाजानामाग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथञ्चिद्वाचकाः, एवं मन्त्रा अपीति। एवमुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम्। एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां हशब्दं प्रयुक्तवान्। बहुदेवत्वे त्वयमेव पक्षो युक्तः लक्षणाद्याश्रयणे कारणाभावादिति ज्ञापयितुम्। प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्तादिहिज्ञेयम्॥ १२॥

पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं, वपामुत्खिद्य जुहुयाद्, वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ निहिताः पराके मेदसः कुल्या उपैनान् स्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति॥ १३॥

पशुकल्पेनेतिवचनं प्रोक्षणप्रतिषेधः पाशुकस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पश्वङ्गभूतस्थालीपाकप्रोक्षणस्येत्येवमर्थम्। संज्ञप्येत्यनुवादः। उत्खिद्येतिवचनं उत्खिद्य सर्वदाऽनयैव वपां

शुइयादित्येवमर्थम्। तेनाम्न्यादिनामधेयेन होम इत्याद्याः पक्षाः निरस्ता भवन्ति॥ १३॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च, अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति द्वे। ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अभया शरन्नः। संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घमायुः स्वाहा। शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयन्नो अस्तु। शिवा दिशः प्रदिशः उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वतः स्वाहा। आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो धाता समुद्रो वहन्तु पापं भूतं भविष्यद्भयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽधिगुप्तः स्वाराचराणि स्वाहा। विश्व आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतः सदन्तु। ऊर्जं प्रजाममृतं पिवमानः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा। प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः॥ १४॥

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वयं गृह्यते। एकवचनं जात्यभिप्रायम्। तेनायमर्थः। पशुस्थालीपाकस्य अवदानानाञ्च स्थालीपाकान्तरस्य च एते सप्त होममन्त्रा भवन्तीति॥ १४॥

सौविष्टकृत्यष्टमी॥ १५॥

अष्टमीग्रहणं सर्वदा स्विष्टेपि इयमाहुतिरष्टमी भवतीत्ये-

वमर्थम्। तेन मन्त्रैरेव होमो न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम्। अपि च यदा पश्वङ्गभूतस्थालीपाकः पृथक् हूयते तदा स्विष्टकृदपि पृथक् कार्य्यः इत्येतत् प्रदर्शितं भवति। सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि पृथक्कार्य्यः, पृथग्घोमे हि अवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त। ततः सौविष्टकृतौ पञ्चदशौ स्यात्। सहपक्षे त्वष्टमौ भवति। एवं च पृथग्घोमनिद्दर्श्यमष्टमीग्रहणं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान् भोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीतेति यदुक्तं तदिहापि कार्य्यमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। होमं समाप्य ब्राह्मणपङ्क्तौ वायाच्छादनान्तं कृत्वा भोजनार्थाद्भ्युद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् दत्त्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा आश्वयेषं समापयेदिति। अथवा ब्राह्मणान् भोजयेदिदमनन्तरं कर्मणीत्युक्तम्। यच्चोक्तं पूर्वेद्युः कर्म तत्र च भोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः। इतिशब्दोऽत्र भोजनपरामर्शी। इदमष्टम्यां भोजनं श्राद्धमित्युपदेशः। शाखान्तरे च दृश्यते, तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति द्वितीये चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका ॥

अपरेद्युरन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टक्यं नाम कर्म कार्य्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकल्प्य दक्षिणाप्रवणेऽग्नि-

मुपसमाधाय परिश्रित्योत्तरतः परिश्रितस्य द्वारं कृत्वा समूलं बर्हिस्त्रिरपसलैरविधून्वन् परिस्तीर्य हवींष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधिमन्थान् मधुमन्थांश्च ॥ २ ॥

योऽष्टम्यां पशुः कृतः तस्यैव मांसं ब्राह्मणभोजनार्थं प्रकल्प्य संस्कृत्येत्यर्थः। भोजनार्थत्वं शास्त्रान्तरादवगतम्। दक्षिणाप्रवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम्। उपसमाधायेति व्याख्यातम्। अग्निनिरस्करणादिभिः परिश्रित्योत्तरतो द्वारं करोति। पुनः परिश्रितस्येतिवचनं परिश्रयणस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। अत्रापि पिण्डपितृयज्ञकल्पोऽस्ति तत्र विशेषमाह। उभौ परिस्तीर्येत्यस्मिन् काले समूलं बर्हिर्गृहीत्वा अपसलैरप्रदक्षिणं अविधून्वन्नकम्पयंस्तः परिस्तृणीयात्। आसादयेदभिघार्य स्थालीपाकमित्यस्मिन् काले एतानि पश्चासादयेत्। एषां नित्ये श्रपणं कार्यं गृह्यकर्मणि सर्वत्र चरूणां नित्येऽग्नावेव श्रपणं कार्यं न लौकिके, अन्यत्र प्रतिषेधात्। श्रपयित्वैककपालं चेत्यत्र श्रपयित्वेतिवचनस्य चरुवर्जितानां धानादीनां नित्याग्निश्रपणनिषेधपरत्वेनापि सम्भवात्।

सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्त्तिताः।
मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः॥

उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत्। उभे च सकृदाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः।

अग्निमथनं प्राक् सोमायेत्यादिमन्त्रकौ।

उपस्थानं प्रवहणं निनयाद्यतिदिश्यते ॥ ३ ॥

हुत्वा मधुमन्थवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

इध्माधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणपक्षौचाद्याच्छादनान्तं कृत्वा ओदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽन्नमुद्धृत्य मधुमन्थवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याग्नावाहुतिद्वयं हुत्वा मेक्षणमनुप्रहृत्य शेषनिवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डान्निपृणीयादित्यर्थः। पिण्डदाने मधुमन्था अपि ग्राह्याः ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाचाममित्यधिकम् ॥ ५ ॥

मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै च पिण्डान्निपृणीयात्। तत्र चोदनादिपञ्चभ्यः सुरा चाचामश्चाधिकं भवतीत्यर्थः। पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात् तद्विधानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृत्वा पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदत्रानुवर्तनीयम्।

ओदनापद्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः।
गौडी माध्वी च पैष्टी च सुरा तु त्रिविधा स्मृता।
अधिकवचनं पञ्चानामबाधनार्थम् ॥ ५ ॥

कर्ष्वेके द्वयोः षट्सु वा ॥ ६ ॥

द्वयोर्लेख्ययोरुभयेषां पिण्डनिपरणमुक्तम्। कर्ष्वौ नामावटाः। कर्ष्वौ च कर्ष्वश्च कर्ष्वः। तास्वेके इच्छन्ति। यदा द्व कर्ष्वौ तदा चायते भवतः। यदा षट् तदा परिमेडिनाः। द्वयोरितिवचनात् कर्ष्वावित्यर्थो लब्धः ॥ ६ ॥

पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वा च लेखा पूर्वा च कर्षूः पूर्वाश्च कर्ष्वः, ताः पूर्वाः। एतदुक्तं भवति। द्विलेखाद्विकर्षूषट्कर्षूपक्षेषु पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्ष्वां पूर्वासु कर्षूषु पितृभ्यो निपृणीयादिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः। अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, द्वे लेखे इत्युक्तम्। पितृषु च स्त्रीषु च पृथक् पृथक् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति। प्रकृतौ समर्थनिगमेषु यजुर्निगदेषु विकृतावूह उक्तः। तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोऽसीति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्य्यः, प्रकृतावसमर्थत्वात्। पार्वणं हि तस्य प्रकृतिः। तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः, न च पितृशब्दस्त्रीन् वक्तुं समर्थः। अथोच्यते। तत्रापि पितृपात्रमेवास्य प्रकृतिः, इतरे विकृती। पितृपात्रे च पितृशब्दः समर्थः, विभक्तिमात्रं त्वसमर्थं, तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने पितामहप्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति। एतदयुक्तम्। समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति ज्ञापितमेतद्भाष्यकारेण "रात्रापदेनेति तु प्रणयेद्" इत्यत्र। तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम्। यथा तत्र कथञ्चिद्गौण्या लक्षणया वान्यथा वा त्रीनाह तथैवात्रापि मातॄरभिदध्यात्। तेनोहो न कार्य्यः। अथ तत्रोत्तरयोः पात्रयोरूहोऽभ्युपगम्यते। तर्हि शुन्धन्तां पितर इत्यत्र त्रयाणां वचनमपार्थकं स्यात्, तस्मात् पितृशब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम्। शुन्धन्तां पितर इत्यत्र तु विभक्तिमात्रं समर्थं, प्रकृतिस्तु समर्थैव। तेन तस्या ऊहः कार्य्यः। "शुन्धन्तां मातरः शुन्धन्तां पितामह्यः शुन्धन्तां प्रपितामह्य इत्येतत्तेऽसौ ये च त्वा" इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामह्यौ प्रपितामह्यौ वा तदा असाविति द्वयोरपि नामनी ब्रूयात्। यदा बह्व्यस्तदा बह्वीनामपि नामानि ब्रूयात्। त्वशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ चेद्वामित्यूहः। बह्व्यश्चेद्व इत्यूहः। येशब्दस्य केचिदूहेन स्त्रीलिङ्ग

कुर्वन्ति, तद्विचार्य्यम्। एतत्ते तत ये च त्वामन्विति त्वस्यायमर्थः। हे तत एतत्पिण्डरूपं अन्नं तुभ्यं, ये चान्येऽत्र त्वामनुयन्ति तेभ्यश्चेत्यर्थः। अनुयायिनश्च यदि स्त्रिय एव स्युः तदोहो युज्यते। यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते पुमान् स्त्रिया इति, पुंस एकशेषात्। आचार्य्येणाप्युक्तम्। "पुंश्चिमयुने" इति [श्रा० श्रौ०]। "अनुयायिनश्च पुमांसश्च स्त्रियश्चेति प्रतिभाति" इति बौधायनवचनात्। इत्थं हि तेन पिण्डदाने पठितो मन्त्रः। एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्य्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेभ्यश्चैतत्ताभ्यश्च स्वधा नम इति तेनोहो न कार्य्यः। आपस्तम्बेन तु "एतत्ते मातरसौ याश्च त्वामवानु" इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिदूहं कुर्वन्ति, तच्चिन्त्यम्। स्त्रीत्वे युयामवानु बहुत्वे युष्मानत्वान्विति। अत्र पितरः अमीमदन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योहो न कार्य्यः। प्रकृतावसमर्थत्वात्। पिण्डपितृयज्ञो हि तयोः प्रकृतिः। तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिप्रेताः। तस्मादनूहः उभयपिण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्य्यं शक्यत्वात् न पृथक्। असावभ्यङ्क्ष्वासावभ्यङ्क्ष्वेत्यत्र च स्त्रीत्वे बहुत्वे च असौशब्दस्योहः। अभ्यजाथां, अभ्यङ्ध्वं, अङ्क्षाथां, अङ्ध्वमिति च यथार्थम्। स्त्रीणां पृथग्वासो दद्यात्। असंसर्गित्वात्। एतद्वः पितर इत्यत्रोहो न कर्त्तव्यः, असमर्थत्वादेव मन्त्राशक्तिरस्त्येव। पितृपिण्डान् स्त्रीपिण्डांश्च सकृदेवोपतिष्ठते शक्यत्वात् न पृथक्। अनूह्य पूर्ववत्। मनोऽन्वाहुवामह इत्यादिष्वानूहः पूर्ववत्। तस्मादृचं नोहेदिति प्रतिषेधाच्च। प्रवाहणं चोभयपिण्डानां युगपदेव शक्यत्वात्, अनूह्य पूर्ववत्, ऋक्त्वाच्च। "वीरं मे दत्त पितरः" इति पितृणां

मध्यमपिण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददीत, मन्त्रस्तु पूर्ववत्। आधत्त पितर इति पिण्डद्वयं माषयेदनूह्य पूर्ववत्, तच्चाह। यत्र त्वृचि ऊहमिच्छन्ति तत्र विदधाति "आत्मनि मन्त्रान् सन्नमयेदिति, इति नमः" इति च। एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम्। तत्र यद्युच्यते, पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रीनेव वक्ति साहचर्यात्, यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते साहचर्यात्, तद्वत्रापि मातॄस्तु वक्तुं न शक्नोति। तत्साहचर्यस्य क्वचिदप्रतीतत्वात्, तस्मादूहः कार्य्य इति। तत्र ब्रूमः। असमर्थत्वादूहो नास्तीत्युक्तमेव केवलमभिधानं सम्पादनीयम्। सपिण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रगम्यः प्राप्यते, तच्च मातृष्वपि अविशिष्टमिति मातॄरपि अभिधत्ते पितृशब्दः। एवं च सत्वा एकोद्दिष्टे शास्त्रान्तरदृष्टः पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः, ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति। मात्रादयस्त्वयोऽपि शब्दाः प्रसज्यन्ते। तेनाप्येवं नेष्यते। पुनरपि बहुविद्भिर्विचार्य्य कार्य्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥ ८॥

एतेन माघ्यावर्षं प्रोष्ठपद्या अपरपक्षे ॥९॥

एतेनेति पूर्वेद्युः प्रभृति सतत्स्वकर्मातिदेशः। एतदुक्तं भवति। प्रोष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्यां माघ्यावर्षं नाम कर्म कर्त्तव्यम्। तच्चैतेनाष्टकाकर्मणा व्याख्यातमिति। अत्रापि त्रिष्वहःसु कार्य्यमित्यर्थः॥ ९॥

मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुक्षु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १०॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि सम्बध्यते, मध्यगतस्य विशेषाभावात्

प्रयोजनवत्त्वाच्च। तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम्। एवमित्यश्रुतस्रो॰पदेशार्थम्। तेनाष्टक्यमिहातिदिश्यते, अनन्तरत्वात्। पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम्। प्रतिष्ठापयेत् कुर्य्यादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। प्रतिमासमपरपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत् पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्य्यादिति। समानकालत्वात् समानकार्य्यत्वाच्च पार्वणस्यास्य विकल्पः। एवं वा सूत्रच्छेदः। मासि मासि चैवं पितृभ्यः प्रतिमासमपरपक्षे अन्वष्टक्यवत् पितृभ्य एव कुर्य्यादित्यर्थः। अयुक्षु प्रतिष्ठापयेत्। श्राद्धकर्मणि सर्वमयुग्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत्, गन्धमाल्यादि सकृद्देयं त्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि॥ १०॥

नवावरान् भोजयेत्॥ ११॥

नवप्रसङ्गः प्रकृतं निवर्त्तयति। तेनान्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेन्नियमेन॥ ११॥

अयुजो वा॥ १२॥

अशक्तौ प्रागप्ययुजो भोजयेत् सप्त पञ्च त्रीनेकं वा। सप्तपक्षे एकस्यैक इतरयोस्त्रयस्त्रयः, पञ्चपक्षे एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः। इदं चान्वष्टक्य एव॥ १२॥

युग्मान् वृद्धिपूर्त्तेषु॥ १३॥

"पुंसवनसीमन्तोन्नयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति, पञ्चाग्न्याधेयादीनि च श्रौतानि वृद्धिश्राद्धस्य विषयः" इत्येके। "अन्ये षोडश संस्काराः श्रवणाकर्मादयश्च श्रौतानि च" इत्याहुः। "अनिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे वैदिकं कर्म नारभेद्" इति स्मृतेः। वापीकूपतडागारामायुधायतनादिपूर्त्तश्राद्धस्य विषयः। उभयत्र युग्मान् भोजयेत्॥ १३॥

अयुग्मानितरेषु॥ १४॥

पूर्वेद्युरष्टम्यां काम्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्थ्यं विधिः, मासि मासि चेत्यत्रान्वष्टक्यवत्। पार्वणे तु वक्ष्यति। एवमष्टविधेष्वपि श्राद्धेषु ब्राह्मणपरिमाणमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः ॥ १५ ॥

वृद्धिपूर्त्तेष्विति शेषः। अत्र प्रदक्षिणमिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार इति गम्यते। तिलकार्य्ये यवान् कुर्य्यात्। यज्ञोपवीतयुग्मकर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १५ ॥

इति द्वितीये पञ्चमी कण्डिका ॥

अथ षष्ठी कण्डिका ॥

रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत्, अहन्ते पूर्वं पादावालभेद् इहहृथन्तरे ते चक्रे ॥ १ ॥

इतिकारोऽध्याहार्य्यः। त्रयाणां वर्णानामिदं समानं भवति। रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृतिः। यदा रथमारो-इति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अभिमृशेत् मन्त्रेण। नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सव्येन सव्यमभिमृशेत पर्य्यायेणेत्येवमर्थम्। दूरदेशगमने त्वाद्य एवारोहणेऽयं विधिर्भवत्यप्राप्ते व्यारोहणेषु ॥ १ ॥

वामदेव्यमक्ष कृत्यधाधिष्ठाने ॥ २ ॥

अभिमृशेदिति वर्त्तते। पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभी अभिमृशेत् मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत्, वायोष्ट्वा वीर्य्येणा-रोहामीन्द्रस्यौजसाधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणपादः पूर्वो ययोः तौ तयोक्तौ, एवम्भूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रश्मीन् संमृशेदरश्मिकान् वा दण्डेन, ब्रह्मणो वस्तेजसा संगृह्णामि सत्येन वस्तेजसा संगृह्णामीति ॥ ४ ॥

रश्मयः प्रग्रहास्तान् स्पृशेत्। अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानेव दण्डेन स्पृशेत्। मन्त्रस्तूभयत्र। बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽत्राभिप्रेत इति गम्यते ॥ ४ ॥

अभिप्रवर्त्तमानेषु जपेत्, सहस्रसनिं वाज-मभिवर्त्तस्व रथ देव प्रवह वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इति ॥ ५ ॥

चशब्दोऽध्याहार्य्यः। सारथिना नोदिता अश्वा यदा इष्टां दिशमभिगच्छन्ति तदा सहस्रसनिं वनस्पत इत्यृचं जपेत्। एतावद्रथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि यानस्थानानि ॥ ६ ॥

अभिमृशेदिति शेषः। अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि यान-स्थान्यारोहणीयतया तान्यभिमृशेत्। एतयेत्यस्मिन्नसति अन्या-न्यपीत्यादुत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात्, तस्माद्योगविभागार्थमेत-येति वचनम् ॥ ६ ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीडु रथ इति रथा-ङ्गमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

यंयदङ्गमस्यामृचि दृष्टन्तत्तदभिमृशेत्। गावौ चक्रं ईषां युगं चेत्यर्थः। इदञ्चाभिमर्शनं शकटादिषु न रथे, गावाविति लिङ्गात्। न हि रथस्य गोयुक्तत्वं द्विगोयुक्तत्वं च सम्भवति, बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति नावम् ॥ ८ ॥

आरोहेदिति शेषः, आरुहेमेति मन्त्रलिङ्गात्। यदा यदा च नावमारोहति उदकतरणार्थं तदा तदा एतयाऽऽरोहेत् ॥८॥

नवरथेन यशस्विनं ह्रदं ह्रदं वा विद्रासिनं प्रदक्षिणं कृत्वा फलवतीः शाखा आहरेत् ॥९॥

नवरथेन यदा गच्छति तदायं विशेषः। यानस्यार्द्धं पर्यन्तं कृत्वा इदमपि कुर्य्यात्। नवोऽनुपभुक्तः। यशस्वी यशसा युक्तः। अविदासी अशोष्यः। आम्रजम्ब्वादिशाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत्। आहृत्य ततः ॥१०॥

संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तमं कृधीत्याद्यिमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥ १२ ॥

ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतत् सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

सर्पैरपामार्गः शाकल्लिकः परिव्याध इति चैतानि ॥ ५ ॥

समूलान् परिखायोद्वासयेदिति वर्त्तते। अपामार्गादीनां पुंल्लिङ्गत्वादेतानिति वक्तव्ये एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवम्प्रकाराणि वास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वासनीयानीत्येवमर्थम् ॥५॥

यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः स्यन्देरन्नप्रवदन्त्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥६॥

यस्मिन् देशे आपः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आगत्य मध्यं प्राप्य ततः प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राङ्मुख्यो गच्छेयुः। अप्रवदन्त्यः नलोपः छान्दसः। अशब्दवत्य इत्यर्थः। एतल्लक्षणयुक्तं वास्तु विद्यान्नधनधान्यादिभिः सर्वैः समृद्धं भवति। एवं ब्रुवता एतत् प्रदर्शितं भवति। सर्वत उच्छ्रितां मध्यतो निम्नामीषच्च प्राक्प्रवणां भूमिं कृत्वा गृहं कुर्यात्। तत्र प्राच्यां दिशि दक्षिणः शयनीयं गृहं कुर्यात्। शयनीयगृहस्योत्तरतोऽपां शनैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्यन्दनिकां कुर्यादिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥ ७ ॥

येन यया आपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रवः। प्राच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र महानसं कारयेत् शयनीयस्योत्तरतः। ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्यां दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशीत्याशङ्क्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह ॥ ७ ॥

बह्वन्नं भवति ॥ ८ ॥

ऋद्धिमद्भवतीत्यर्थः। तस्मादत्रैव कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत् साऽद्यूता ह भवति ॥ ९ ॥

यत्र गृही स्वैरमास्ते स्वजनैरागन्तुभिश्च सह सा सभा तां दक्षिणाप्रवणे कुर्यादुदीच्यां दिशीत्यर्थः। तत्र कृताऽद्यूता द्यूतवर्जिता भवति। दोषाश्च सन्तीत्याह ॥ ९ ॥

युवानस्तस्यां कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र कृता चेत् युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति। अल्पायुषो म्रियन्त इत्यर्थः। कलहप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति। ननु द्यूतवर्जितत्वात् कथं कितवा इति। उच्यते। कितवा इति दम्भिन इत्यर्थः। तस्मात् तत्र न कार्या, शाखान्तरेऽविहितत्वादनूद्य प्रतिषिद्धवान्। क्व तर्हि कार्येत्याह ॥ १० ॥

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन् सा स्वस्त्ययन्यद्यूता च ॥ ११ ॥

यस्मिन् देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्यो आप आगच्छन्ति तत्र कार्या सभा, गृहमध्य इत्यर्थः। सा शुभकरी अद्यूता च भवति ॥ ११ ॥

इति द्वितीये सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

अथैतेर्वास्तु परीक्षेत ॥ १ ॥

पूर्वलक्षणासम्भवे कथमुत्तरेषां बलीयस्त्वं स्यादित्येवमर्थोऽथशब्दः। अथ विशिष्टान्येतानीति। वास्तुग्रहणं सभाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्रङ्गर्त्तं खात्वा तैरेव पांशुभिः प्रति-पूरयेत् ॥ २ ॥

गर्त्तो नामावटः, तैरेव। तत उद्धृतैरेव ॥ २ ॥

अधिके प्रशस्तं समे वार्त्तं न्यूने गर्हितम् ॥३॥

पूरिते गर्त्तादधिके पांशुराशौ प्रशस्तं वास्तु भवति। तेन समे वृत्तिमद्भवति। तस्मात् न्यूने गर्हितं कुत्सितं भवति तस्मात् तत्र न कार्य्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमिते पांशुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्त्तमद्भिः पूरयित्वा तां रात्रिं परिवासयेत्। ततो व्युष्टायां निरीक्षेत ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमार्द्रे वार्त्तं शुष्के गर्हितं श्वेतं मधुरास्वादम् ॥ ५ ॥

पूर्वेण तुल्यम् ॥ ५ ॥

सिकतोत्तरं ब्राह्मणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहितं क्षत्रियस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्त्तते ॥ ७ ॥

पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि द्वयं वर्त्तते। श्वेतं लोहितं पीतमिति त्रयो वर्णाः त्रयाणां वर्णानां विशेषाः। अन्यत् सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत् सहस्रसीतं हत्वा यथादिक् समचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥

एवं परीक्षितं वास्तु बहुसीतं कुर्य्यात्। बहुशः सीतया

कर्णेदित्यर्थः। ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्थण्डिलं कुर्यात्। चतुरस्रं चतुःकोणं मापयेत् कुर्यात्। सहस्रशब्दोऽत्र बहुवाची ॥ ९ ॥

आयतं चतुरस्रं वा ॥ १० ॥

प्रागायतं चतुरस्रं वा कुर्यात्, आयतं दीर्घम्। तत्रैवं क्रमः, परिव्याध इति चैतानीत्यन्तां बाह्यवास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आन्तरीं परीक्षामथैतैर्वास्तु परीक्षेतेत्यादिं आयतं चतुरस्रं वेत्यन्तां कृत्वा यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम्। ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छमीशाखयोडुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः परिव्रजन् प्रोक्षति ॥ ११ ॥

"शम् इन्द्राग्नी" इति सूक्तं शन्तातीयमिति प्रसिद्धं, तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन् प्रोक्षति। सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्मारम्भः। सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धं, परशुना छिनत्तीति परशुवत्। मन्त्रावृत्तिरुक्ता, "मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीमारभ्य पर्य्येति" इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपो हि ष्ठा मयो भुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजति। अत्रापि धारावृत्तिर्मन्त्रावृत्तिश्च, वचनगुरुत्वात् ॥ १२ ॥

वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

गर्त्तेष्ववकाशीपालमित्यवधापयेत्, नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गर्त्तेषु अवकां शीपालं च अवदध्यात्। एवं कृते नास्याग्निर्दाहको भवति इति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गर्त्तेऽवधाय प्रागग्रोदगग्रान् कुशानास्तीर्य्य व्रीहियवमतीरप आसिचयेत्, अच्युताय भौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गर्त्ते अयं विशेषः। अवकाशीपालत्वावधाय कुशानास्तीर्य पश्चादासिञ्चेम्मन्त्रेण। अवधायवचनं अवकाशीपालयोरवधानमात्रार्थम् ॥ १५ ॥

अथैनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेत इहैव तिष्ठ निमिता तिल्वलास्तामिरावतीं मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीम्। आ त्वा प्रापन्नघायव आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायतां सह। आ त्वा परिश्रितः कुम्भ आ दध्नः कलशैरयन्निति ॥ १६ ॥

मध्यमस्थूणां गर्त्ते आधीयमानां अनुमन्त्रयेत मन्त्राभ्याम् ॥ १६ ॥

इति द्वितीये अष्टमी कण्डिका ॥

अथ नवमी कण्डिका ॥

वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्त्तते ॥ १ ॥

ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरन्दधाना इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्य्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत। अन्ये तु प्रतिवंशमावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सदूर्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्, पृथिव्या अधि सम्भवेति ॥ ३ ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेत् मन्त्रेण। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति त्रेधा बद्धो वरत्रया। इरामु ह प्रशंसत्यनिराममपबाधतामिति वा ॥४॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथास्मिन्नप आसेचयेत्, ऐतु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन् स्थाने तिष्ठतु मोदमानः। इरां वहन्तो घृतमुक्षमाणा मित्रेण साकं सह संविशन्त्विति ॥ ५ ॥

अथ मणिके अपो निषिञ्चति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्वास्तु शान्तं करोति। कथं, इत्यमित्याह ॥ ६ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिर्हिरण्यमवधाय शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन् प्रोक्षति ॥७॥

अप्सु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोक्षति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया, आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तृचेन ॥ ८ ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्येऽगारस्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा, वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा, शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥

श्रपयित्वेतिवचनं यस्मात् स्थालीपाकात् प्रागस्मिन् गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्यमित्येवमर्थम्। भुक्तवतो ब्राह्मणान् शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयीत। ते च तं शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति प्रत्यूचुः। उक्तार्थमन्यत् ॥९॥

इति द्वितीये नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका।

उक्तं गृहप्रपदनम् ॥ १ ॥

यदुक्तं गृहप्रपदनं प्रपद्येत गृहानहं सुमनस इत्यादि तदिदानीमिहापि कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु प्राहुः यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं वास्त्वित्यन्तं तद्गृहप्रपदनसंज्ञं भवति। किं सिद्धं भवति, मणिकस्थापनात् प्रागेव बीजानि स्थापयित्वा तूष्णीं प्रविशेदिति। अपि च शाखान्तरेण संस्कृतं विशीर्णं वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥ १ ॥

बीजवती गृहान् प्रपद्येत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनं पाप इतिवत्। बीजवतः प्रपद्येतेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति वचनं यत्र गृहं प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्रापि एवं प्रविशेदिति मणिकादि बीजवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः। तेन पूर्वव्याख्यापि साध्वी ॥ २ ॥

क्षेत्रं प्रकर्षयेदुत्तरैः प्रोष्ठपदैः फाल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फाल्गुनीभिरित्यत्रापि उत्तराभिरित्येवं सम्बध्यते। तेन त्रीणि नक्षत्राणि। नित्यकर्मणां द्रव्यसाध्यत्वात् द्रव्यार्थं क्षेत्रं प्रकर्षयेत्। णिच्प्रयोगः स्वयंकृषिनिवृत्त्यर्थः। तथा चानापदि गौतमः "कृषिवाणिज्ये वा स्वयं कृते" इति। मनुरपि। [अ० ४।४]

"ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा" इति।

[मनु० अ० ४।५] "प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्" इति। ऋक्सूक्ते चेयमेव वृत्तिरुक्ता, "अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित् कृषस्व" इति। प्रतिग्रहादयश्चापत्कल्पाः। त्रिषु नक्षत्रेषु कृषिं प्रारभेत। इदं च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह ॥ ३ ॥

क्षेत्रस्यानुवातं, क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ४ ॥

क्षेत्रस्यानुवातं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् जपेद्वेदं सूक्तं तत्रस्थ एव। पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम्। प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत, मयोभूर्वातो अभि वा तूस्रा इति द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

भक्षणार्थमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहः आत्मीया अन्या वा, न नियमः ॥ ५ ॥

आयतीः, यासामूधश्चतुर्विलं मधोः पूर्णं घृतस्य च। ता नः सन्तु पयस्वतीर्बह्वीर्गोष्ठे घृताच्यः।

उप मैतु मयोभुव ऊर्ज्जं चौजश्च बिभ्रतीः। दुहाना अक्षितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वम्। यथा भवास्युत्तमो वा देवेषु तन्वामैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥ ६ ॥

भक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहः यासामित्यृग्भ्यां, सूक्तशेषेण च ॥ ६ ॥

आगावीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे "आ गावो अग्मन्" इत्येतत्सूक्तमेके इच्छन्ति, पूर्वासां बाधः ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां, भूताः स्थ प्रशस्ताः शोभनाः प्रियाः प्रियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम् ॥ ८ ॥

आसाङ्गवां अगुरुगवीनां साङ्गानुपतिष्ठेताहरहः भूताः स्थेति। गुरोर्गावस्तास्तु तिष्ठन्ति विशेषोपतिष्ठेत। सर्वत्र लिङ्गे-वोभयथेयं नोपविष्टा। तथा चोक्तम्। "उपस्थानन्तदेव स्यात्

प्रणतिस्थानसंयुतम्" इति। अन्यमपि सकृदेव वक्तव्यम्। अध्याय-परिसमाप्तिलक्षणार्थं हि द्विर्वचनम्॥ ८॥

इति द्वितीये दशमी कण्डिका॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः।

अथ प्रथमा कण्डिका॥

अथातः पञ्चयज्ञाः॥ १॥

उक्तोऽर्थः। अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मादेतैर्महतो नित्यं यज्ञस्यावाप्तिस्तस्मात् पञ्चयज्ञा नामयज्ञा वक्ष्यन्त इत्यर्थः। इमे त इत्याह॥ १॥

देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति॥ २॥

तेषां स्वरूपमाह॥ २॥

तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिङ्करोति स भूतयज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति॥ ३॥

वैश्वदेवे त्रयो यज्ञाः उक्ताः, तत्र यदग्नौ जुहोति दशाहुतीः स देवयज्ञः। यद्बलिङ्करोति "अथ बलिहरणम्" [गृ० सू० १, २,३] इति स भूतयज्ञः। यत् पितृभ्यो ददाति "स्वधा पितृभ्यः" [गृ० सू० १,२,११] इति स पितृयज्ञः। यत् स्वाध्या-

यमधीते "अथ स्वाध्यायविधिः" [श० ब्रा० ११.५.६.१] इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञः। यत् मनुष्येभ्यो ददाति "ततोऽतिथीन् भोजयेत्" इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः। अपूर्वाणां विधाने सति तद्वदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत, अग्नौ जुहुयादित्येवावक्ष्यत्। अथ शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादः, तर्हि स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थकं स्यात्, तस्यापि तत्र सिद्धत्वात्। अथ इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थो ब्रह्मयज्ञस्योपदेशो न तद्युक्तं, तन्त्रभेदस्यासिद्धत्वात्। पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम्। "पञ्च वा एते महायज्ञाः" इत्यादि। तन्मूलत्वे च सति कथमन्त्रभेदसम्भवः। तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम्। मनुनाप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम्। पितृयज्ञं त्वन्यथोक्तवान्।

"एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके।
न चैवात्राशयेत् कञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम्।
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।
पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" [मनु० ३.८३।८२] इति॥ ३॥

सायंप्रातर्सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्॥ ४॥

अस्येदं प्रयोजनम्। भोजनार्थात् पाकात् प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम्। यस्मिन्नो न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात्, अत एव पाकसंस्कारार्थो, तत्र यदा प्रवासं भुङ्क्ते उपवसति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात् संस्कारस्य कर्मणोऽप्यभावः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थमिदम्। तेन पञ्चयज्ञाः सर्वथा प्रवर्तयितव्या इति सिद्धम्। अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वमप्यपीति भावितं भवति। यदि च सर्वथा पाकाभावे पुष्पैः फलैरद्भिर्वा कुर्या-

दित्येवमर्थश्च। उक्तञ्च "आपन्नमपि दातव्यं आकाङ्क्षमपि जुहु-यात् आक्रान्तमपि नाश्रयत्र कुर्य्यात्" इति ।

"न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अद्भिरेनान् समापयेत्" इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च उक्तञ्च बौधायनेन ।

"एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि विहीयते ।
मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
द्व्यहे वापि त्र्यहे वापि प्रमादादकृतेषु तु ।
तिस्रस्तन्तुमतीर्हुत्वा चतस्रो वारुणीर्जपेत् ॥
दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृत्तेषु सर्वतः ।
चतस्रो वारुणीर्हुत्वा कार्य्यस्तन्तुमतश्चरुः" ॥ इति ।

केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्य्यमित्येवमर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तं, "पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्य्यान्मृतजन्मनोः" इति निषेधात् ॥ ४ ॥

इति तृतीये प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका ॥

अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य पुरस्तादुपरिष्टाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

प्राचीमुदीचीं वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्लुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां महदुपस्तीर्य्य प्राक्कूलानान्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं

कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी सन्धाय पवित्रवन्तौ विज्ञायते, अपां वा एष ओषधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म करोति द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत स्वाध्यायम् ॥ २ ॥

ग्रामध्ये यमन्यस्यां वाऽनिन्दितायान्दिशि कार्यमित्येवमर्थं, बहिरसम्भवे ग्रामेऽध्येतव्यमित्येवमर्थं च। तथाच श्रुतिः। "ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत्" इति। आप्लुत्येति स्नात्वेत्यर्थः। वा इति वचनं अपो वगाह्य स्नायादित्येवमर्थम्। शुचौ देशे इति वचनं शुचौ देशे यत्र क्वाप्यधीयीत न तीरनियम इत्येवमर्थम्। यज्ञोपवीतिग्रहणं नियमेनात्र यज्ञोपवीती स्यादित्येवमर्थम्। तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतित्वं सिद्धम्। आचम्येतिवचनङ्कर्माङ्गाचमनविधानार्थम्। अक्लिन्नवासा इति अनार्द्रवासा भवेदित्यर्थः। ततः प्राक्कूलानां दर्भाणां महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पवित्रवन्तौ सन्धायेति। महदिति बह्वित्यर्थः। प्राक्कूलानां प्रागग्राणां इत्यर्थः। प्राङ्मुख इति वचनान्नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थं, तेनान्यत्र क्वचिदुदङ्मुखतापि सिद्धा। दक्षिणोत्तरेणोपस्थं कुर्य्यात्, अप्रेतृकत्वात्। दक्षिण उत्तरो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तरौ पाणी। पवित्रे व्याख्याते। सव्यं पाणिं प्रागङ्गुलिमुत्तानं विधाय तस्मिन् प्रागग्रे पवित्रे निधाय दक्षिणं पाणिं न्यञ्चं प्रागङ्गुलिं तेन सन्दध्यादित्यर्थः। विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः। श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं ब्रह्मयज्ञं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम्। द्यावापृथिव्योः सन्धिमीक्षमाण इति

नोर्ड्वमधस्तिर्य्यक् चेवेत्यर्थः। सम्मील्य वाऽक्षिणी। अन्येन वा येन प्रकारेणात्मानं समाहितमनसं मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत, न सम्मीलनासम्मीलननियमः। स्वाध्यायवचनं सावित्र्या अपि स्वाध्यायधर्मसिद्ध्यर्थम्। तेन "सावित्रीमन्वाह" [गृ॰ सू॰ १, २, ४] इति सावित्र्या अनुवचने सत्यपि सामिधेनीधर्म ऐकश्रुत्यं ऋगन्ते च प्रणवो न भवतीति सिद्धम्॥२॥

ॐपूर्वा व्याहृतीः॥३॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात्। प्रतिव्याहृति प्रणवशङ्का नैव कार्य्या, सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐपूर्वत्वसिद्धेः। यथा "अध्वर्य्युमुखाः" इत्यत्र एकेनैवाध्वर्य्युणा सर्वेऽध्वर्य्युमुखा भवन्ति तद्वदत्रापि, पृथक् कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च। ननु चतसृणां सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता। सत्यं कृता, इमां तु सा न सर्वत्र। तेनात्र तिसृणामिति सिद्धम्। "भूर्भुवः स्वरित्येता वाव व्याहृतयः" इति श्रुतिः। अपि च तैत्तिरीयश्रुतिरेषां मूलमित्युक्तम्। तत्र च एवं श्रूयते। "ॐमिति प्रतिपद्य भूर्भुवः स्वरित्याह। सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह। पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानम्। स्वाध्यायमधीयीत। नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह" इति। तस्माद्यदुक्तं तत्सम्यक्॥३॥

सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्व्वामिति तृतीयम्॥४॥

सर्व्वामिति अनवानमित्यर्थः। तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमित्येवं त्रिर्ब्रूयादित्येवमर्थम्॥४॥

इति तृतीये द्वितीया कण्डिका।

अथ तृतीया कण्डिका।

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सामान्यथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण सम्बन्धार्थः। तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम्। स्वाध्यायवचनं ऋगादिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम्। तेन ऋचमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्यस्मिन् पक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्ता ऋचमधीयीत, ततो नम इत्येतया परिदध्यात्। तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति। अधीयीतेतिवचनमन्वाद्याधिकारनिवृत्त्यर्थम्, तेनानुप्रवचनधर्मो न भवति। सूत्राण्येव कल्पा इत्युच्यन्ते। नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्या उपदेशो न घटते। नन्वनित्यस्य पशोः पशुना यजेतेति विधिर्न घटते। अथ तत्राकृतेर्नित्यत्वादुपपद्यते तदत्राप्यविशिष्टम्। सर्वकल्पेषु कल्पत्वं नामानुवृत्तं नित्यमस्ति। गाथा नाम ऋग्विशेषाः, इन्द्रगाथादयः। "यदिन्द्रादो दाशराज्ञे" इति इन्द्रगाथाः पञ्चर्चः। नाराशंस्यश्च ऋच एव "इदं जना उपश्रुतम्" इत्यादयः। ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्ध्यर्थम्। इतिहासं महाभारतमाहुः। यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम्। अनित्यचोद्यं पूर्ववत्। इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम्। अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति श्रुतिरुपन्यस्यति ॥ १ ॥

यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति, यद्यजूंषि घृताहुतिभिः यत्सामानि म-

ध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिः ॥ २ ॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तं, पितरश्च तृप्यन्तीत्याह ॥ २ ॥

यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा उपक्षरन्ति, यद्यजूंषि घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि मध्वः कुल्याः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमस्य कुल्याः, यद्ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥३॥

स्वधेति पितॄणामन्नमुच्यते। पयसो नद्यः स्वधाभूताः पितॄनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

स यावन्मन्येत तावदधीत्यैतया परिदधाति, नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥

ऋगादिदशकमध्येतव्यमित्युक्तं, तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्ते इदमुच्यते। स यावत् कालमेकाग्रमनसा आत्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीयीत न दशाप्यध्येतव्या इति नियमः। सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम्, नियतानियम इत्यर्थः। एतयेतिवचनं सदैतया परिदध्यादित्येवमर्थम्, तेनास्यापि

नियतत्वं सिद्धम्। एयापि शिवोष्या, प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च॥ ४॥

इति तृतीये तृतीया कण्डिका॥

अथ चतुर्थी कण्डिका॥

देवतास्तर्पयति, प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छन्दांस्योङ्कारो वषट्कारो व्याहृतयः सावित्री यज्ञा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षमहोरात्राणि संख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या विप्रा यक्षा रक्षांसि भूतान्येवमन्तानि॥ १॥

परिधानानन्तरं एता देवतास्तर्पयत्युदकेन, तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात्। प्रजापतिरित्यारभ्य एकान्नत्रिंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्येतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्ता तर्पयेत्। एवमन्तानीति प्रत्यन्त एव॥ १॥

अथ ऋषयः शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इति॥२॥

अनन्तरं शतर्चिप्रभृतीन् द्वादश ऋषींस्तर्पयति। प्रत्यृषि वाक्यभेदः पूर्ववत्। ऋषिग्रहणं निवीतिप्राप्त्यर्थम्। "यज्ञोपवीतशौचे च" [आ॰ श्रौ॰ १, १, १०] इत्यनेन निवर्त्तितत्वात्। तीर्थविशेषस्तु स्मृतित एव सिद्धः॥ २॥

प्राचीनावीति ॥ ३ ॥

प्राचीनावीती भूत्वा वक्ष्यमाणांस्तर्पयति। अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्य्या जानन्ति बाहविगार्ग्यगौतमशाकल्यबाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातीथेयी सुलभा मैत्रेयी, कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं शाङ्खायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

त्रयोविंशति वाक्यानि, तत्र कहोलादिषु अर्थात् तर्पयामिशब्दः कार्य्यः। सर्वत्र प्रतिवाक्य तर्पणङ्कुर्य्यात्, एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दाति सा दक्षिणा ॥ ५ ॥

पितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दाति अतिथिभोजनभिक्षादानादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणा भवति। यद्दातीति सिद्धवदुपदेशादपूर्वं विधीयत इति गम्यते। अपूर्वविधौ तु गृहानेत्य दद्यादित्यवक्ष्यत्। तद्दक्षिणात्वं पुनः सोमयागसाम्यं प्रदर्शितं प्रशंसार्थम्। क्रतुना सेमा-

स्येष्ट" इत्यादि प्रशंसा श्रूयते। प्रतिपुरुषवचनं पृथक् पृथक् तर्पयेत् इत्येवमर्थम्। पूर्वोक्तोपवेशनासम्भवेऽपि एवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाह ॥ ५ ॥

अथापि विज्ञायते, स यदि तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा यं यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टम्भवतीति ॥ ६ ॥

"न शयानोऽधीयीत नाष्टम्यां" इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञस्येति श्रुतिमेवाह ॥ ६ ॥

विज्ञायते, तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः ॥ ७ ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ यदात्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मलादिना वा। यदा च देशोऽशुचिः अमेध्यादिना तदा भवत्येवेत्यर्थः। कालस्त्वस्य श्रुतौ श्रूयते। "मध्यन्दिने प्रबलमधीयीत य एवं विद्वान्महारात्र उषस्युदिते च" इति ॥ ७ ॥

इति तृतीये चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका ॥

अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥ १ ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम्। उक्तोऽर्थः। अतःशब्दो हेत्वर्थः। यस्माद् ब्रह्मयज्ञो नित्यः अतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम इति। तस्य कालमाह ॥ १ ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्याः ॥ २ ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्त्तव्यम्। ओषधीनां प्रादुर्भाव इतिवचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात् तदा भाद्रपदे श्रवणेन कर्त्तव्यमित्येवमर्थम्। इष्टापकर्षे कर्मापकर्षशङ्का नैवास्ति। यदा भाद्रपदादुत्कर्षो भवति तदापि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्य्या। वार्षिकमिति समाख्याबलात् वर्षासु क्रियत इति वार्षिकम्। श्रावणभाद्रपदमासौ हि न वर्षाऋतुः। श्रावणे प्रादुर्भावाभावे कर्माकरणशङ्काप्यनयैव निरस्ता। श्रवणेनेति श्रवणेन युक्ते काले इत्यर्थः। नक्षत्रेण युक्तः कालः [पा० ४,२,३] इत्यनेनाण्। "लुबविशेषे" [पा० ४, २, ४] इति तस्य लुप्। "नक्षत्रे च लुपि" [पा० २, ३, ४५] इति सप्तम्यर्थे तृतीया। नक्षत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् ॥ २ ॥

पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अत्रापि श्रावणस्येति सम्बध्यते, मध्यगतस्य विशेषाभावात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च। श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः। इति कालत्रयमुक्तम् ॥ ३ ॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् सावित्र्यै ब्रह्मणे श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमतये छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्चेति ॥४॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम्। द्रव्यानादेशादेवाज्ये सिद्धे आज्याहुतिवचनं उत्सर्जनेऽप्येतान् आज्येनैव जुहुयात् नान्नेनेत्येवमर्थम्, परिस्तरणविकल्पश्चाश्रयणाम् ॥ ४ ॥

अथ दधिसक्तून् जुहोति ॥ ५ ॥

दधिमिश्रान् सक्तूनित्यर्थः। सञ्ज्ञानाद्द ॥ ५ ॥

अग्निमीडे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहणं कुषुम्भकादिवत् तृचनिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुषुम्भकस्तदब्रवीत्, आवदंस्त्वं शकुने भद्रमावद, गृणाना जमदग्निना, धामन्ते विश्वम्भुवनमधिश्रितं, गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः, सुशमियो न खो अरणः प्रचक्ष्व, विचक्ष्वाग्ने याहि मरुत्सखायते, राजन्कृतं हविरिति तृचाः ॥७॥

एते नव तृचाः ॥ ७ ॥

समानीव आकूतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहणं तृचानन्तरमियमेवैका न समाम्नायोक्तसमर्थम् । ॥ ८ ॥

तच्छंयोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहणं तृचानन्तरमियमेवैका न पूर्वोक्तसमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः । शाकलसमाम्नायस्य बाष्कलसमाम्नायस्य चेदमेव सूत्रं गृह्यञ्चेत्यध्येतृप्रसिद्धम् । तत्र शाकलानां "समानीव आकूतिः" इत्येषा भवति, संहितान्त्यत्वात् । बाष्कलानान्तु "तच्छंयोरावृणीमहे" इत्येषा भवति । संहितान्त्यत्वादित्येवं विनियोगो युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्यायैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून् प्राश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः । अध्यायैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धे अध्येष्यमाण इतिवचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्व-

मेव कुर्यादित्येवमर्थम्। "वर्षासु छन्दांस्युपाकृत्याधीयीरन्" इति श्रुतेः। पञ्चम्यां हस्तेन वाऽध्येष्यमाणोऽध्यायिरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्ये, एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वेति वचनं सावित्र्यादिनवानामग्निमीळ इत्यादिविंशतीनाञ्च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम्। क्व। एताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वा एता एव देवता इत्यत्र च। स्विष्टकृद्वचनं व्याख्यातं प्राक्। दधिसक्तुवचनं आज्यनिवृत्त्यर्थम्। परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्धायाप आसिचयति तन्मार्जनम्। प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणामपि कार्य्यम्॥ १०॥

अपरेणाग्निं प्राक्लेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान् कृत्वा ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् ॥११॥

पश्चादग्नेः प्रागग्रेषु दर्भेषु उपविशन्ति। ततः शरावादौ उदकमासिच्य तत्र दर्भान् निदध्यात्। ततो ब्रह्माञ्जलिकृतो जपेत् स्वयं शिष्यैः सह सन्ति चेत्। जपतिचोदनायां गृह्यकर्मणि अनित्यमुपांशुत्वमिति ज्ञापयिष्यामः। तस्मादुच्चैरेव जपेत्। अध्यापनविरोधाच्च॥ ११॥

ॐपूर्वा व्याहृतीः सावित्रीं च चिरभ्यस्य वेदादिमारभेत् ॥ १२ ॥

पूर्वमोङ्कारम्। ततस्तिस्रो व्याहृतीः समस्ताः। ततः सावित्रीम्। एवमेतत्त्रितयन्त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वारभेत। चशब्दः अवपव्याहृतीनामप्यभ्यासार्थः। अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत्॥ १२॥

तयोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अत एतेनैत्यभावात् न कृत्स्नकर्मातिदेशः। वेदारम्भ-समावमतिदेश्यते। एताभ्यो देवताभ्योऽनेन जुहोति च प्रधानहोमः। तेन प्रायनमार्जने उत्सर्जने न भवत इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

षण्मासानधीयीत ॥ १४ ॥

इदं वचनमुपाकृत्य नियमेन षण्मासानधीयीत नोपरमेदित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिधर्मैरित्यर्थः। स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा मधुमांसस्त्रीगमनखट्वादिवाशयनादिवर्जनादयः तैर्युक्तोऽधीयीत। समावृत्तस्य मेखलादयस्तु न भवन्ति, अस्वाध्यायधर्मत्वात् ॥ १५ ॥

यथान्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः। अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि ग्रहणार्थमिदम्। इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ॥ १६ ॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समावृत्तो जायाङ्गच्छेदित्येके आहुः। ऋतावेव गच्छेन्नानृताविन्याह ॥ १७ ॥

प्राजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

तद्गमनं प्रजापतित्वसिद्ध्यर्थं कार्यम्। प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः। तदर्थङ्कार्यं नानृतावित्यर्थः। ऋतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः। अगमने दोषश्रवणात्।

"ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति।

घोरायां भ्रूणहत्यायां शुध्यते नात्र संशयः ॥" [मनु० टी० ३,४५, ।] इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षत इति ब्रुवन् वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयं प्राक् ॥१९॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति ॥ २० ॥

मध्यमाष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । शाखान्तरे चैवं दृश्यते । "एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्" इत्युक्तम् । अग्निमीड़ इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्थालीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमन्नं ग्राह्यमिति दर्शयति, ततः स्विष्टकृत्, ततो वेदारम्भणम् । ततो होमशेषं समाप्यापो वगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

स्नात्वा सावित्र्याद्या नव अग्निमीड़ इत्याद्याश्च विंशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । ऋग्देवता आदिश्य तर्पयेयुः । द्वितीयान्तं कृत्वा तर्पयामीत्येकान्नत्रिंशद्वाक्यानि कृत्वा तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ॥ २१ ॥

आचार्यान् ऋषीन् पितॄंश्च ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्गं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । चशब्दो देवतातर्पणसमुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयन्तीत्यत्र देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् । क्रमश्च तन्त्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३॥

अस्येयं संज्ञा। ततः पक्षात्सान् षडङ्गान्यधीयीत। पक्षात्सानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके। अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः॥२३॥

इति तृतीये पञ्चमी कण्डिका॥

अथ षष्ठी कण्डिका॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्याः॥ १॥

त्रेतायां या इष्टयः यथेयं "आयुष्कामेष्ट्याम्" इत्यादयः "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः। काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः। सोमतन्त्रस्य गृह्येऽविधानात्। तत्र द्रव्यमाह॥१॥

चरवः॥ २॥

त्रेतायां ये पुरोडाशाः तेषां स्थाने चरवः कार्याः। पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः। समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति, ओषधिसाम्यात्, न पशोः। उक्तञ्च बौधायनेन। "येऽमुत्र पुरोडाशास्ते- इह चरवः" इति। नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥२॥

तानेव कामानाप्नोति॥ ३॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम्। काम्यास्त्वनाहिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिदं वचनम्। नैमित्तिकान्याह॥३॥

अथ व्याधितस्यातुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः। आतुरस्तल्पगः। यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः। त्रिषु निमित्तेषु षडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः। षडाहुतिरिति कर्मनाम। चरुग्रहणमाज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

प्रत्यृचं षडाहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात्। अत्र होमपादग्रहणमेव कथं न ज्ञातं, षष्ठं एतेनेति च न समर्थं भवति। उच्यते। एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थम्। कः। शौनकेनोक्तं "रक्षोघ्नः षडाहुतिः" इति, तथाप्यनेनैव सूक्तेन होतव्यमित्येवमर्थम्। ऐतरेयिभिस्तु "ब्रह्मणाग्निः" इत्यनेन षडाहुतिराम्नातः। यच्च सूक्तं रक्षोघ्नलिङ्गम्। तस्मात् प्राप्नुयात् तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेतिवचनम्। प्रत्यृचमेव पञ्च हुत्वा स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात्। सूक्तमेवावर्त्य षडाहुतयो माभूवन्नित्येवमर्थं पादग्रहणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा, अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्यां, यच्च गोषु दुःस्वप्न्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चभिश्चोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

यो मे राजन् पूज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वाभिर्वा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

क्षुत्वा जृम्भित्वाऽमनोज्ञं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघ्रायाक्षिस्पन्दने कर्णध्वनने च, सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां मयि दक्षक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोज्ञं दृष्ट्वा अप्रियं प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः। षट्सु निमित्तेष्वेतां दपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहत्य, पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः। पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा। इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम्। वैश्वानरो वावृधानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृद्यन्तरमृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुतीर्जुहुयात् ॥९॥

अगमनीयाङ्गत्वेति स्वभार्यां रजस्वलां गत्वा, पष्ठ्यादिषु वा प्रतिपिद्धरात्रिषु गत्वा। अयाज्यः न्यस्तमार्त्विज्यमिति निषिद्धः। अभोज्यं लशुनादि गणिकान्नादि च। अप्रतिग्राह्यं शस्त्रविषसिल्यादि, अप्रतिग्राह्यपुरुषद्रव्यं वा। अग्निचयनस्थं यूपं स्पृष्ट्वा च। तेषु पञ्चसु निमित्तेषु द्वाभ्यां एताभ्यां जुहुयात्। आज्याहुतिवचनन्तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

आदध्यादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥

जपयज्ञे स्वाहाकारं त्यजेत्, प्रदानाभावात् ॥ ११ ॥

इति तृतीये षष्ठी कण्डिका ॥

अथ सप्तमी कण्डिका ॥

अव्याधितञ्चेत् स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तमियाद्वाग्यतोऽनुपविशन् रात्रिशेषम्भूत्वा, येन सूर्य्य-ज्योतिषा बाधसे तम इति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं यद्यभ्यस्तमियादविस्ततो वाग्यतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं स्थित्वा सत उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत ॥ १ ॥

अभ्युदियात् चेदं कर्म श्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्यत इति समानमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणा अश्रान्तमकर्मश्रान्तमभ्युदियात् चेत्। विहितकर्मणा श्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम्। अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना कर्मणा श्रान्तमभ्युदियाच्चेत् वाग्यतोऽनुपविशंश्चाहःशेषं स्थित्वाऽपरेद्युरुदित आदित्ये "यस्य ते विश्व" इति चतसृभिरुपतिष्ठेत। अथ नित्यकर्मोच्यते ॥ २ ॥

यज्ञोपवीती नित्योदकः सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम्। नित्योदकः कृत्स्नोदककर्म-

त्यर्थः। अतो मार्जनादि कार्यम्। सन्ध्यामुपासीत वाग्यतः। एतावत्सन्ध्याद्वये समानम्। प्रतिसन्ध्यामित्यमुपासीतेत्याह ॥३॥

सायमुत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते मण्डल आनक्षत्रदर्शनात् ॥४॥

सायङ्काले उत्तरां परान्दिशमभिमुखः वायव्याभिमुख इत्यर्थः। तत्रापि नात्यन्ताभिमुखः अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुखः, प्रतीच्यान्दिशि य उत्तरो भागः तदभिमुख इत्यर्थः। सावित्रीं जपेदितः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥ ४ ॥

एवं प्रातः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातःकाल उपासीत। तत्र विशेषमाह ॥ ५ ॥

प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राङ्मुख इति वायव्याभिमुखनिवृत्त्यर्थम्। तिष्ठन्नित्युपवेशननिवृत्त्यर्थम्। अतो ज्ञायते अविशेषे उपवेशनं भवतीति। पूर्वावधिस्तु अर्धास्तमितेषु नक्षत्रेषु। कुतः, पूर्वस्माद्विपरीतत्वात्। उत्तरावधिस्तु अत्रैवोक्तः। ६ ॥

कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा, देवाः कपोत इति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

कपोतो रक्तपादः शुक्लवर्णोऽरण्यवासी, स यद्यगारमुपहन्यात् निषीदेत्तस्मिन् पदङ्कुर्यादित्यर्थः। अगारसमीपं वा गच्छेत् ततोऽनेन जुहुयात्, जपेद्वेदं सूक्तम्। प्रत्यृचं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्यां चरिष्यन् ॥ ८ ॥

अर्थार्थं गच्छन्ननेन प्रत्यृचं जुहुयात्, जपेद्वेदम्। अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात् सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

सम्पूषन्विदुषा इति नष्टमधिजिगमिषन् मूढो वा ॥ ९ ॥

नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छन् प्रज्ञाहीनो वा जुहुयात्, जपेद्वेदम् ॥ ९ ॥

सम्पूषन्नध्वने, इति महान्तमध्वानमेष्यन् प्रतिभयं वा ॥ १० ॥

महान्तमध्वानङ्गमिष्यन् अल्पमपि प्रतिभयं भयानकं चध्वानमेष्यन् अनेन जुहुयात्, जपेद्वेदम् ॥ १० ॥

इति तृतीये सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्स्यमाने मणिं कुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने चाचार्य्याय च ॥ १ ॥

स्पष्टोऽर्थः। उपकल्पयीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः। समावर्त्तनं नाम संस्कारः, तेन संस्क्रियमाण इत्यर्थः। अर्थादेवोपकल्पने सिद्धे उपकल्पनवचनमत्रात्मने आचार्य्याय च एतान्येकादश द्रव्याणि उपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव ॥ २ ॥

यद्युभयोर्न लभेत तदाचार्य्यायैव केवलायोपकल्पयेत् ॥२॥

समिधं त्वाहरेदपराजितायान्दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य या अपराजिता दिक् ततो गृहीत्वा आहरेत्। यज्ञियस्येति वचनं होमार्थं समिदिति ज्ञापयितुम्। तेन तिष्ठन् समिधमादध्यादित्यत्र इमामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा, ब्रह्मवर्चसकाम उपवाताम् ॥ ४ ॥

शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

उभयीमुभयकामः ॥ ५ ॥

आर्द्रशुष्कामित्यर्थः। एको भाग आर्द्रः। अपरो भागः शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिधं कृत्वा गामन्नञ्च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्म कुर्वीत ॥ ६ ॥

आहृतां समिधमुपरि निदध्यात्, न भूमौ। ततो ब्राह्मणेभ्यो गान्दक्षिणां दद्यात्, कर्माङ्गत्वेन भोजनञ्च देयम्। ततो गोदानोक्तं कर्मचापि कुर्यात्। कर्मग्रहणं कर्मैव कुर्यात् नाप्लुत्य वाचयत इत्यादिनियमाः कार्य्या इत्येवमर्थम्। इदं कर्म स्वयमेव करोति समावर्त्तमाने इत्यधिकारात्, अहदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि मन्त्रान् संनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्य्यादित्यर्थः। ऊह्यानि ब्रूमः। "ओषधे त्रायस्व माम्। स्वधिते मा माहिंसीः। वपतेदं ममायुष्मान्। यथासन्ते, मम आयुष इत्युभयत्र। शिरो मुखम्माम आयुः प्रमोषीः" इति ॥ ७ ॥

एतत्कौतिसेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दनं कुर्वीतेति शेषः। करञ्जवीजस्य यदेकं वीजमुदेकस्थीतकं, तत् पेषयित्वा तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरद्भिः स्नात्वा, युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य, अश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्मे पाहीति चक्षुषी आञ्जयीत ॥ ९ ॥

प्रतिवस्त्रं मन्त्रावृत्तिः, द्विवचनस्य देवतापरत्वात्। सव्यं पूर्वमाञ्जयित्वा ततो दक्षिणमाञ्जयीत। "सव्यं मनुष्या अञ्जते प्रथमम्" इति श्रुतेः। प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहि, इति कुण्डले आबध्नीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आबध्नीत। सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः। अत्र दक्षिणं पूर्वं यथाध्यम्। मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत्, बाहू राजन्यः, उदरं वैश्यः, उपस्थं स्त्री, ऊरू सरणजीविनः ॥ ११ ॥

पयाद्दाक्षाणि। कुतः, पयेवचनात्। अनुलेपनं कुङ्कुमादि। बाहू राजन्यः, अग्रे लिम्पेत्। उदरं वैश्यः, अग्रेऽनुलिम्पेत्। उपस्थं स्त्री, अग्रेऽनुलिम्पेत्। ऊरू सरणजीविनः, अग्रेऽनुलिम्पेरन्। अयं विधिः सार्वत्रिकः। कुतः, स्त्रीविधानात् ॥ ११ ॥

अनार्त्ताऽश्मनार्त्तोऽहं भूयासम्, इति स्रजमपि बध्नीत न मालोक्ताम् ॥ १२ ॥

मालेत्युक्तां स्रजमपि न बध्नीत ॥ १२ ॥

मालेति चेद् ब्रूयुः स्रगित्यभिधापयीत ॥१३॥

यद्यज्ञानात् मालेति ब्रूयुः ततः स्रगित्यभिधाप्य बध्नीत ॥१३॥

देवानां प्रतिष्ठे स्थः यदि वम्छद्मासि, इति छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

"उपानहौ चर्ममय्यौ ते आतिष्ठेत्" इत्युपानद्वाबास्याय सकृन्मन्त्रः, द्विवचनात्। ततश्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

वेणुरसि वानस्पत्योऽसि सर्वतो मा पाहि, इति वैणवन्दण्डम् ॥ १५ ॥

आदत्ते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुच्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठन् समिधोऽभ्यादध्यात् ॥१६॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणम् आयुष्यमित्येतावान् मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम्। कुतः शङ्का, वाक्यस्य परिपूर्णत्वात्। आयुष्यमिति आयुष्करमित्यर्थः। तेन "नेजमेष" इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्तग्रहणं सिद्धम्। मणिः सुवर्णमयः। उष्णीषं कृत्वा, अहतेन वाससा शिरो वेष्ट्येत्यर्थः। तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्रासीनस्य कर्माणि भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥

अथ तृतीये अष्टमी कण्डिका।

अथ नवमी कण्डिका।

अनृतन्निन्दा च विद्या च श्रद्धा प्रज्ञा च पञ्चमी। इष्टन्दत्तमधीतञ्च कृतं सत्यं श्रुतं

व्रतम्। यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सर्षिकस्य सर्षिराजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य समनुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानुकाशस्य सप्रतीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहारण्यैश्च पशुभिर्ग्राम्यैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतन्तन्मे सर्वव्रतमिदमहमग्ने सर्वतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

ऋतं च मे अनृतं च मे तन्म उभयव्रतमिति द्वादश्याम्येवमेवोक्ता, ततो यदग्ने इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति। उपानहौ विसृज्य समिदाधानं कार्य्यम्। तथा च गौतमः। "सोपानत्क आसनाभिवादननमस्कारात् वर्जयेत्" इति ॥ १ ॥

ममाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिधोऽभ्यादध्यात् ॥ २ ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति। अथैतस्य समाम्नायस्येत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात्, "समाम्नायस्य् विताने" इति। कुतः एतत्, सूत्रे खिलानां पाठात्, इह च प्रतीकग्रहणात्, तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम्। प्रत्यृचमिति व्याख्यातम्। आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्याधिकारनिवृत्त्यर्थम्। तेनोपविश्यादध्यात्, न तिष्ठन्। स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ॥ २ ॥

यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् ॥ ३ ॥

यत्रैवागतं मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रैतां रात्रीं वसेत् वसतिं कुर्यात्। कुतः एतत्, स्नातकायोपस्थितायेति वचनात् मधुपर्केण पूजनमिति लभ्यम्। तस्य कालमाह ॥ २ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्र्य कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते "कमर्थमहन्ते करवाणि" इति। गुरुर्यमर्थमाह तं कृत्वा स्नानं करोति। अथवाऽनुज्ञातः स्नायात्। स्नानं समावर्त्तनमित्यर्थः। विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥ ४ ॥

तस्यैतानि व्रतानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव व्रतत्वे सिद्धे इदंवचनं नक्तं न स्नायामीत्येवं सङ्कल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायात्। न नग्नः स्नायात्। न नग्नः शयीत। न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्। वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेत्। न कूपमवरोहेत्। न बाहुभ्यां नदीन्तरेत्। न संशयमभ्यापद्येत ॥ ७ ॥

अन्यांश्च प्राणसंशयानाभ्यापद्येत। यस्मादित्थं श्रूयत इत्यर्थः। वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसंशयाभ्यापादनप्रतिषेधज्ञापनार्थः। अर्थसंशयाभ्यापादने न दोषः ॥ ७ ॥

महद्वै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

स्नातको हि महद्भूतं इति च श्रूयते। कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वम्।

उच्यते। देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्य्यग्योनिभिरेव च।

गृहस्थः सेव्यते यस्मात् तस्मात् श्रेष्ठो गृहाश्रमीति ॥ स्मृतेः ॥ ८ ॥

इति तृतीये नवमी कण्डिका।

अथ दशमी कण्डिका॥

गुरवे प्रसव्यमाणो नाम प्रब्रुवीत ॥ १ ॥

समावृत्तः सन् विसव्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रब्रूयात् देवदत्तेति। गुरवे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यथास्थं इति ॥ १ ॥

इदं वत्स्यामो भो इति ॥ २ ॥

तत एवं प्रब्रुवीत। इदंशब्दस्य स्थाने आश्रमं निर्दिशेत्। देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो इति। वत्स्याम इति द्विवचनपाठे अर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उच्चैरूर्ध्वं नाम्नः ॥ ३ ॥

नाम्न ऊर्ध्वं उच्चैर्नयात्। गुरुनाम तु उपांश्वेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोररुव्यचा इत्येतं मन्त्रं उपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः। ननु उत्तरत्र वक्ष्यतो ह्यो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु इष्टावित्तस्याप्युपांश्वेव भविष्यत्यत उपांश्विति न वाच्यं। उच्यते। जपचोदनायां उपांशुत्वमनित्यमिति

ज्ञापनार्थमिदं तेन वेदारम्भे उच्चैः प्रयोगः सिद्धः। अथ वा उच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमिदम्। वेदारम्भे तु उच्चैष्ट्वे कारणमन्यदप्युक्तमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥ ५ ॥

अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुरुव्यचास्तया प्रपद्ये देवाय सवित्रे परिददामीत्यृचञ्च ॥६॥

अतो वृद्ध आचार्य्यो जपत्येतौ मन्त्रौ। अतो वृद्धो जपतीति वचनात् पूर्वं शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते। ऋचञ्चेत्यामन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्तौ प्राक् स्वस्तीति जपित्वा महिम्नीणामित्यनुमन्त्र ॥ ७ ॥

अति सृजेदिति शेषः। समाप्येति वचनमाचार्य्य एवो माग्निति मन्त्रं जपेदित्येवमर्थम् जपित्वा महिम्नीणामवोऽस्त्विति सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वत्स्यथेत्यतिसृजेत् ॥ ७ ॥

एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसेयं श्रुतिमूलत्वदर्शनार्था ॥ ८ ॥

वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिणः। अमनोज्ञा अप्रियाः ॥ ९ ॥

सुहिश्रुतङ्गर्त्त सदं युवानमिति मृगस्य ॥१०॥

सृगघ्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वा एतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो विभीयाद्यस्माद्वा तान्दिशमुल्मुकमभयतः प्रदीप्तं प्रत्यस्येन्मन्थं वा प्रसव्यमालोड्याभयं मित्रावरुणामह्यमस्त्वर्चिषा शत्रून्दहन्तं प्रतीत्यमाज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु मिथो भिन्दाना उभयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमिति मन्थं न्यञ्चङ्करोति ॥ ११ ॥

यस्या दिशो विभीयात् यस्माद्वा बिभीयात् पुरुषाद् व्याघ्रादन्यतो वा तां दिशं प्रति उभयतः प्रदीप्तमुल्मुकं प्रत्यस्येत् अभयमित्यनेन। मन्थं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशमभिमुखन्यञ्चं कुर्यात् संसृष्टमित्यनेन। मन्थन्यञ्चमेव कुर्यात्। न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं पुनर्मन्थग्रहणम् ॥ ११ ॥

इति तृतीये दशमी कण्डिका ॥

अथ एकादशी कण्डिका ॥

सर्वतो भयादनाज्ञातादष्टा वाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवी वृता साग्निना वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद् बिभेमि तद्वारये स्वाहा। अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतन्तेन वृतेन वर्त्रेण यस्माद्भयाद् बिभेमि तद्वारये स्वाहा। द्यौर्वृता सादित्येन वृता तया वृतया वर्त्र्या यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा वृतास्ता-

भिष्टेताभिर्वर्चोभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। आपो हतास्ता वरुणेन हतास्ताभिष्टेताभिर्वर्चोभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। प्रजा हतास्ताः प्राणेन हतास्ताभिष्टेताभिर्वर्चोभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। वेदा हतास्ते छन्दोभिष्टेतास्तैष्टेतैर्वर्चोभिर्यस्माद्भयाद्बिभेमि तद्वारये स्वाहा। सर्वं हतं तद्ब्रह्मणा हतन्तेन हतेन वर्चसा यस्माद् भयाद् बिभेमि तद्वारये स्वाहा इति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्योभयमुत्पद्यते न च ज्ञायते कस्मात् पुरुषादिति तत् सर्वतोभयमज्ञातम्। तस्मात् यदि बिभीयात् ततो लौकिकाग्नावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् पृथिवीहतेत्याद्याः। अष्टौ वचनमाज्यभागस्विष्टकृन्निवृत्त्यर्थम्। आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिश्यवस्थाय स्वस्त्यात्रेयं जपति यत इन्द्र भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥२॥

स्वस्त्यात्रेयमिति स्वस्तिनोमिमीतामिति सूक्तं सखिलम्। ततः सर्वमायश्चित्तादि समापयेत्। एवमतिसृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीत्युक्तम्। तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः शृणुयात् भयं चोत्पद्येत तत एवं कुर्यादिति सर्वमिदमतिसृष्टविषयम् ॥ २ ॥

इति तृतीये एकादशी कण्डिका ॥

अथ द्वादशी कण्डिका ॥

संग्रामे समुपोल्हे राजानं सन्नाहयेत् ॥१॥

संग्रामे समुपोल्हे समुपस्थिते राजानं सन्नाहयेत् पुरोहितः वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय ॥२॥

जपेदिति शेषः। अत्र ऋषभं मासमानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्तग्रहणं भवतीति ज्ञापितत्त्व प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्याद्यया कवचं प्रयच्छेत् राज्ञे ॥ ३ ॥

उत्तरया धनुः ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजानं वाचयेत् ॥ ५ ॥

स्वयञ्चतुर्थीं जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इषवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥ ७ ॥

अभिप्रवर्त्तमाने षष्ठीम् ॥ ८ ॥

यथेष्टान्दिशमभिप्रवर्त्तमाने रथे षष्ठीं जपेत्। एवंविधो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याश्वान् ॥ ९ ॥

अमुमन्वयेनेति शेषः ॥ ८ ॥

अष्टमीमिषून्वेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

इषून्वेक्षमाणं राजानम् अष्टमीं वाचयेत् ॥ १० ॥

अहिरिव भोगैः पर्य्येति बाहुमिति तलं नह्यमानम् ॥ ११ ॥

ज्याघातपरित्राणं तलमुच्यते तलं नह्यमानं राजानम् एतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्त्तं वाचयति प्रयोवां मित्रावरुणेति च द्वे ॥ १२ ॥

सारथिना सारयमाणं राजानं रथे उपारुह्य अभीवर्त्तेनेति सूक्तं वाचयेत्। प्रयोवामित्यृचौ च ॥ १२ ॥

अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथेशास सौपर्णैः ॥ १३ ॥

एनं राजानमन्वीक्षेत एतैः सूक्तैः। आशुःशिशान इति सूक्तमप्रतिरथम्। शास इत्थेति सूक्तं शासः। सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह ॥ १३ ॥

प्रधारयन्तु मधुनो घृतस्येत्येतत् सौपर्णम् ॥ १४ ॥

एतत् सूक्तं सौपर्णं भवति। नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरीत्यायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १५ ॥

आदित्यमौशनसं वावस्थाय प्रयोधयेत् ॥ १६ ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमास्थायाहनि चेत्। रात्रौ चेद्यस्यां दिशि शुक्रः तां दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा। न प्रत्यादित्यं युध्येत नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यामिति त्रयेण दुन्दुभिमभिमृशेत् ॥ १७ ॥

राजा ॥ १७ ॥

अवसृष्टा परापतेतीषून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राजा ॥ १८ ॥

यत्र बाणाः सम्पतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् ॥१९॥

पुरोहितः ॥ १९ ॥

संशिष्याद्वा संशिष्याद्वा ॥ २० ॥

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीत एकस्मिन् काले इयमृक् तवेति। यथा आजाङ्घातमिति सूक्तं पश्चाद्रथस्यावस्थाय ब्रूहि जीमूतस्येति कवचं गृहाणेत्येवमादि। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनार्थम् ॥ २० ॥

इति तृतीये द्वादशी कण्डिका ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ प्रथमा कण्डिका।

आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येत् ॥ १ ॥

आहिताग्निश्चेत् व्याधिरुपतपेत् पीडयेत्। तथा सति आहिताग्निरग्निभिः सह ग्रामान्निष्क्रम्य प्राच्यामुदीच्याम-

पराजितायां वा दिशि उदवस्येत्। गत्वा तत्रैव तिष्ठेत् यावदगदो भवति ॥ १ ॥

ग्रामकामा अग्नय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

अग्नयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति। तस्मादुदवस्येत्। ग्रामकामत्वे सत्यपि किमित्युदवस्येदित्याशङ्काह ॥ २ ॥

आशंसन्त एनं ग्राममाजिगमिषन्तोऽगदङ्कुर्य्युरिति ह विज्ञायते ॥ ३ ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्नय एनमाहिताग्निमाशंसन्ते। अयमगदो भवेदिति। आशंसमानाश्च एनम् अगदम् अरोगं कुर्य्युः एवं हि श्रूयते। शुल्वाकर्षो गृह्यकर्म समुत्पन्नश्रुतिमूलमिति दर्शनार्थः सर्वत्र ॥ ३ ॥

अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वावस्येत् ॥ ४ ॥

अगदः अरोगः। सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत्। अथ कः सोमः कार्य्यः अग्निष्टोमः। कुतः सर्वसोमानां प्रकृतित्वात्। उक्तं च। स एव होतुः प्रकृतिभाव इति। कः पशुः कार्य्यः ऐन्द्राग्नः। निरूढानां प्रकृतित्वात्। इष्टीनां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति। सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपाय इति ब्रुवता अनागमे अनपाय इत्यपि दर्शितं भवति। तेनेष्टौ पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम्। तद्वीष्टौ तिस्रः प्रसज्येरन्। अग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्नी इति ब्रुवता अग्नेः स्थिरत्वं दर्शितम्। तेनाग्निरेव केवलो भवति नान्ये इति। अत्र पूर्वालाभ उत्तरोत्तरं कर्मेत्युपदिशन्ति ॥ ४ ॥

अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥ ५ ॥

संस्थिते भूमिभागं खानयेद्दक्षिणपूर्वस्यान्दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम्। अथ संस्थिते मृते सत्युच्यते। भूम्येकदेशं खानयेत्। आग्नेय्यां नैर्ऋत्यां वा ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणमित्येके ॥ ७ ॥

खातं दक्षिणाप्रवणं खानयेत्। आग्नेयीप्रवणं वा ॥७॥

या वानुद्वाहुकः पुरुषस्तावदायामम् ॥८॥

यावत्परिमाण ऊर्द्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति खातम् ॥ ८ ॥

व्याममात्रन्तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमात्रं व्याम भवति। तिर्यग्खातावन्मात्रं भवेत् ॥ ९ ॥

वितस्त्यर्वाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः। तावन्मात्रमधस्तः कुर्यात्। खातलक्षणमुक्ता तस्य देशमाह ॥ १० ॥

अभित आकाशं श्मशानम् ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते। कुतः। उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति। दहनदेशश्च श्मशानं सञ्चित्य यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम्। तद्द्वयं सर्वत आकाशं भवेत्। अभित आकाशमिति ब्रुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौषधिकम् ॥ १२ ॥

तत् उभयं बहुलौषधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कार्यकिचौरिणस्त्विति यथोक्तं पुरस्तात् ॥१३॥

कण्टकिचौरिणस्त्विति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् कण्टक्यादीनि पङ्कासयेत्। उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन् देशे सर्वत आपो गच्छन्ति। एतदादहनश्मशानस्य लक्षणम्। नास्थिनिधानस्य श्मशानस्य। पूर्वाणि तूभयस्येत्युक्तम्। सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत् तत्र दाहयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥१५॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात् सूत्रस्य पञ्चाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यात् इत्यर्थः। तत्रैवमुक्तम्। संस्थिते तीर्थेन निष्कृष्यापमृथे प्रेतालङ्कारान् कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति। नलदमभिगुल्भ्यो विज्ञेयम्। निःपुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यस्य पूरयन्ति अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमविच्छिद्य प्रोर्णुवन्ति प्राग्दशेनाविः पादम्। मूलम्पाशः। अयं दशा। प्राक्शिरसं प्रेतं शाययित्वा प्रेतं प्रोर्णुयुः। वासः अयं पादतो यथा भवेदित्यर्थः। अवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमात्याः कुर्वीरन्निति। संगृह्णीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्विगुल्फं बर्हिराज्यञ्च ॥ १६ ॥

द्विगुल्फं प्रभूतं बर्हिराज्यञ्च उपकल्पयेदिति शेषः ॥१६॥

दधन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतत्पित्र्यं पृषदाज्यम् ॥ १७ ॥

अत्र प्रेतकर्मणि दधनि सर्पिरानयन्ति। एतत् पृषदाज्यं भवति। तच्च बहु कल्पयेत्। आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्येत्यत्र तत् गृह्णीयात्। अत्र ग्रहणं प्रेतकर्मणि सर्वत्र तदेव पृषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम्। तेन निःपुरीषमिके कृत्वा पृषदाज्येन पूरयन्तीत्यत्रापि अस्यैव पृषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम्। आनयन्तीति बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम्। पित्र्यमिति पित्र्यकर्मसम्बन्धि एतत् पित्र्यं पृषदाज्यमित्यर्थः। एवं ब्रुवता प्रेतकर्मापि पितृकर्मेत्युक्तं भवति। तेनास्मिन् कर्मणि प्राग्दक्षिणाभिमुखत्वं कर्मणां कर्तृणाञ्च सिद्धम्। प्राचीनावीतित्वञ्च भगवता बोधायनेनाप्युक्तम्। किमु खलु प्राचीनावीतिना पितृमेधः कार्यः। यज्ञोपवीतिना चेति प्राचीनावीतिनेत्येव ब्रूयात्। पितॄणां वा एष मेधो देवानां वा अन्ये मेधा भवन्ति। निवीतिनस्त्वेनं वहेयुः इति। आग्नेयीं दिशं प्रसृत्य एषा हि पितॄणां प्राची दिगिति विज्ञायते इति चोक्तम् ॥ १७ ॥

इति चतुर्थे प्रथमा कण्डिका ॥

अथ द्वितीया कण्डिका।

अथैतान्दिशमग्नीन्नयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥१॥

यस्यान्दिशि भूमिभागः खानितः तान्दिशं प्रत्यग्नीन्नयन्ति। ततो यज्ञपात्राणि च नयन्ति बान्धवाः ॥ १ ॥

अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥२॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठभागतः प्रेतं नयन्ति। अयुजो विषमाः अमिथुनाः स्त्रियः पुरुषाश्च न मिश्राः स्युरित्यर्थः। प्रवयसः प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थः। उपदेशादेव पृष्ठतो भावे सिद्धे अन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम्। तेन अग्नयो वा प्रथमवोयेरन्। यज्ञपात्राणि चेत्यनियमः सिद्धः॥ २॥

पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनमिच्छन्ति इत्याहुः॥ ३॥

अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

अत्राप्येकग्रहणं सम्बध्यते। मध्यगतस्य विशेषाभावात् प्रयोजनवत्त्वाच्च। तेनानुस्तरणी अनित्या कात्यायनेनाप्युक्तम्। न वाग्निसन्देहादिति। अनुस्तरणी हता चेदग्निसञ्चयनकाले कानि यजमानस्याक्षीणि कानि वा अनुस्तरण्या इति सन्देहः स्यात् तथाच भवतीत्यर्थः। प्रेतमनुस्तर्यते या सा पशुः सानुस्तरणी तामेके इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविशेषमाह।

गाम् ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गां कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥ ६ ॥

कृष्णामेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहौ बद्ध्वानुसङ्कालयन्ति ॥ ८ ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं बद्धा अनु प्रेतस्य पृष्ठतः सञ्चालयन्ति नयन्ति बान्धवाः ॥ ८ ॥

अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेषः। प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अधोनिवीतं येषान्ते अधोनिवीता अनुपरि वाससः यज्ञोपवीतानि चाधःकृत्वेत्यर्थः। प्रवृत्तशिखाः विमुक्तकेशाः ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरेषां अनियमः स्यात्। तस्माद्यो यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत् यो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतो गच्छेत्। इत्यानुपूर्वीसिद्ध्यर्थमुभयवचनम्। एवंभूता गच्छेयुः ॥ ९ ॥

प्राप्यैवं भूमिभागङ्कर्त्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेतवीतविचसर्पतात इति ॥ १० ॥

एवं सर्वं भूमिभागं प्राप्य ततो दहनस्य कर्त्ता उदकेन शमीशाखया त्रिरप्रदक्षिणमायतनम्परिव्रजन् प्रोक्षति अपेतवीतेत्यनया मन्त्रावृत्तिरुक्ता। आयतनं खातमित्यर्थः। अन्ये गर्त्तोदकेनेति पठन्ति। अयमर्थः। खातखननकाले उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रङ्गर्त्तं खात्वा तत्रापो निषिच्यावकाशीपालशाखधाय तदुदकेनेति। कर्त्ता तु स्मृतिगम्यः ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्व उद्धृताग्निमाहवनीयं निदधाति ॥ ११ ॥

दक्षिणपूर्वे देशे खातस्यान्ते एकदेशे आहवनीयमिदध्यात्। खाताद्बहिरित्येके। उत्तरत्राप्येवं नेयम्॥११॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्॥१२॥

उद्धृतान्ते निदधातीति वर्त्तते॥१२॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्॥१३॥

इयं वर्त्तते॥१३॥

अथैनमन्तर्वेदीध्मचितिं चिनोति यो जानाति॥१४॥

अथशब्दः कर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थः। तेन प्रणीता अस्मिन् काले चमसेन प्रणयेत्। अनुमन्त्रपदर्शनात्। अन्यत् मन्त्रेणेति वक्ष्यामः। अपि चास्मिन् काले खाते हिरण्यशकलं निधाय तिलानवकीर्य्य तत इध्मचितिं चिनुयादित्युक्तात्। अग्नीनां मध्ये खाते इध्मभूतचितिं दहनसमर्थां चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्त्तृनियमः। एनमिति वचनमिदानीमेनश्चिनुयादुपरिष्टाच्चार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनुयादित्येवमर्थः॥१४॥

तस्मिन् बर्हिरास्तीर्य्य कृष्णाजिनञ्चोत्तरलोम तस्मिन् प्रेतं संवेशयन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाहवनीयमभिमुखशिरसम्॥१५॥

अथ कर्त्ता तस्मिंश्चितौ बर्हिरास्तृणाति ततः कृष्णाजिनञ्चोर्द्ध्वलोमास्तृणाति कर्त्तैव, क्त्वाप्रत्यये पूर्वकालतामात्रमेव विवक्षितं न समानकर्त्तृत्वमिति साधितं प्राक्। अथ तस्मिन् कृष्णाजिने उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयमभिमुखशिरसं प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः॥१५॥

उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

ततः प्रेतस्योत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति। शायय-न्तीत्यर्थः। चितायैव उपवेशयेय इति लिङ्गात् एतावद्वर्णतय-स्यापि समानम् ॥ १६ ॥

धनुश्च क्षत्रियाय ॥ १७ ॥

प्रेतः क्षत्रियश्चेद्धनुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

तामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासी जरद्दासो वोदीर्ष्वनार्य्यभिजीवलोकमिति ॥१८॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः स पतिस्था-नीय इत्युच्यते। अनेन ज्ञायते पतिकर्त्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः कुर्यादिति। अन्तेवासी शिष्यः। स वा। यो बहुकालं दास्यं कृत्वा वृद्धोऽभूत् स वा ॥ १८ ॥

कर्त्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

जरद्दासे उत्थापयितरि कर्त्ता मन्त्रं ब्रूयात्। अन्यश्चेदुत्थाप-यितैव ब्रूयात् ॥ १९ ॥

धनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति धनुः ॥ २० ॥

धनुरित्यृचा धनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः। कः देवरादिः ॥ २० ॥

उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

कर्त्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिज्यं कृत्वा सञ्चितिमचित्वा संशीर्यानु प्रहरेत् ॥ २२ ॥

अर्थमात्रं यत् प्रेतस्योपरि सञ्चयनं तस्मिन् काले सञ्चितैः प्रागधिज्यं कृत्वा धनुरुपरिज्यं कृत्वा संशीर्य्य भंक्त्वा क्षिपेत्। प्रेतस्योत्तरतश्चितावेवोपरि सञ्चितिस्तु उरसि होमानन्तरं कार्य्या। धनुःसंवेशनं धनुरुपनयनं धनुःस्तु प्रहरणमिति क्षत्रियस्य विशेषः। अन्यत्सर्वं त्रयाणां समानम्॥ २२॥

इति चतुर्थे द्वितीया कण्डिका॥

अथ तृतीया कण्डिका।

अथैतानि पात्राणि योजयेत्॥ १॥

अथशब्दोऽस्मिन् काले मर्मान्तरास्तित्वज्ञापनार्थम्। तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिधत्ते। आस्यनासिकाद्वयम् अक्षिद्वयं कर्णद्वयम् इति। घृतसिक्तांश्च तिलान् प्रेते अवकिरेत्। ततः पात्रयोजनम्। एतानीति विद्यमानानि निर्दिश्यन्ते। प्राकृतानि वैकृतानि च। तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात्। अग्न्याधाने उत्पन्नानि प्राकृतानि। वैकृतौ तु वरुणप्रघासादावुत्पन्नानां कर्मान्ते उत्सर्गः। विकृतिमध्ये मृतश्चेत्तेषामपि योजनं कार्य्यम्। विनियोगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि प्रावादीनां धारणं कार्य्यमित्याशङ्का न कार्य्या। विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात्। प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम्। तेन यावन्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च तावतां सर्वेषामेव योजनं कार्य्यम्। न पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्धारणं कार्य्यम् अन्यतो धृतानां योजनमेव विधीयत इति सिद्धम्॥ १॥

दक्षिणे हस्ते जुहूम्॥ २॥

योजयेदिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। यजुष्प्रघासादौ सुत-योर्जुहूद्वयमपि योजनीयम्। एकवचनन्तु दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीतिवदविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्य उपभृतम् ॥ ३ ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दक्षिणे पार्श्वे स्फ्यम्। सव्येऽग्निहोत्रहवणीं ॥ ४ ॥

ययाग्निहोत्रं हूयते साग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरसि ध्रुवाम् शिरसि कपालानि। दत्सु ग्राव्णः ॥ ५ ॥

दन्तेषु ग्राव्णो योजयेत् सोममध्ये स्तवयेत्। अन्यत्र तु अवभृथे त्यजन्ते। अत एव ज्ञायते सोमयाजिनोऽग्निचितश्चैत-देव सञ्चयनान्तं विधानमाधिकमिति। यत् तु परैरुक्तं पैय-गान्तं सोमयाजिनः चित्यन्तमग्निचित इति तदाचार्यस्य नेष्टम्। अत एव न प्रदर्शितम्। कात्यायनादिभिरपि तन्न विहितमेव। न बहूचैर्वाजसनेयिभिर्वा पुनर्दहनं लोष्टचि-तिर्वा स्वयमाचार्यते। बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमिति वचनात्तन्न कार्य्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयोः स्रुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचनं विकल्पेन अध्वर्युवशादग्निहोत्रार्थं वा द्विती-यम् ॥ ६ ॥

भित्त्वा चैकम् ॥ ७ ॥

एकश्चेत् स्रुवस्तदा सति तं स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योज-येत् ॥ ७ ॥

कर्णयोः प्राशित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विवचनं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

भित्त्वा चैकम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिति ॥ ९ ॥

उदरे पात्रीम् ॥ १० ॥

यस्यां हवींषि साद्यन्ते सा पात्री ॥ १० ॥

समवत्तधानञ्च चमसम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपस्थापनार्थं अवत्ता इडा धीयते स चमसः समवत्तधानः तस्योदरे योजयेत् ॥ ११ ॥

उपस्थे शम्याम् ॥ १२ ॥

ऊर्वोरूर्ध्वप्रदेश उपस्थः ॥ १२ ॥

अरणीमूर्वोः । उलूखलमुसले जङ्घयोः ॥१३॥

यथासङ्ख्यम् ॥ १३ ॥

पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचनं विकल्पचित्रम् ॥ १४ ॥

छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

एकश्चेच्छूर्पं छित्त्वा पादयोर्योजयेत्। अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकालानि अनियतदेशानि भवन्ति ॥ १५ ॥

आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥१६॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति बिलवन्ति पृषदाज्यधारणसमर्थानीत्यर्थः। तानि पृषदाज्यस्य पूरयन्ति। बहुवचनं कर्तृनियमार्थम्। पूरयित्वा पूरयित्वा योजयेत्। कुतः एतत्। चर्मोक्षादने तथा दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

अमा पुत्रो दृषदुपले कुर्वीत ॥ १७ ॥

दृषदुपले पुत्रः अमा कुर्वीत आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीयादित्यर्थः। तेन गृह्यानामयेदिति ॥ १७ ॥

लौहायसञ्च कौलालम् ॥ १८ ॥

संगृह्णीयात्। अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥ १८ ॥

अनुस्तरण्यावपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्मपरिगोभिर्व्ययस्वेति ॥ १९ ॥

वपामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरोमुखस्य प्रच्छादयेत्। अग्नेरित्यृचा। उत्खिद्यवचनमुत्खेदनमेव कार्य्यम्। नान्यत्वायकं तन्वमित्येवमर्थम्। संज्ञपनं त्वर्थमासम् ॥ १९ ॥

वृक्का उद्धृत्य पाण्योरादध्यादति द्रवसारमेयौ श्वानाविति दक्षिणे दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥२०॥

ततो वृक्का उद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात्। अतीत्यृचा। दक्षिणे पाणौ दक्षिणं वृक्कं सव्ये सव्यं सकृन्मन्त्रः ॥ २० ॥

हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्डौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्डौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः। एवं वृक्कयोः पिण्डयोश्च समुच्चयः ॥ २२ ॥

वृक्कापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके वृक्काभावे पिण्डावादध्यादित्याहुः अनुस्तरणी नित्या चेत् वृक्कापचारो नोपपद्यते। तस्मादनित्येति मन्यामहे।

अनुस्तरणउपचार इति वक्तव्ये वृक्कायचार इति वचनं पिण्डयो-र्वृक्काधानस्थाने चाधानसिद्ध्यर्थम्। तेन पार्श्वयोरिति सिद्दम्। अथ किं द्रव्यौ पिण्डौ। यवपिण्डाविल्येके। सक्तुपिण्डा-वित्यपरे। उक्तञ्च कात्यायनेन। अथ यदानुस्तरणी नास्ति तदा सक्तुह्वीर्वि तत्स्थाने कुर्यात्। पिण्डग्रहणमुपलक्षणम्। तेन वपादिसर्वं यत्नना कार्यं सक्तुभिरेव निर्वर्त्तयेदित्येके। अत्र पक्षे वपास्थाने अपूपः। वृक्कस्थाने पिण्डौ। अन्यान्यपि तत्तदङ्गस्थानानि सक्तुभिरेव कार्य्याणि ॥ २३ ॥

सर्वां यथाङ्गं विनिचिप्य चर्मणा प्रच्छा-द्येममग्ने चमसं माविजिह्वर इति प्रणीताप्रण-यनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्यायमं पृथक्कृत्य सर्वामिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति स तथ यथदङ्गम्यादादि तस्मिंस्तस्मिन्नङ्गे पशो-रपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिचिप्य तस्या एव चर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यृचा पूर्वमुमसं अनुमन्त्रयेत् यः पूर्वनि-हितः ॥ २४ ॥

सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहु-यादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा लोकाय स्वाहा-नुमतये स्वाहेति ॥ २५ ॥

सव्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम्। तच्चानु निपात्य दक्षिणा-ग्नावाज्याहुतीर्जुहुयात् यत्राभिर्जानुनिपातनमुपवीतानत्वा-विरोधेन कर्त्तव्यं सर्वत्र। अन्यथावे प्रयादिना गृह्यकारेण दोष-स्योक्तत्वात्। आज्याहुतिवचनं तत्त्वनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। होमा-र्थमन्यः सुवः कार्यः। पूर्वस्य योजितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्मात्त्वमजायथा, अयन्त्वदधिजायतामसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीं आहुतिं जुहुयात्। अस्मादिति मन्त्रेण। पञ्चमीमिति वचनं इमामपि जान्वाच्य जुहुयात् इत्येवमर्थम्। प्रेतग्रहणमनर्थकं पश्यामः यथा दक्षिणे हस्ते जुहूमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते प्रेताधिकारादेवमिहापि गम्यते एव। उच्यते। प्रेतग्रहणं सर्वस्यापि प्रेतस्येमाम्पञ्चमीं जुहुयादाहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम्। एतदुक्तं भवति। यस्य यस्य प्रेतस्य स्मृतौ दहनं विहितन्तं तं प्रेतमनेन विधिना दहेदिति। विशेषस्तूत्तरत्र वक्ष्यामः। असावित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम सम्बुद्ध्या निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

इति चतुर्थे तृतीया कण्डिका ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका ॥

प्रेष्यति युगपदग्नीन् प्रज्वालयतेति ॥१॥

अथ। परिकर्मिणः कर्त्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्नीन् प्रज्वालयतेति। ते च तथा कुर्युः। अत्र विशापनमाह ॥ १ ॥

आहवनीयश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयात् स्वर्गलोकं एनं प्रापदिति विद्याद्राध्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात् स्वर्गं लोकं एनं आहिताग्निं प्रापयेदिति जानीयात्। राध्स्यति ६

ऋद्धिमाप्स्यति असावाहिताग्निरमुत्र स्वर्गे। एवमयं पुत्रः अस्मिन् मनुष्यलोके ऋद्धिं प्राप्स्यतीति विद्यात्। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। अनेनानुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानमुक्तं न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम्॥ २॥

गार्हपत्यश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापदिति विद्याद्राध्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः॥ ३॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तावाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र राध्स्यति पुत्रस्त्वस्मिन्निति विद्यात्॥ ३॥

दक्षिणाग्निश्चेत् पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्राध्स्यत्यसावमुत्रैवमयमस्मिन्निति पुत्रः॥ ४॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्तौ क्षिप्रमेवास्य बहुत्वं प्राप्नोति मनुष्यलोके चाहिताग्निः पुत्रश्चास्मिँल्लोके बहुलो भवतीति विद्यात्॥ ४॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति॥ ५॥

यदि सर्वे अग्नयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाहिताग्नेर्विशिष्टस्थाने चोत्कृष्टामृद्धिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः पुत्रस्याप्यस्मिँल्लोके परामृद्धिं वदन्ति॥ ५॥

तन्दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानम्॥ ६॥

संचयनं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम्। तेन प्रेयन्दत्त्वा सिञ्चनादिलौकिकं कुर्यात् दह्यमानं प्रेतमनुमन्त्र-

यते। प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समानं प्रागुक्तेनानुद्रवणेन प्रेति प्रेहि पथिभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् अग्निमग्ने विदद्धो इति षट्, पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्रः, उपसर्प चतस्रः, सोम एकेभ्य इति पञ्च, उरूणसावसु तृपेति चतुर्विंशति ऋचः अनुद्रवण उक्ताः अत्रापि तावतीभिरनुमन्त्रयेतेत्यर्थः॥ ६॥

स एवंविदा दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते॥ ७॥

प्रशंसेयम्। सा च विदुषा कर्म कर्त्तव्यमिति ज्ञापयितुम्। न्यायविदश्च ज्ञात्वा चानुष्ठानमित्याहुः॥ ७॥

उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्त्तं खात्वा शवकाशीपालमित्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह विज्ञायते॥ ८॥

जानुमात्रे गर्त्ते एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्थायाहिताग्निः संस्कारं प्रतीक्षते ततोऽग्निलोके दग्धः सन् अवटान्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते॥ ८॥

इमे जीवा वि मृतैराववर्त्रन्निति सव्यावृतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणाः॥ ९॥

अथ इममित्यृचं कर्त्ता जपित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः॥ ९॥

यत्रोदकमवहद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वो-

त्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेतान्यापीड्योदग्दशानि विसृज्यासत आनक्षत्रदर्शनात् ॥ १० ॥

ततो धवोदकमवहत् स्थिरम्भवति तत् प्रतिगच्छन्ति । तत्राप्य सकृन्निमज्जन्ति सकृदवगाहन्त इत्यर्थः । तत एकाञ्जलिं उत्सृजन्ति समानोदकाः, सर्वे एकैकमञ्जलिमुत्सृजेयुरित्यर्थः । पुरुषाः स्त्रियश्च । तस्य गोत्रनाम गृहीत्वा प्रेतस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वा काश्यपगोत्र देवदत्त एतत्ते उदकमित्येवमुक्त्वा सिञ्चन्ति दक्षिणामुखाः । अयुग्मा दक्षिणामुखा इति स्मृतेः । निनयनदेशस्तु स्मृतितोऽवगन्तव्यः । तत उदकादुत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिदध्युः । ततः सकृदार्द्राणि पीडयन्ति अभ्यासो न कार्य्यः । तत उदग्दशानि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् । ततस्तत्रैवासते आनक्षत्रदर्शनात् । ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः सर्वेऽमात्याः ॥ १० ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिवर्जिते प्रविशेरन् । अस्मिन् पक्षे आमण्डलदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्ध्यर्थम् ॥ १२ ॥

प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षतांस्तैलमप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राप्याश्मादीनुपस्पृशन्ति ततः प्रविशेरन् ॥ १३ ॥

नैतस्यां रात्र्यामन्नम्पचेरन् ॥ १४ ॥

एतस्यां रात्रावन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन वा उत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्। केचिदेतत् सूत्रं न पठन्ति ॥ १५ ॥

त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन् ॥ १७ ॥

मातापितरौ यश्चोपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयति एते महागुरवः। एतेषु मृतेषु द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेरन्। दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः। नावाशौचं विधीयते। अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम्। अशौचन्तु स्मृत्यन्तरोक्त्या न्दशाहं शावमाशौचमित्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेरन्निति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं, द्वादशाहं वेति पूर्वेण सह विकल्पः। मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वाद्दशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अप्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

त्रिरात्रमितरेष्वाचार्य्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्नातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥ २२ ॥

प्रत्तासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदन्तजाते ॥ २४ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम असम्पूर्णो गर्भः तत्र च त्रिरात्रमेव ॥२५॥

एकाहं सब्रह्मचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सब्रह्मचारी तस्मिन् मृते एकाहं वर्जयेत् ॥२६॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृते एकाहं वर्जयेत्। अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वादिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः। अत्रान्ये व्याचख्युः त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः। महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वा अक्षारलवणाशिनः स्युर्विकल्पः। दानाध्ययने वर्जयेरन्दशाहं सपिण्डेषु इत्यनेन प्रकरणेनाशौचं विधीयते। आशौचादिसंक्षेपः। तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विशेय इति।

धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता चोदकक्रिया।
श्रेयास्तेषान्तु सर्वेषां दाहकर्मेति साधितम्।

तत्र त्वनाहिताग्न्यादेर्विशेषो वक्ष्यतेऽधुना ।
द्विगुल्फं बर्हिराज्यञ्चेत्येवमन्तं समम्भवेत् ॥
नास्यानुस्तरणी कार्य्या पात्राणां योजनं तथा ।
पृषदाज्यन्तथा चार्थादिति गृह्यविदां मतम् ॥
नानाहिताग्नेः पात्रचयो विद्यत इति बौधायनः ।
तान्दिशन्तु नयेदग्निं प्रेतञ्चापि ततः परम् ।
अयुजो मिथुना वृद्धाः पीठचक्रेण वा नयेत् ॥
प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या ईयुः पूर्ववदेव च ।
भूमिभागन्ततः प्राप्य कर्त्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ॥
गृह्येणाहिताग्निन्तु दहेत्पत्नीञ्च पूर्ववत् ।
कपालाग्निर्दहेदन्यमुपनीतं तथा परम् ॥
प्राक् तूपनयनात् प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेच्चरम् ।
अग्निवर्णं कपालन्तु तथा तत्र विनिक्षिपेत् ॥
करीषादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ।
उद्धतान्ते निधायोऽग्निर्देशे तूत्तरपश्चिमे ॥
तथा शास्त्रान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ।
खाते हिरण्मयकलन्तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ॥
तन्वन्ते ति पूर्वोक्तमिध्मचित्यादिपूर्ववत् ।
पञ्चाङ्ग्यायनपर्य्यन्तं धनुरत्नमथापि वा ॥
ततो हिरण्मयकलैः छिद्राण्यपिदधाति यैः ।
घृतसिक्तांस्तिलांश्चापि किरेत् प्रेतकलेवरे ॥
अथेममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ।
सव्यं जानु निपात्याथ घतस्रोऽग्नौ जुहोति यैः ॥
तथाभूतञ्च जुहुयात्पञ्चमीं हृदये ततः ।
शिवाताादि ततः कुर्य्यात्ततोऽर्थं प्राशसञ्चितम् ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रैषो नात्र भवेदिति ।

तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ॥
अस्थिसञ्चयनादेस्तु सर्वस्याप्यत्र कथ्यते ॥ २७ ॥

इति चतुर्थे चतुर्थी कण्डिका ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका ॥

सञ्चयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

सञ्चीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्सञ्चयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु तिथिषु एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशीत्यासु । एकनक्षत्रे येन नाम्ना एकमेव नक्षत्रमभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आषाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं प्रोष्ठपदाद्वयमिति षड्भ्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहे अतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमनमात्र इदङ्गार्थं नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाह इत्ययं पक्षः संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्षे एवोपपद्यते द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्पिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायत इति शातातपः । सौत्यैकोद्दिष्टं विधीयते श्राद्धमस्मै दद्युरिति । तस्मात्तस्मिन् पक्षे द्वितीयेऽहनि चतुर्थेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं सञ्चिनुयुः । क्षताङ्कितः कुम्भः ।

अलक्षणायां कुम्भ्यां स्त्रियं सञ्चिनुयुः। स्तनवती कुम्भी। अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिःप्रसव्यमायतनं परिव्रजन् प्रोक्षति शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति मन्त्रावृत्तिरुक्ता। शेषं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थ्यसंह्रादयन्तोऽवदध्युः पादौ पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्ता प्रोक्षति सर्वे तारोऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसंह्रादयन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः। पादौ पूर्वमवदध्युः शिर उत्तरमवदध्युः। उभयवचनमानुपूर्वीसिद्ध्यर्थम् ॥ ४ ॥

सुसञ्चितं सञ्चित्य पवनेन सम्पूय यत्र सर्वत आपो नाभिः स्यन्देरन्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्त्तेऽवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतामिति ॥५॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय ततो भस्म शूर्पेण संशोध्य सूक्ष्माण्यस्थीनि शिरस उपरि सञ्चित्य ततोऽभित आकाशम् इत्यादिलक्षणयुक्ते देशे गर्त्तं खात्वा यत्र गर्त्ते सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽधस्तिर्यक् चापो न निष्यन्देरन् वर्षाभ्योऽन्यास्तस्मिन् गर्त्ते कुम्भमवदध्युः उपेत्य चा मन्त्रं कर्ता ब्रूयात्। उत्तरांश्च मन्त्रान् कर्त्तैव ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

ऊर्द्ध्व. स्वेत्येतया पांसून् प्रक्षिपेत् अवटे। यथा कुम्भम् आननपर्य्यन्तं निमग्नो भवति॥ ६॥

अवकीर्य्योत्तराम्॥ ७॥

अवकीर्णे गर्त्ते कुम्भाननपर्य्यन्ते तत ऊर्द्ध्वं मा नैर्य्येतां जपेत्। अवकीर्य्य वचनं पांसुप्रक्षेपो न धर्ममात्रं कार्य्योऽपि तु कुम्भाननपर्य्यन्तं गर्त्तपूरणायालं कर्त्तव्य इत्येवमर्थम्॥ ७॥

उत्ते स्तभ्नामीति कपालेनापिधायाथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य श्राद्धमस्मै दद्युः॥ ८॥

तत उत्तर इत्यृचा घटादिकपालेन कुम्भमपिधाय ततो गर्त्तस्यार्थमात्रं पूरणङ्करोति यथा कुम्भो न दृश्यते। कर्मान्तराक्षिलज्ञापनार्थदियमब्दादयमर्थो लब्धः। ततो न पृष्ठतो वीक्षमाणः प्रत्याव्रजन्ति। ततोऽप उपस्पृश्य स्नात्वेत्यर्थः। ततोऽस्मिन्नहनि श्राद्धम् अस्मै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टविधानेन॥ ८॥

इति चतुर्थे पञ्चमी कण्डिका॥

अथ षष्ठी कण्डिका।

गुरुणाभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन्॥ १॥

गुरुणा अभिमृताः गुरुर्येषां मृतः अन्यतो वा पुत्रपशुद्रव्यादिभिरपक्षीयमाणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मेतत् कुर्युः। तत्र मन्त्रवतीं क्रियां ज्येष्ठः करोति इतरे तूपासते॥ १॥

पुरोदयादग्निं सहभस्मानं सहायतनं द-

क्षिणा हरेयुः क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरमित्यर्द्धर्चेन ॥ २ ॥

प्रागादित्योदयादग्निं सहभस्मानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः दक्षिणां दिशं प्रति नयेयुरित्यर्थः। क्रव्यादमग्निमित्यर्धर्चेन पचनाग्नेरेवायमुत्सर्गः। गृह्यस्येत्यभ्युपगम्यमानेतिप्रसङ्गः। त्रेताग्नीनामपि प्रसज्येत। अथ तेषां यावज्जीवं धार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते। तदत्रापि समानम्। औपासनोऽपि यावज्जीवं धार्य एव पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेदिति वचनात्। तस्मात्पचनस्येति सिद्धम्। आयतनशब्देन अधिश्रयणार्था मेखलादय उच्यन्ते ॥ २ ॥

तं चतुष्पथे न्युप्य यत्र वा त्रिः प्रसव्यं परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वा यदक्षिणस्यां वा अचतुष्पथे वा न्युप्य अथ तमग्निमप्रदक्षिणन्त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानूरूनाघ्नाना ताडयमानाः ॥ ३ ॥

अथानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकान्कुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनोमालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणी परिधींश्चानडुहङ्गोमयञ्चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपिञ्जूलानि ॥ ४ ॥

अथानवेक्षं पृष्ठतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति। अथशब्द ऊर्ध्वहननस्य प्रत्याव्रजनाङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थः। ततः सर्वे स्नान्ति। ततः सर्वे केशादीन् वापयन्ति। पुनरपि कृतिप्राप्तं स्नानङ्कुर्युः। ततो वक्ष्यमाणानुपकल्पयीरन्। अवलोपश्छान्दसः। उपकल्पनविधानात् पुराणानामुत्सर्गः। अनुक्तोपयोगानां यथार्थमुपयोगः कार्य्यः। मणिको नाम जलधारणार्थो भाण्डविशेषः। कुम्भा उक्ताः। आचमनीया नाम आचमनसाधना उदञ्चनकमण्डलुप्रभृतयः। शमीसुमनोमालिनः शमीपुष्पमालिनः। मणिकादीन् स्त्रीभवानुपकल्पयेयुः। शमीसुमनोमालिन इति मणिकादेर्विशेषणमित्येके। कर्तॄणां विशेषणमित्यन्ये। शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः। प्राकृतस्यायं विकारः। शमीमय्यावरणी चोपकल्पयेत्। अरणी इत्येतावत्युच्यमाने एकेन वाक्येन द्रव्यचोदना गुणचोदना च विधातुं न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहणं नैवाधिक्रियते। अरणी ह्यपूर्वा विधीयते। अतः पुनः शमीमयग्रहणं कृतं परिधींश्चोपकल्पयेरन्। किमर्थमिदमिति न विद्मः। द्रव्यचोदना तावच्च कार्य्या। इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनमिति स्थालीपाके इध्मसन्नहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति। इतरेषाञ्च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति। पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः। एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्तीति मन्त्रलिङ्गाच्च। एकविंशतिधासम्भरामीति। अथ परिधीन् परिदधाति रक्षसामपहत्यै इत्यर्थवादाच्च। तस्मादतिदेशादेव सिध्येयुः। शमीमयत्वसिद्ध्यर्थमिति चेत्। तदपि न। इध्मस्तावच्छमीमयोऽथ विहितः। दर्शपूर्णमासयोरिध्मपरिधीनामेकद्रव्यत्वं दृष्टम्। पालाशः खादिरो वेध्म इति बौधायनः। तत्र वेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणमेकविंशतिमिध्मदारूणीति वि-

धिवाक्ये श्रवणात्। वृक्षान्तरानुक्तेश्च। अत्र चेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव भवन्ति। इध्मसंख्या चावश्यमतिदिष्टैव। इतरथा सत्रहनमात्रातिदेशेन अरत्निमात्रत्वपालाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरित्यन्ते च। तर्हि सर्वासामभ्याधानं प्राप्नोतीति शङ्का न कार्या। पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधातीति श्रुतेः। इतरेषां च चेतावद्विनियोगः कार्यः। तत्र केचित्परिहरन्ति। गुणचोदनैवेयं सा च ज्ञापनार्थम्। अन्यत्रैश्चपरिधीनाम्नानादृचत्वं कार्यमिति। रक्षोहननार्थश्चावश्यं परिधातव्या एवेति। चशब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः। उपकल्पनसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्दं कुर्यात्। एवन्ते परिहृतवन्तः। तदयुक्तमित्यन्ये। अस्मच्छास्त्रे इध्मग्रहणेन पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणं दृष्टम्। प्राचीनावीतीध्ममुपसमाधाय इध्ममभिधार्य्येति च एकविंशतिवादिनाप्युभयत्र पञ्चदशमभ्युपगम्यत एव। तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिध्मावर्हिषीच सन्नहनमित्यत्रापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम्। पञ्चदशदारुकस्य सतः सन्नहनादतिदेशेन प्राप्यते। यथा शस्त्रेष्वेव होत्रकाणामभिहिङ्कार इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽपि अस्मच्छास्त्रे मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा हादशापि गृह्यन्ते। स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादेवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम्। एवञ्च कृत्वा प्रकृतौ पार्वणे परिधयो नैव सम्भवन्ति। तदतिदेशादितरेष्वपि पाकयज्ञेषु नैव सम्भवन्ति। प्रकृतौ परिध्यादीनामाचार्य्येण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम्। अथोच्यते। एकविंशतिधा सम्भरामीति सन्नहनमन्त्रे संख्या श्रूयते। मन्त्रयातिदेशात्पाकयज्ञेष्वपि भवति। पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुपपत्तिः। न चोहः कर्त्तुं शक्यः। न प्रकृतावूहो

विद्यते इति न्यायादिति। तदयुक्तम्। नह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः किन्तर्हि दर्शपूर्णमासौ तस्मादतास्योह एव कार्य्यः। अन्ये तु मन्त्रं नेवेच्छन्ति। अपि चेध्मपरिधीनां नानावृक्षत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्भगवतापस्तम्बेनोक्तम्। यत्तूक्तं रक्षोहननार्थं परिधातव्या इति तदप्ययुक्तं पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात्। न चात्र प्रणयनस्य हविःप्रपणार्थमुपपद्यते। आज्यहोमेऽपि दृहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात्। अपः प्रणयति श्रापो वै रक्षोघ्नी रक्षसामपहत्यै इति श्रुतेः रक्षोहननार्थत्वं यदुपादीयते तच्चेत् कार्य्यं मन्त्रेण कृतं किमिति तदुपादीयते रक्षोहननस्य परिधिकार्य्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिधय उपादेयाः। अतः सर्वत्र पञ्चदशदारुक एवेध्म इति सिद्धम्। अनेनैव चाभिप्रायेणाचार्य्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान्। यद्यू चानां समाचारश्च सर्वत्रैवमेव। पारम्पर्य्योपदेशश्चैवमेव। अनेन तु वचनेन परिधयः अपूर्वाः सगुणा विधीयन्ते। तेनाबाप्यूर्ध्वसमिधौ अनुयाजसमिच्च न कार्य्या विध्यभावात्। नन्वतिदेशप्राप्तेन पूर्णपात्रेणैव अत्र रक्षोहननस्य कृतत्वात् परिधिविधानमनुपपद्यते इत्याशङ्का न कार्य्या। नह्यत्र परिधिविधानस्यानेनैव कार्य्येण भाव्यमित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति। विधिभेदात्तस्य कार्य्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्य्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमतिविस्तरेण। आनडुहर्ष्णीमयं चर्म चोपकल्पयेयुः। भवनीतञ्च अश्मानञ्च यावत्यो युवतयः स्युरिह तावन्ति कुशपिञ्जूलानि चोपकल्पयेयुः॥४॥

अग्निवेलायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्धर्चेन॥५॥

अथाग्निहोत्रविहरणकाले अपराह्णे शमीमयीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्थयेत् अर्धर्चेन। अयमग्निः प्रचनो भवति ॥ ५ ॥

तन्दीपयमाना आसत आशान्तराचादायुष्मतां कथाः कीर्त्तयन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

तंग्रहणं मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाग्रहणानिहृत्यर्थम्। आयुष्मताङ्गलवृद्धानामन्ये पाद्य कथाः कीर्त्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तः मथितमग्निन्दीपयमानाः गृहाद्बहिरेवासते आशान्तराचाद्विर्ग्गि यस्मिन् काले तूष्णीमासते जनास्तच्छान्तरात्रम् ॥ ६ ॥

उपरतेषु शब्देषु सम्प्रविष्टेषु वा गृहन्निवेशनं वा दक्षिणद्वारपक्षात् प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुन्तन्वन्नजसो भानुमन्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दाः क्वचिदुच्चरन्ति तदा। उत्तरविवचार्थमनुवादोऽयम्। सम्प्रविष्टेषु वा अमात्येषु गृहन्निवेशनं वा। किमुक्तं भवति। शान्तरात्रातामपि यदमात्या गृहविवेशनं वा प्रविष्टुं कामयन्ते तदा तेषु प्रविष्टेषु। एवं शान्तरात्रेण सह विकल्पः। निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते। शयनस्थानमित्यर्थः। उपसर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः। उक्तञ्च नैरुक्तैः। निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति। तद्दत्रापि। अनयोरन्यतरे काले कर्त्ता दक्षिणात् द्वारपक्षादारभ्य आ उत्तरस्माद्द्वारपक्षादविच्छिन्नामुदकधारां सिञ्चेत्। तन्तुमित्यृचा ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानडुहञ्चर्मास्तीर्य्यप्रागग्रीवमुत्तरलोमः तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहतायुर्जरसं वृणाना इति ॥ ८ ॥

अथशब्दोऽस्मिन् कालेऽन्यन्तरमौपासनमुपसमादध्यादिति ज्ञापनार्थम्। ततः पश्चादस्यानडुहं चर्मास्तीर्य्येत्यादि व्याख्यातम्। ततश्चर्मण्यमात्यानारोहयेदारोहतेत्यृचा। कर्त्तृवर्ज्जं गृह्याः सर्वे पुमांसः स्त्रियश्चामात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा इममित्यृचाग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात्। ततो दक्षिणतस्तूष्णीमेवम् उत्तरतस्तूष्णीमेव। परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमितरौ तूष्णीम् ॥९॥

अन्तर्मृत्युन्दधतां पर्वतेनेत्यश्मानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं मृत्यो अनुपरे हि पन्थामिति चतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वा यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

अथ अन्तर्मृत्युमिति पादेन अश्मानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति। ऋचं पादग्रहणे इत्यत्र पादशब्दो मूलवाची। यथा पादः पदिति। तेनात्र पादमात्रस्य ग्रहणं न ऋचः। तत आज्यभागान्तं कृत्वा परं मृत्यो इति चतसृभि प्रत्यृचं व्याख्यातम्। तथा हुत्वा यथेत्यृचामात्यानीक्षेत ॥ १० ॥

युवतयः पृथक् पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्न-

नीतेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामक्षिणी आज्यपरा-च्योविसृजेयुः ॥ ११ ॥

अमात्येषु या युवतयः स्त्रियः ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यां अक्षिणी अञ्जते। पृथक्पाणिभ्यामिति वचनं पृथक् पृथक् युगपदेवाञ्जीरन्। न पर्यायेणेत्येवमर्थम्। तेन द्वित्वं कुशपिञ्जूलानां नास्त्येव। ततोऽनवेक्षमाणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशपिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

इमा इत्यृचा कर्त्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्मन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानङ्कर्त्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाश्मानं कर्त्ता पूर्वमभिमृशेत्। प्रथमवचनात्-अन्यादितरेऽभिमृशेत् तूष्णीम् ॥ १३ ॥

अथापराजितायान्दिश्यवस्थायाग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयापोहिष्ठा मयोभुव इति तृचेन परीसेगामनेपतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्निनानडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारया-पोहिष्ठेति तृचेन सिच्यमानयाऽमात्येषु औपासनाग्निं परि-यत्सु तस्मिन् काले अपराजितायां दिशि स्थित्वा कर्त्ता परीम इत्यृचं जपेत् ॥ १४ ॥

'पिङ्गलोऽनड्वान् परिणेयः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एवं गुणयुक्तोऽनड्वान् परिणेतव्यः। अथ स्विष्टकृदादि समापयेत्। उत्तरवाक्यशब्दात् ॥ १५ ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अथोपविशन्ति यत्राभिरंस्यमाना भवन्ति यो देशोऽभीष्टस्तत्राहतेन वाससा प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्याऽपनः शोशुचदघमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहतं वासश्च दक्षिणा ॥१८॥

ततः उदित आदित्ये सौर्य्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा अन्न संस्कृत्येति वचनमाज्यभागान्तं कृत्वा तत एवान्नात् अपनः शोशुचदघमिति होमः कार्य्य इत्येवमर्थम्। प्रत्यृच व्याख्यातम्। तथा हुत्वा। अन्नस्य तु धानावत्संस्कारः। ततो होमशेषं समाप्य तत एवान्नात् ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत। ततो गौः कंसोऽहतं वास इति त्रीणि भुक्तवद्भ्यो दक्षिणां दद्यात्। ओदयादित्येव सिद्धे उदित आदित्य इति वचनमध्यापनकालेऽपि सौर्य्याणि दिवैवाध्येतव्यानि। न कदाचिद्रात्रौ कर्त्तव्यानीत्येवमर्थम्। तेन

मत्यवरोहणे चेत् स्वपन्तमभ्युदयाच्चेदित्यत्र चापरेद्युरदितेजप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

इति चतुर्थे षष्ठी कण्डिका ॥

अथ सप्तमी कण्डिका ॥

अथातः पार्वणे श्राद्धे काम्य आभ्युदयिके एकोद्दिष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणो विधिः श्राद्धे वेदितव्य इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माच्छ्राद्धादि श्रेयःप्राप्तिः मूढैरपि च क्रियते तस्माद्व्याख्याम इति । पार्वणमिति श्राद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेयं पर्वणि भवं पार्वणमिति । तथाप्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवति । अमावास्यायाम् । नोभयोः पर्वणोः । कुतः । पिण्डपितृयज्ञेन सह व्यतिषङ्गदर्शनात् । स्मृतेश्च । विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमानिति मनुः । अमावास्यायां पितृभ्य इति गौतमः । पितॄनुद्दिश्य यद्दीयते ब्राह्मणेभ्यः श्रद्धया तच्छ्राद्धम् । काम्यं श्राद्धं पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि । वृद्धिपूर्त्तनिमित्तमाभ्युदयिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छ्राद्धं श्राद्धमष्टौ दद्युः । एकादशाहे एकोद्दिष्टमित्यादि तदेकोद्दिष्टम् । धर्मभेदात् पृथगुपदेशः । श्राद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं धर्मभेदप्रदर्शनार्थं कर्त्तव्यताविध्यर्थञ्च । धर्मभेदमुपरिष्टाद्व्याख्यामः ॥ १ ॥

ब्राह्मणान् श्रुतशीलवृत्तसम्पन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान् स्नातान् कृतपच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान् पितृवदुपवेश्यैकैकमेकैकस्य

द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम्। श्रुतं स्वाध्यायः शीलं स्वभावः शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च। वृत्तं विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च। एतैस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येत्यनेन सम्बन्धः। काले स्थापितान् सूत्युक्तानिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः। उक्तं च मनुना।

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते।

निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितानिति।

तेषाश्चैते नियमा भवन्ति।

निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा।

न च छन्दांस्यधीयीत यस्य श्राद्धञ्च तद्भवेत्॥

इति मनुः। स्नातानिति वचनं नियमेन स्नातान् भोजयेत्। केनचित्कारणेन स्नानाशक्तोऽन्नं भोजयेदित्येवमर्थम्। अन्ये स्नातानिति समाहृत्तानिति व्याचख्युः। अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति तत्र स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयितव्यमिति व्याचख्युः। प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याचमनाङ्गत्वेन विहितं यच्छौचं शूद्रपादस्यानित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम्। तेन शूद्रपादत्वेऽप्यत्र नियमेन पच्छौचं कार्यमित्यर्थः। अन्ये तु स्वयमेव तेषां पादान् प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचख्युः। आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते। तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गञ्च द्विराचमेयुः। एवं गुणविशिष्टानुदङ्मुखान् पितृनुपवेशयेत्। उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम्। पितृवदिति वचनं सर्वेते पितर इत्येवं मनसा ध्यायन् उपवेशयेदित्येवमर्थं इत्येके। अन्ये तु पितुरेकं पितामहाय एक-

तरं प्रपितामहाय इदममित्येवं यथावय उपवेशनार्थमिति एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत्। द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः। सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्यमस्त्येव। सर्वथाऽल्पकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या। महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात्। न त्वेकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत्।

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे॥

इति मनुनोक्तस्य एकैकमुभयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः। अस्य प्रतिषेधं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति। तेनैतत् सिद्धं भवति। दैवमपि भोजनमत्र कार्यम्। तस्य विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः। आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते। अस्मद्गृह्योक्तेति कर्त्तव्यतामात्रमेव कार्यम्। न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः। मनुरपि।

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम्।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्॥
बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्त्तितम्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्॥

इति ब्रह्मविदः

ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः।
इत्याद्याश्च वर्ज्या इति॥२॥

काममनाद्ये॥ ३॥

आद्यं सपिण्डीकरणम्। प्रेतमुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम्। तद्वर्जितेषु श्राद्धेषु काममल्पयाणामिमं भोजयेत्। सपिण्डीकरणे तु नियमेन त्रयाणां त्रिभिर्भाव्यम्।

कार्यमिति वचनमापत्कल्पोऽयमिति ज्ञापनार्थम्। अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचख्युः। तदत्र प्रथममभिहितम्। अन्ये त्वनाद्ये अभोजने आमहिरण्ये आहादाविति। आमैर्वा फलमूलैर्वा प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रं इति बौधायनः। अन्ये त्वनाद्ये दुर्भिक्ष इति। अन्ये त्वनाद्ये आधाभावे अन्नाभावे सम्पदभाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डे व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

जीवमृतानां पिण्डनिपरणमधिकृत्य ये पचाः पिण्डपितृयज्ञे उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥ ४ ॥

अपः प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्राह्मणपाणिष्वपो ददाति। आग्नेयीमुखः प्राचीनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनेषु ददाति। आसनं प्रदायेति सप्तम्यर्थे द्वितीया। आवेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसाश्ममयमृण्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपः आसिच्य शन्नो देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवद्भिः

प्रत्तः स्वधया पितॄनिमाँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥ ८ ॥

ततस्तैजसमेकं पात्रमश्ममयमेकं मृन्मयमेकं एतेषु त्रिषु पात्रेषु। त्रिद्रव्यासम्भवे एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु। त्रीण्यपि तैजसानि वा त्रीण्यश्ममयानि वा त्रीण्यपि मृन्मयानि वा तान्याग्नेयीदिक्संस्थानि निधाय तेषु दर्भानन्तर्धाय ततस्तेष्वपो निषिच्य ततः शन्नो देवीरित्यृचा पात्रत्रयस्था आपोऽनुमन्त्रयेत्। सकृदेव शक्यत्वान्मन्त्रावृत्तिः। ततस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः। पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं प्राक्। ततः पात्रेषु गन्धमाल्यान्यावपेत् ॥ ८ ॥

प्रसव्येन ॥ ९ ॥

पितृकर्म सर्वं प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्य्यमप्रदक्षिणं कार्य्यमित्यर्थः तृतीया तु प्रकृत्यादित्वात् द्रष्टव्या। समेन धावतीतिवत्। प्रदक्षिणमुपचार इत्याभ्युदयिके अपवाददर्शनाद्योगविभागोऽवगतः ॥ ९ ॥

इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यमिति ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपवीतयेति विधानात्सर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्य्यमित्युक्तम्। अधुना उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यार्घ्यगन्धमाल्यादिदानाद्यज्ञोपवीतिना कर्म कर्त्तव्यमिति गृह्यविदः। इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तरेणार्घ्यं प्रयच्छेत्। उपवीतित्वाद्धेतोः। पित्रे तावत् प्राचीनावीतिना

माध्यमर्थं चोपवीती तस्मादित्यर्थः। येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते प्राचीनावीती भवति। ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थिते उपवीती भवति। एव तूपवीतित्वात् प्राचीनावीतित्वनिवारणार्थं सव्यपाणिपिहितोर्येन दातव्यमित्यर्थः। अथवा सव्यपाणेः शिष्टगर्हितत्वाद्दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना उपवीत्यर्घ्यं प्रयच्छेत्। पित्रादित्रयाणां त्रिभिर्मन्त्रैः यथाक्रमं प्रयच्छेत्॥ १०॥

अपूर्वम्॥ ११॥

अर्घ्यप्रदानात् पूर्वमन्या अपपो दद्यादित्यर्थः॥ ११॥

ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत् सकृत् स्वधा अर्घ्या इति॥ १२॥

अर्घ्या इति निवेदयेदिति शेषः। ता अर्घ्या आपः प्रतिग्राहयिष्यन् प्रतिग्रहणात् पूर्वं सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्। स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण। पित्रर्थं यावन्तो ब्राह्मणास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेत्। न प्रतिब्राह्मणम्। तथा पितामहार्थानां द्वितीयं सकृदेव। प्रपितामहार्थानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति वचनम्। निवेदनस्य सकृत् नियमादन्यासामपान्दानं अर्घ्यदानञ्च अर्घ्यमन्त्रश्च प्रतिब्राह्मणमावर्त्तन्ते। निवेदनान्योदकदानार्घ्यदानेषु पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा द्रष्टव्यः। गन्धादिदाने च तथा। एवमेकैकस्यानेकपक्षे। एकैकपक्षे त्वेकैकं पात्रमेकैकस्य निवेद्यान्या अप एकैकस्य दत्वा अर्घ्या अप एकैकस्य दद्यात्। सर्वेषामेकपक्षे त्रीण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य

पुनः पुनरन्या अपो दत्त्वा तथैव त्रिरर्घ्यं त्रिभिर्मन्त्रैः प्रयच्छेत्। १२॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत या दिव्या आपः पृथिवी सम्बभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योना भवन्त्विति संस्रवान् समवनीयताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति॥ १३॥

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण। प्रसृष्टा इत्यादिकर्मणि क्रमव्ययः। अंतकालत्वमात्रे ह्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। तेन प्रतिब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम्। अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानीमेवानुमन्त्रयेत्। एवं सर्वेषामर्घ्यं दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान् पात्रगतान् तानेकीकरोति। उत्तरे हि पात्रे प्रथमपात्रे आसिञ्चतीत्यर्थः। एवं गृह्यविदः। ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनक्ति। न चेन्नानक्ति॥ १३॥

नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितम्।
आवृत्तास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत्॥१४॥

पितॄणामर्घ्यपातितं पितॄणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृता एवम्भूतं प्रथमं पात्रं तस्मात् स्थानान्नोद्धरेत्। समवनयनदेशान्नापनयेदाश्राद्धपरिसमाप्तेः। किमिति नोद्धरेत्। यस्मात् तस्मिन् पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहितास्तिष्ठन्तीति गृह्यज्ञाः तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिधानमिच्छन्ति। अन्ये तु तत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी। तेनायमर्थः।

शाद्वतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति। एतदुक्तं भवति। अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यग्विलं कुर्यात्। मोदरेत् आसमासेरिति व्याचख्युः। शौनकोऽब्रवीत् शौनक एवमवादीत् शौनकग्रहणं तस्य पूजार्थम्। न वकल्पार्थम् ॥ १४ ॥

इति चतुर्थे सप्तमी कण्डिका ॥

अथ अष्टमी कण्डिका ॥

एतस्मिन् काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम्। इदानीं प्राचीनावीती भवेत्। ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्मणेभ्यो ददाति। एतस्मिन् काल इति वचनं एतस्मिन् काले एतान्येव ददातीत्येवमर्थम्। तेन गोहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्राक् स्वधावाचनात् प्रदानं कार्य्यमिति सिद्धम्।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेदिति स्मृतेः ॥१॥

उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिषङ्गो भवति। इध्मोपसमाधानान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपङ्क्तौ पाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्राद्यर्थान् ब्राह्मणाननुज्ञापयति अग्नौ करिष्ये इति वा अग्नौ करवै इति वा अग्नौ करवाणीति वा ॥ २ ॥

प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥३॥

ब्राह्मणैरेवं प्रत्यभ्यनुज्ञा देया क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु इति वा । यथासंख्यम् ॥ ३ ॥

अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततो ऽग्नौ जुहोति उक्तमार्गेण मेक्षणेनावदायावदान-सम्पदा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृत्येति । अथशब्दो होमादर्वाचीनं पिण्डपितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनानयोर्व्यतिषङ्गो लभ्यः । अग्नौ वचनमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अभ्यनुज्ञायामिति यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यकरत्वं यदि तेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं प्रत्यभ्यनुज्ञावचनञ्च नैव स्तः । कथं तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् । उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिसद्भावात् पाणिहोमं नाभ्यनुजानन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्ति-र्नास्ति तत्राग्निप्राप्त्यभावात् पाणिहोममभ्यनुजानन्ति । कथं पुनस्तत्राग्न्यभावः गृह्याग्नि वक्ष्याम इति हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुखाः पितर इति श्रुत्याकर्षादग्निर्निवर्त्तितः । एवञ्च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्यनुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावेनाग्न्यभाव इत्ययमर्थः । ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः पित्रादित्वार्थं उपविष्टास्तेषां सर्वेषां पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रौ च द्वौ । तत्राद्य-

देवेभ्यो आहुतिं विसृज्य विसृज्य सर्वेषां दक्षिणपाणिषु जुहोति। दैवतानुमन्त्रणमप्यलुप्तम्। अन्ये तु पाणिनैव जुह्वति। तत्पक्षे सुतरां लुप्तम्। अन्ये तु प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां जुह्वति। विप्रहविष्प्रभावादारम्भसामर्थ्याच्चेति। एवं पाणौ होमः। अस्मिन् पक्षे पिण्डनिर्वपणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्वपणं भवति। उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यादा पितृयज्ञवदिति श्रुतिः। पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विभावयिष्यामः। अनाहिताग्नेः पार्वणे अग्नौ करणमेव। न पाणिहोमः। पाणिहोमं स्तुत्वा द्रढयति॥ ५॥

अग्निमुखा वै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम्॥ ६॥

देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होमः। पितॄणां पाणिमुखत्वात् पाणौ होमो युक्त एवेत्यर्थः॥ ६॥

यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति॥७॥

अर्थद्वयमत्र विधातुमिष्टमिति गम्यते। तत्राग्नौ कृत्वा भोजनेषु भोजनार्थमन्यदन्नमनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः। यदि पाणिहोमः कृतः तदाचान्तेषु अन्यदन्नं ददातीत्यपरः। आचान्तशब्दे विप्रतिपन्नाः तत्र केचिदाहुः यदा पाणिषु होमः तदाहुतमन्नं भाजनेषु निधाय अभक्षयित्वैव निष्क्रम्याचामेयुः। आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति। ननु यदि भक्षणं न कृतं तर्ह्याचमने विधिर्न घटते। अशुचित्वाभावादिति चेत्। वयं पृच्छामः। कृतेऽपि भक्षणे किमित्याचमेयुः। अशुचित्वादिति चेत्। अशुचित्वेऽपि किमित्याचमेयुः। वचनादिति चेत्।

तदत्राप्यविशिष्टम्। अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमाचमन-
श्चोद्यते। न च सर्वमाचमनमशुचित्वनिमित्तम्। कर्माङ्गनि-
मित्तकयोरपि विद्यमानत्वात्। तथाहि पिण्डदानमुक्त्वाह
मनुः।

आचम्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून्। इति।

नैमित्तिकश्चेदमशुचित्वाभावात्। तदिदमपि नैमित्ति-
कम्। पूर्वं प्राशननिषेधश्च दृश्यते।

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः।
पितरस्ते न तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते॥
यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम्।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथक् भावो न विद्यते॥ इति।

ननु सपिण्डीकरणे दृश्यते। हुतशेषं पित्र्यः पाणिषु
ददातीति। तत्रैवायं निषेधः। ददाति चोदितत्वात् तत्र
इदन्तु जुहोति चोदितं तस्मान्नास्य निषेध इति चेत्। तत्र
ब्रूमः। दत्तशब्देन विहितो यस्यार्थो निहितं अन्नन्तदुच्यते।
एवमुदीच्या आहुः। भाष्यकारास्तु तन्नेच्छन्ति। समुच्चये।
पात्रान्तेष्विति भाजितेष्वित्यर्थः। पाणिषु हुतश्चेत्तेष्वेव प्रा-
शितेष्वन्यदन्नं ददाति न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः अथाग्नौ
करणपक्षे। अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रै र्मन्त्रदर्शिभिरुच्यत इति हि पाण्य-
ग्निसाम्यं दर्शितम्। तत्र प्राशितेष्वाचमनं न कार्यम्।
अग्नितुल्यत्वदर्शनात्। प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयस्याविधा-
नात्। केचित्त्वङ्गुष्ठनिवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति तत्पक्षे
आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम्। अन्नं पाणितले दत्तमि-
त्ययं निषेधः सपिण्डीकरण एव। तत्र ददाति चोदितत्वात्।
अत्र न भवति जुहोति चोदितत्वात्तच्छब्दचोदितत्वेव च

तद्यदर्थं युक्तं तस्यैव प्रथमं सम्प्रत्ययादिति। अत युक्तं स्नात्वा कार्य्यम् ॥ ७ ॥

अन्नमन्ते ॥ ८ ॥

हुतशेषमन्नं भोजनार्थेषु पात्रेषु निक्षिप्तेष्वेषु ददाति अग्निहोमे पाणिहोमे च समानमिदम् ॥ ८ ॥

इष्टं दत्तमप्रभु कमिति ॥ ९ ॥

इष्टं प्रभूतन्दत्तं अप्रभु कं अहिंकरणशीलम्। इतिशब्दो हेत्वर्थः। तस्मात्प्रभूतमन्नं देयमिति भोजनस्य पर्याप्तमात्रं न देयम्। ततोऽप्यधिकं देयं यथोच्छिष्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः। अत्राहिनिवृत्तिश्चों ज्ञात्वा ततो मधुमतीति तिस्रोऽक्षन्निन्येकां श्रावयेत्। तृप्तेषु श्रावयेदित्येव वक्तव्ये ज्ञात्वेति वचनं ज्ञातेतः श्रावयेत् पूर्वन्तु भोजनकाले अन्याः श्रावयेदित्येवमर्थम्। मनुनाप्युक्तम्।

स्वाध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैवहि।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च इति ॥१०॥

सम्पन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपयुक्तं तत्तत् स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अथ सम्पन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान् पृच्छति ते च सम्पन्नमिति प्रत्यूचुः। ततो यद्यदन्नमुपयुक्तं तस्मात् तस्मात्-

भादुद्धरन्ति पिण्डार्थम्। तत्तत् स्थालीपाकेन सहैकीकरोति अवप्रकीरणार्थश्चार्थादस्मिन्नेव काले सर्वस्माद्भुक्तशेषादुद्धरति। ततो भुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेत् ब्राह्मणेभ्यः। इदं शिष्टं किमनेन कर्त्तव्यमिति। स्थालीपाकेन सहेति नावापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते। सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्। अनिष्टश्चैतत्। तेनानुवाद एवायम्। तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति। यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति। आचार्य्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि।

अन्वष्टक्यश्च पूर्वेद्युर्मासि मासि च पार्वणम्।
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यां एकोद्दिष्टमथाष्टमम्॥

तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याग्नौ करणम्। अग्निसमीपे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम्। पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात्। तच्च साधितमेव प्राक्। उत्तरेषु चतुर्षु भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः। ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम्। तेषु स्थालीपाकविध्यभावात् पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्च। तत्रार्थलेपा च तदभ्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नावस्तरणं च लेपा विदवकेनेत्यादिपश्चीप्राशनान्तं भवति। अग्निं प्रत्येयादिति तु न भवति अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति॥ ११॥

अभिमतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्॥ १२॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यदभिमतं स्वीकर्त्तुं अभिप्रेतं तदा तेभ्यो दद्यात्। अथ यदनुमतमनुज्ञातं इष्टैः सहोपभुज्यता·

गोसवे देवनिर्मितः। प्रश्नवद्भिः प्रत्तः पुष्या नान्दीमुखान् पितृनिमांल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनम्। नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यर्घ्यनिवेदनं यथालिङ्गं नान्दीमुखाः पितरः इदं वः अर्घ्यमित्यर्घ्यप्रदानं मन्त्रो यथालिङ्गम्। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। सोमाय पितृमते स्वाहेति होममन्त्रो। मधुवाता इति तृचस्य स्थाने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेत्। अक्षन्नमीमदन्तेति पृच्छेम्। आचान्तेषु भुक्ताग्रयान् गोमयेनोपलिप्य तेषु प्राचीनाग्रान् दर्भानास्तीर्य तेषु पृषदाज्यमिश्रेषु भुक्तशेषैरेकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्तेनैव क्रमेण मन्त्रावृत्तिकल्पा। अन्ये तु नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति एवं यथालिङ्गं पिण्डान्निपृणन्ति। सर्पिर्दध्यानयति एतदेवं पृषदाज्यं अनुमन्त्रणादि पूर्ववत्। अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति। ॐ स्वधोच्यतामित्यस्य स्थाने उपसम्पन्नमिति शेषं पूर्ववत्। अष्टमीश्राद्धं काम्यवत्। एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रं न देवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः तिलोऽसीति मन्त्रस्योहः तूष्णीं वा तिलावपनं अर्घ्यं निवेदनं तूष्णीं अर्घ्यं दत्त्वा तत्पात्रं न्युब्जं करोति। भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः। अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम्। नाभिश्रावणं भुक्तशेषमात्रेणैकं पिण्डं निपृणीयात्। तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयनमन्त्रस्योहः। अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति पत्नीप्राशनन्तु नास्ति। अभिरम्यतामिति विसर्जनं एव नवश्राद्धवर्जितेषु एकोद्दिष्टेषु। नवश्राद्धेषु तु एकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति। नवश्राद्धममन्त्रकमिति वचनात्। दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि। नवश्राद्धं दशाहानीति वचनात्। अत्र यत्राग्निः पाणिहोम

उक्ताः तत्र सर्वत्र भाष्यकारः पिण्डदानं नेच्छति। स्थालीपाकेन सह भुक्तशेषेण पिण्डदानमुच्यते तत्र च स्थालीपाकाभावादिति। ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः। स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यं न पृथक् स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः। न तु यत्र स्थालीपाकस्तत्रैव पिण्डदानं कार्यमिति। तेन तेष्वपि केवलेन भुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ॥१५॥

इति चतुर्थे अष्टमी कण्डिका॥

अथ नवमी कण्डिका।

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः। शूलगव इति कर्मनाम स वक्ष्यते। शूलोऽस्यास्तीति शूलः। अर्श आदिभ्योऽच्। शूलीत्यर्थः। शूलते रुद्राय गोपशुना यागः। स शूलगवः ॥ १ ॥

शरदि वसन्ते वार्द्रया ॥ २ ॥

शरदि वसन्ते वा ऋतौ आर्द्रानक्षत्रेण स कार्यः॥ २॥

श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥

स्वस्य यूथस्य श्रेष्ठं कायेन अभिषिच्यत्वेन सम्बन्धः॥ ३॥

अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च पशुः अकुष्ठिपृषत्कार्यः। कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः। पृषद्वर्णो लोहितः शुक्लबिन्दुभिः संयुक्तः॥ ४॥

कल्माषमित्येके ॥ ५ ॥

मिति,तदा स्वीकृत्य ज्ञातिभिर्बान्धवैश्च सहैवोपभुञ्जीत। मनुरपि।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतन्दत्त्वा बान्धवानपि पूजयेत्। इति।

ततः अनाद्यान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् पूर्वोक्तविधिना। अनाद्यान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् पूर्वोक्तविधिना। अनाद्यान्तेष्वित्येव सिद्धे भुक्तवत्स्विति वचनं भुक्तवत्स्वेव निदध्यात्। न पूर्वमित्येवमर्थम्। मनुना भोजनात् पूर्वं निपरणं विहितं तच्च कार्य्यमिति। अतो ज्ञायते। अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविरुद्धस्याङ्गस्येच्छातः करणमिति ॥ १२ ॥

आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

आचान्तेषु निपरणमेके इच्छन्ति। १३।

प्रकीर्य्यान्नमुपवीयो स्वधोच्यतामिति विसर्जेत् ॥ १४ ॥

आचमनोत्तरकालमुच्छिष्टानां समीपेषु अन्नं प्रकिरेत्। अनाद्यान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपे अन्नं प्रकिरेत्। मनुरपि।

विसृजेत्। अतिसृजेत्। अनुजानीयादुत्थापयेदित्यर्थः। ते च ॐ स्वधेति प्रत्यूचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत्। तथा सति ते च अस्तु स्वधेति प्रत्यूचुः।

विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः।
दक्षिणान्दिशमाकाङ्क्षन्याचेतेमान्वरान् पितॄन्॥
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहुधेयञ्च नोऽस्त्विति॥
उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः।
ततो गृहबलिं दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥ इति मनुः।

अष्टौ श्राद्धानीत्युक्तम्। तत्रान्वष्टक्यञ्च पूर्वेद्युश्च मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्यक्तीकृतम्। पार्वणश्चानाहिताग्नेरङ्गीकृतमेव। आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्वणं करोति। पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्येति मनुः। तत्र पाणिहोमः। ब्राह्मणसमीपे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानञ्च। काम्ये च पाणिहोमः। भुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानस्यैव। मासिश्राद्धस्य पार्वणस्य च एककार्य्यत्वादन्यतरेणैवालमित्युक्तम्। तत्र मासिश्राद्धं कृतवांश्चेत्पार्वणं केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य्य एव। काम्यश्राद्धं कृतञ्चेत्तेनैवालं न पुनर्मासिश्राद्धपार्वणश्राद्धे कार्य्ये। काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था न पुनरावर्त्तयितुं शक्नोति। अग्निहोत्रद्रव्यवत्। आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्भाः। मास,ञ्चोपवीती स्यात् प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विः ऋजुदर्भानासने दद्यात्। यवोऽसि सोमदेवत्यो

कल्याणं गृह्णीयादित्येके प्राहुः। कल्याणो नाम लक्षणविद्भुचितः ॥ ५ ॥

कामं कृष्णामालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

कामं कृष्णं गृह्णीयादालोहवांश्चेद्भवति जम्बूसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिच्य ॥ ७ ॥

एवं गुणयुक्तं पशुं पश्चात्कर्मणः पूर्वमेव व्रीहियवमतीभिरद्भिरभिषिञ्चति स्नपयति स्वयमेव ॥ ७ ॥

शिरस्त आभसत्तः ॥ ८ ॥

शिरस उपरि आरभ्य आभसत्तः आपुच्छप्रदेशात् ॥ ८ ॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

रुद्रायेति मन्त्रेण सत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेचनसमर्थो वा भवति ॥ ९ ॥

तं वर्धयेत् सम्पन्नदन्तमृषभं वा ॥ १० ॥

तं पशुमेवमवध्यं वर्धयेत् ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्य्याद्वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥

ग्रामाद्बहिः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्य्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

असन्दर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

यत्रस्थं ग्रामो न पश्यति यत्रस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्य्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्द्ध्वमर्धरात्रात्। उदित इत्येके ॥ १३ ॥

अनयोरन्यतरस्मिन् काले कुर्य्यात् ॥ १३ ॥

वैद्यं चरित्रवन्तं ब्राह्मणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निखाय व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीयान्यतरयार्धशिरसि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनायां वा नियुनक्ति यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

शूलगवं यो वेत्ति असौ वैद्यः यः स्वयं कृतवानसौ चरित्रवान्। अस्मिन् कर्मण्येवंगुणं ब्राह्मणं उपवेशयेत्। आज्यभागान्तं कृत्वा अथ शामित्रस्यायतनं करोति। ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्तादग्नेर्निखनति। तच्चयं न भवति। शाखामिति वचनात्। सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या। व्रतत्यौ कुशरज्जू वा रशने भवतः। व्रतती वल्ली पलाशविशेषः। रशने अन्यतरयेति विहत्य पाठः कर्त्तव्यः। प्रकृतत्वात्। तयोरन्यतरया रशनया यूपं परिवीय परिवेष्ट्य अन्यतरया रशनया अर्धशिरसि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं भवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परिवीतायां रशनायां वा नियुनक्ति प्रथम एव यस्मै नम इति मन्त्रेण। यूपादयो विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्वन्तरे। कुतः। पशुकल्पेति विध्यभावात् ॥ १४ ॥

प्रोक्षणादिसमानं पशुना विशेषान् वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात् प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम्। पशुना पशुकल्पेन समानं विशेषमात्रं वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पात्री दारुमयी। पलाशं पर्णम्। वपाहोमकाले पात्र्या पलाशेन वा वपां जुहुयात्। जुह्वापवादः। श्रुत्याकर्षं उक्तत्र-श्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र स्मर्तव्यम् ॥ १६ ॥

तथाणामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह।

हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवायोग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्रः ॥ १७ ॥

षड्भिर्वोत्तरैः ॥ १८ ॥

शर्वायेत्यादिषट्नामको वा मन्त्रो भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेद्यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशि सेनास्तास्य एतं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विष्टकृतः प्रागेकैकस्यां दिशि चतस्रश्चतस्रः कुशसूना निधाय तासु चरुशेषेण मांसशेषेण च बलिं हरेत्। यास्ते रुद्र पूर्वस्यां दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनकार्यं यास्ते रुद्र दक्षिणस्यां दिशि यास्ते

रुद्र प्रतीच्यां दिशि यास्ते रुद्रोदीच्यां दिशीति। दर्भस्तम्बैः स्तृणैश्च कल्पवद् ग्रथित्वा सर्वेषामग्रं गृहीत्वा एकीकृत्य ग्रथिताः कुशसूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमा रुद्रायाते पितरि मा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत। सूक्तग्रहणं कद्रुद्रायेत्यस्मिन् सूक्ते पश्चे सोमश्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः। एतमेव देवमध्ये गोष्ठस्य यजेतेति। रौद्रश्चैषुकविर्यपैदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तुषान् फलीकरणांश्च पुच्छश्चर्मशिरः पादानित्यग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

स्थालीपाकव्रीहीणां ये तुषाः फलीकरणाय। फलीकरणानाम सूक्ष्मकणाः तांश्च पुच्छादीनि च अग्नावनुप्रहरेत् ॥२३॥

भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शांवत्यः ॥ २४ ॥

शांवत्यस्त्वाचार्यः कर्मणा भोगमुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥ २४ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्भवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्रासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति ॥ २५ ॥

अश्वावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः दर्भवीतास्विति दर्भराजिषु कुशस्तूलासु वा शोणितं निनयेत् श्वासिनीरिति मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अथोदङ्ङाहृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्नुतीः सर्पा एतद्वोऽत्र तद्धरध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्रुतं भवति तद्धरन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अथ ततस्थ एव उदङ्मुख आहृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रुधिरं ऊवध्यं वा ऊवध्यगोहं वा अवस्रुतं भूमौ निपतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण। तच्च सर्पा हरन्ति देवतारूपेण। ततः स्विष्टकृदादिहृदयशूलोद्वासनसहितं होमशेषं समापयेत्। अथास्य रुद्रदेवस्य यज्ञा स्तोत्रप्रियस्य वै। सर्वात्मनो भगवतो माहात्म्यमधुनाब्रवीत् ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किल लोके नामधेयानि अभिधानानि सन्ति तानि सर्वाणि अस्यैव नामधेयानि यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः। त्रैलोक्ये यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः। एवं स्तुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावन्त्यः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्यैव सेनाः मनुष्यस्याल्पभाग्यस्य सेनाः न सम्भवन्ति। अस्य तु महाभाग्यादुपपद्यन्त एव। एवं स्तुवता राजादयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्तं भवति। स्तुतिषु च न पुनरुक्ततादोषः ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥

यावन्ति च लोके उच्छ्रयणानि उत्कृष्टानि भूतानि विद्वत्तया यष्टृतया ध्येतृतया ध्यापयितृतया दातृतया तपस्तृतया अन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैव अंशभूतानि। न ह्यन्यस्योत्कृष्टत्वसम्भवः। अथवा सर्वाण्युच्छ्रयस्थानानि पर्वतादीनि तान्यस्यैव तेष्वयं वसतीत्यर्थः। एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः॥ २९॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरामर्शी। उक्तेन मार्गेण यो रुद्रं एवं विदित्वा यजति शूलगवेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः। अत्युत्कृष्टेन सुखेन यजमानं संयुनक्तीत्यर्थः। ३०।

नास्य ब्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥३१॥

अस्य कर्मणः ब्रुवाणं वक्तारञ्च नेत्यपिशब्दार्थः। तेन वक्तारमपि विज्ञातारमपि अध्येतारमपि उपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते। ३१।

नास्य प्राश्नीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पशोः हुतशेषं न प्राश्नीयात्। अन्यत्र दृष्टत्वात् प्राश्नीयात् वा। अयं निषेध एकेषां मतेन ज्ञातः उत्तरत्र प्राशनविधानात्॥ ३२॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येष देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अस्य कर्मणः सम्बन्धीनि द्रव्याणि ग्रामं नाहरेयुः किञ्चिदपि। प्रजा अभिमारुको ह एष देवो भवति। आहरणे सत्या-

ह्लतपतौः मन्त्रा हिनस्ति रुद्रदेवः। इतिशब्दो हेतौ। तस्मा-
माहरेयुरिति॥ ३३॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत्॥ ३४॥

पुत्रादीन् समीपतः प्रतिषेधयेत् नाचागन्तव्यमिति॥३४॥

नियोगात् तु प्राश्नीयात् स्वस्त्ययन इति॥३५॥

इतश्चेयं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्नीयात् स्वस्त्ययन इति
ज्ञात्वा। अतो ज्ञायते निषेध एकीयः पक्ष इति॥ ३५॥

अधुनास्य कर्मणः फलमाह।

स एष शूलगवो धन्यो लोक्यः पुण्यः पुत्र्यः
पशव्य आयुष्यो यशस्यः॥ ३६॥

शूलगवेनेष्टवतो धनलोकपुण्यपुत्रपश्वायुर्यशांसि भव-
न्तीत्यर्थः॥ ३६॥

इष्ट्वान्यमुत्सृजेत्॥ ३७॥

एवं शूलगवेनेष्ट्वा अन्यं पशुं श्रेष्ठं स्वस्ययूथस्येत्यादिलक्षण-
युक्तं अभिषिच्योत्सृजेत् पुनः शूलगवकरणार्थम्॥ ३७॥

नानुत्सृष्टः स्यात्॥ ३८॥

सर्वथा अनुत्सृष्टो नैव स्यात्। शूलगवार्थं सकृदुत्सर्गोऽव-
श्यकार्यः। शूलगवः सकृदवश्यकार्यमित्यर्थः। एवं च ज्ञात्वा
नित्यकर्मेदमिति ज्ञायते॥ ३८॥

नष्टापशुर्भवतीति विज्ञायते॥ ३९॥

नष्टापशुर्भवति पशुगुणकं कर्म पशुः। शूलगवनामकेन
पशुकर्मणा रहितो न भवेदित्यर्थः। यत एवं श्रूयते तस्माद-
सदुत्सर्गोऽवश्यकार्यः॥ ३९॥

शन्तातीयं जपन् गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शन्तातीयं जपन् गृहानियात् गच्छेत् प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिकं कर्माह।

पशूनामुपताप एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत ॥ ४१ ॥

पशूनामात्मीयानां यदा उपतापो व्याधिरभूत्तदा एतमेव देवं द्वादशनामकं षट् नामकं एकनामकं वेत्यर्थः। तं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥

तत्र द्रव्यमाह।

स्थालीपाकं सर्वहुतम् ॥ ४२ ॥

आज्यभागान्तं कृत्वा उपस्तीर्य दर्व्यां स्थालीपाकं सर्वं निधाय प्रत्यभिघार्य जुहुयादेवं सर्वहुतं कुर्यात्। अत्र प्रधानहविषः शेषाभावात् स्विष्टकृच्च कार्यः। दिगुपस्थानं कार्यमित्युक्तं ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ ४२ ॥

बर्हिराज्यञ्चानुप्रहृत्य धूमतो गा आनयेत् ॥४३॥

ततो बर्हिषः आज्यञ्च पशुघ्नानुपान् फलीकरणांश्चाग्नावनुप्रहृत्य प्रतिधूमञ्च आनयेत् ॥ ४३ ॥

शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

ततः शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियाद्गच्छेत् प्रविशेदित्यर्थः। अन्ये तु शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्ते इति व्याचख्युः। कानि तानि। इहे आश्वा-

पृथिवी इदं ह्युनमेषां यत देवा अवहितमित्येतानि अत्र इन्द्राग्नी इतीदं मन्त्रातीयमिति प्रसिद्धमित्युक्तमस्माभिः प्राक्। अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम् ॥ ४४ ॥

नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ ४५ ॥

शौनकनमस्कारः तत्प्रसादेनेदं गृह्यशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञापनार्थम्।

आश्वलायनकं गृह्यमित्थं वै विवृतं मया।
सद्भिः सारन्तु वै ग्राह्यमसारं त्यजतामिति ॥ ४५ ॥

इति चतुर्थे नवमी कण्डिका ॥
इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ सपिण्डीकरणप्रयोगः।

अथ बह्वृचाचार्य्यास्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः मौकार्य्यार्थम्। तच्च संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा कार्य्यम्। तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ दैवे पितृकृत्ये तु त्रय इतरत्सर्वं पार्वणवत्। विशेषमात्रं वक्ष्यामः। तत्र चत्वार्य्यर्घपात्राणि। एकं प्रेतस्य। त्रीणि पितृपितामहप्रपितामहानाम्। तत्र चतुर्ष्वपि दर्भानन्तर्धाय चतुर्ष्वप्सु निषिच्य चत्वारि सकृत्तु-भुक्ता प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान् प्रक्षिप्य ततो मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति। मन्त्रावृत्तिरत्र। ततो गन्धमाल्यचत्वार्य्यपि पात्राणि अर्चयित्वा ततः प्रथमं पात्रं इतरेषु पित्रादि-पात्रेषु त्रिषु निनयति समानीव इत्यृचा। ततोऽर्घनिवेद-नादि पार्वणवत्। अत्र स्थालीपाको नास्तीति कृत्वा भोज-नार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽग्नौ कुर्यात् पाणिषु वा पूर्वो-क्तेन विधिना जुहुयात्। ततो हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु

ददाति अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानमिदम्। अत्र पाणितले दत्तमिति पूर्वप्राशननिषेधो द्रष्टव्यः पिण्डनिर्वपणकाले प्रेतोद्देशेन एकं पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादिभ्यः पार्वणवद्दत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य त्रिषु पिण्डेषु निदध्यात्। मधुमतीभिः मधुवाता इति तिसृभिः सङ्गच्छध्वमिति द्वाभ्यां च। ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत्। ॐ स्वस्त्यस्त्विति ब्राह्मणान्विसर्जयेत्। एवं चतुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति। स्त्रिया अप्येवमेव सपिण्डीकरणम्। तस्यास्तु मातृपितामही-प्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम्। एवं सति चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति। अनपत्यानान्तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं नास्ति। अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं यस्य न कार्यं येन कार्यं कार्यं येन सह पिण्डदानं कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम्। एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः। सुखार्थमिदमेव व्याख्यातम्॥

आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं भगवता कृतम्।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः॥ १॥
दिवाकरद्विजवर्य्यसूनुना नैध्रुवेण वै॥
नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी॥ २॥

गृह्यवृत्तिः समाप्ता॥

गृह्यसूत्रपरिशिष्टभागः।

प्रथमोऽध्यायः।

गृह्ये तु यानि चोक्तानि क्वचिद्वैतानिकेऽपि वा।
विधेरलोपनार्थाय तानि वक्ष्याम्यतः परम्॥

अथास्मिन्नाश्वलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्योक्ताभीष्टेच्छता नाचार्य्येणानुमतानि ज्ञापितानि यानि चोक्तमदर्शितक्रियाणि, तानि सर्व्वविबोधाय यथावदभिधास्यामः।

कर्त्ता स्नातो धौतार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः प्राङ्मुख आसीनो दक्षिणाङ्गकारी समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्यृचोक्तिष्वृगन्तेष्वनादेश आज्यं द्रव्यं स्रुवःकरणमवदानवत्सु दर्वीपाणिः काठिनेषु कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्त्तते कर्मणोऽन्त आचमनञ्चेति सामान्यम्॥१॥

अथ सन्ध्यामुपासीतेत्याचार्य्यो यावहोरात्रयोः सन्धौ यत्र पूर्वाह्णापराह्णयोस्तत्कालभवा देवता सन्ध्या तामुपासीत। वहिर्ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वान्यस्यां दिश्यनिन्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमिष्ठपादोनपाण्यित उपविष्टः शिखां बद्धाचामेत्, प्रकृतिस्थमफेनाबुद्बुदमुदकमीक्षितं दक्षिणेन पाणिनादाय कनिष्ठाङ्गुष्ठौ विश्लिष्टौ वितत्य तिस्र इतराङ्गुलीः संहतोर्द्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टाम्भः साङ्गुष्ठमूलेनाकुञ्चितोष्ठमास्यं द्विः प्रमृज्य सकृच्च संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्चा-

भ्युक्ष्य स्पृष्टाम्भः संहतमध्यमाङ्गुलित्रयाग्रेणास्यमुपस्पृश्य साङ्गुष्ठया प्रदेशिन्या घ्राणबिलद्वयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कनिष्ठिकया च नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिरङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रैरंसौ चोपस्पृशेदित्येतदाचमनम्। एवं द्विराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य ततो दन्ताञ्छोधयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथमममन्त्रकं पञ्चदशमात्रिकं प्राणायामत्रयं कृत्वा समन्त्रकं सकृत् कुर्य्यादायतप्राणः सप्रणवां सव्याहृतिकां सावित्रीं सशिरसां त्रिरावर्त्तयेदित्येष समन्त्रः प्राणायामः ॥ २ ॥

अथ कर्म सङ्कल्प्य शुचौ पार्श्वे सव्ये पाणौ वाप आधाय स्थिरे तूदकाशये यावन्ति कर्म कुर्वीत तावत उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्रावाह्य ता अपः सदर्भपाणिनादायोत्तानशिरसि मार्जयेदों पूर्वं पञ्च आपो हिष्ठेति तिसृभिरथाचमनं, उदकमादाय सूर्य्येति पिबेत्। सूर्य्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुरितं मयीदमहं माममृतयोनौ सूर्य्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमथ पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिऋक्त्र्यं आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाथमात्मानं परिषिञ्चेदेतन्मार्जनम् ॥ ३ ॥

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय नासिकाग्रे धारयन् कृष्णवीरपुरुषाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं विचिन्त्य संयतप्राणोऽघमर्षणसूक्तं द्रुपदामृचं चावर्त्य दक्षिणेन नासाबिलेन शनैः प्राणं रेचयन् सर्वतस्तेन संहृत्य कृष्णं रेचनवर्त्मना पाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा तदुदकमनवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्राघातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेदेष पाप्मव्यपोहः। एतमेके न कुर्वन्ति

मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वादिति। द्रुपदादिव मुमुचान स्विन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः। इतीयं द्रुपदा ऋक् पापशोधनी ॥ ४ ॥

अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या विनिवेदयन् तत्क्षिपेद्वे पुनः पापमपोहं नेच्छन्ति न आचम्यैवार्घमुत्क्षिपेयुरेतदेवार्घनिवेदनमसावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन् परिषिच्यापि उपस्पृश्य शुचौ देशे दर्भाभ्युक्षिते दर्भानास्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वात्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या दैवतमनुस्मृत्यार्घादिकं वा. तामेतां चतुरक्षरशो विभक्तां मन्त्रयोजितैः षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि विन्यस्यात्मानं तद्रूपं भावयेद्यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये, वरेण्यं शिरसे स्वाहेति शिरसि, भर्गो देव शिखायै वषडिति शिखायां, धीमहि कवचाय हुमिति उरसि, धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषट् नेत्रललाटदेशेषु विन्यस्याय प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतलयोरस्त्रं प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गन्यासः। एनमेके नेच्छन्ति, स हि विधिरवैदिक इत्यर्थमनुसन्धानः। मन्त्रदैवतां ध्यात्वागच्छ वरदे देवीत्यावाह्य तिष्ठेदर्केषु नक्षत्रव्योममण्डलदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसन्धानः, सन्धानं नेच्छन्त्येके। प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत्, जपं चाक्षसूत्रेणानामिकाया मध्यादारभ्य प्रदक्षिणं दशभिरङ्गुलीपर्वभिर्वा गणयेदागच्छ वरदे देवि! जप्ये मे सन्निधा भव। गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृतेत्यावाहनमन्त्रः। सवितुर्देवस्य वरेण्यं तेजो ध्यायेम हि यो नोऽस्माकं कर्मणि प्रेरयतीति मन्त्रार्थः ॥ ५ ॥

अथ देवताध्यानम्। या सन्ध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता अनु-

पाश्यते, तां सर्वदैकरूपां ध्यायेदनुसन्ध्यमन्यान्यरूपां वा, यदैकरूपाम्रग्यजुःसामत्रिपदां तिर्यगूर्ध्वाधरदिक्षु षट्कुक्षिं पञ्चशिरसमग्निमुखीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिखां दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगाभरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयीमिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु सन्ध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्बालां बालादित्यमण्डलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दण्डकमण्डल्वक्षसूत्राभयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदैवत्यामृग्वेदमुदाहरन्तीं भूर्लोकाधिष्ठात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ मध्यन्दिने तां युवतीं युवादित्यमण्डलमध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनस्रगाभरणां पञ्चवक्त्रां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां त्रिशूलखड्गखट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषभासनारूढां रुद्रदैवत्यां यजुर्वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ सायं तां वृद्धां वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपनस्रगाभरणामेकवक्त्रां शङ्खचक्रगदापद्माङ्कचतुर्भुजां गरुडासनारूढां विष्णुदैवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोकाधिष्ठात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यायेदावाहनं नेच्छन्त्येके। तत आवाह्य जपित्वा जातवेदसे सुनवाम सोम, तच्छंयोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नय इत्येताभिरुपस्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिपां नत्वाथ सन्ध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत उत्तमे शिखरे देवि! भूम्यां पर्वतमूर्द्धनि। ब्राह्मणेभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि! यथासुखमिति सन्ध्यां विसृज्य भद्रं नः अपि वातय मन इत्युक्त्वा शान्तिञ्च विधायां नमो ब्रह्मण इति प्रदक्षिणं परिक्रम्य सत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वताद्ये सन्ति

साक्षषा देवास्तेभ्यो नित्यं नमो नम इति नमस्कृत्य भूमिमु-पसंगृह्य गुरून् वृद्धांश्चोपसंगृह्णीयादेवम्। सायं विशेषस्तु सूर्य्येति मन्त्रे सूर्य्यस्थानेऽग्निपदमावपेदहःशब्दे रात्रि-रह्नः सत्ये ज्योतिषीत्यन्ते ब्रूयाज्जपश्चार्द्धास्तमिते मण्डले आनक्षत्रदर्शनादासीनेनेति ॥ ६ ॥

अथ मध्यन्दिने चापः पुनन्त्विति मन्त्राचमनमापः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम्। पुनन्तु ब्रह्मणस्प-तिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम्। यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम। सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहेत्यथार्क-ऋचया हंसवत्या वा त्रिः सकृद्वार्घमुत्क्षिप्योर्द्ध्वबाहुरभिमुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति सूक्ताभ्यामाभ्यां वा म-न्त्राभ्यां यच्चतुरित्येकया वादित्यमुपस्थाय जपं प्राङ्मुख आ-सीनो यथेष्टकालं कुर्य्यादित्येष सन्ध्याविधिर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

अथास्य मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दांसि, प्रणवस्य ब्रह्मा पर-मात्मा दैवी गायत्री, व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्नि-भरद्वाजगौतमात्रिवशिष्ठकश्यपाः प्रजापतिर्वा सर्वासामग्नि-वाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीप-ङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यस्तिसृणामाद्यानां समस्तानां वा देवता प्र-जापतिर्बृहती सावित्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवाय्वादित्या न यजुषि छन्दः। आपो हि सिन्धुद्वीप आम्बरीषो वापं गायत्रं हानुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्द्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये द्वे सूर्य्येण ब्रह्मा सूर्य्यमन्यु मन्यु पतयः प्रकृतिरापः पुनन्तु विष्णुरापो हिष्ठा अग्निय रुद्रोऽग्निमन्यु मन्यु पतयः प्रकृतिः ऋतं च माधुच्छन्दसोऽघमर्षणो भावहत्त-मानुष्टुभं जातवेदसे काश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुः मंधुर्विश्वेदेवाः मकरी, नमो ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती,

आकृष्णेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् हंसः शुचिषद्वामदेवः सूर्यो जगत्युदुत्यं प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्रमन्त्यास्तयोऽनुष्टुभश्चित्रं देवानामिति कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चक्षुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् दैवतस्मरणमेव वा कुर्य्यादेवमन्यत्र व्याख्यातम्। ॥ ८॥

अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्य्यादेकतरत्र वा प्रातरेव ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थस्तत् प्रातः सद्यगोमयेन कुर्य्यान्मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरद्भिर्न प्रातः स्नानात् प्राक् सन्ध्यामुपासीत प्रातरस्पृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं सङ्गृह्य भूमिष्ठं वोपर्य्यधश्च सन्त्यज्य तीर्थमेत्य धौतपादपाणिमुख आचम्य सव्योत्तमदाभ्यां घ्राणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरोत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं मानस्तोक इत्यृचाभिमन्त्र्य गन्धद्वारामित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिर्वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यामवतेहेड इति द्वाभ्यां प्रसम्राजे बृहदर्चेति सूक्तेन प्रार्थ्य हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरित्यथ याः प्रवतो निवत उद्वत इत्येतया तीर्थमभिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेदंमयोभूस्त्वाभिरित्यष्टाभिरापोहिष्ठेति च नवभिश्च तीर्थमङ्गुष्ठेनेमं मे गङ्ग इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमप्सौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे वाक्षोरसि

आत्मानं गायत्र्याभिषिच्य त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वाभ्यामन्तरश्चमन्दोधायतीति च सूक्तेन पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत्तद्विष्णोः परमम्पदमग्ने रक्षाणो अंहसो यच्चिद्धि ते वरुणदेव्ये जने इत्येता जपेत्, स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन् देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखः *निवीती* यवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहन इत्यादींस्त्रींस्त्रींस्तर्पयेदेतत् स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती, ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्॥ इति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचामेद्यथोक्तसन्ध्यामुपासीतेदं प्रातःस्नानविधानम् ॥ ९॥

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्या खात्वोपरिष्टाच्चतुरङ्गुलमुद्धृत्याधस्तान्मृदं तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्धृतया मृदा परिपूर्य मृदमुपात्तां शुचौ देशे तीरे निधाय *गायत्र्या* प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्धं आनाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्लुत्य क्षालयित्वादित्यमीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाहुरथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमंशमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणमा-

गमक्रमेण दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे स्थित्वा तृतीयद्रा-यत्राभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्न आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्रान आप ओषधय सन्त्विति सकृदद्भिरात्मानमभिषिच्य दुर्मित्रास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति स्वच्छेपमद्भिः चालयेदथ वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायान्नाभिन्न् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिस्तदेतदसम्भवेऽद्भिरेव कुर्याद्धोमदिनादिषु च, न च गृहे स्वदा स्नायान्न च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात् कुर्यादिति ॥१०॥

अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिष्ठीयाभिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत्। पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथार्धर्चशो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ तृचेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता आपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम् ॥ ११ ॥

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्निमौपासनं पचनं वा परिसमूह्य पर्युक्ष्यायतनमलङ्कृत्य सिद्धहविष्यसर्पिस्त्र्याद्भिः प्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेः प्रत्यक् दर्भेषु निधाय सर्पिषाभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवदानेन पाणिना जुहुयात् सोमाय वनस्पतय इत्यैकाहुतिं दिवाचारिभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वभूतानां विशेषणं प्रजापतेस्त्रिरिष्यते प्रधानवलेरुदक् पुरुषनासिकादिदसंज्ञाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यादिके चान्ते स परिसमुह्य पर्युक्षे-

देकेनांच तन्त्रमिति पर्य्युक्षणोच्चये अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तद्दैवत्यमितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

अथ स्वस्तिवाचनमृद्धिपूर्त्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य्यः ऋद्धिर्विवाहान्ता अपत्यसंस्काराः प्रतिष्ठोद्यापने पूर्त्तं तत्-कर्म्मणि आद्यन्तयोः कुर्य्याच्छुचिः स्वलङ्कृतो वाचयीत तथा-भूते सद्मनि मङ्गलसम्भारभृतियुग्मान् ब्राह्मणान् प्रशस्ताना-चारलक्षणसम्पन्नान्गन्धादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेदथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्तिष्ठेयुस्तद्दक्षिणतो वाचयितो-दङ्मुखः संस्कार्य्यो वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुरथ वाच-यिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्चितं समक्षयमुखं धृत्वा तिष्ठन् समाहितो मनः समाधीयतामिति ब्राह्मणान् ब्रूयात् समाहितमनसः स्म इति ते ब्रूयुः प्रसीदन्तु भवन्त इति वाच-यिता प्रसन्नाः स्म इतीतरेऽथ ते सर्वे संहत्य शान्तिः पुष्टिः तुष्टि-र्वृद्धिरविघ्नमायुष्यमारोग्यं शिवं कर्म्म कर्म्मसमृद्धिर्धर्म्मसमृद्धिः पुत्रसमृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धि-रित्येतानि पञ्चदशतन्त्राण्युक्तानि तन्नाम्ना कर्म्मदेवता प्रीय-तामिति ब्रूयुरथ वाचयिता पूर्ववत्तल्लिङ्गमन्त्रान् पठित्वा त्रि-स्त्रिर्मन्द्रमध्योच्चस्वरैरों पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति ब्रूयात्तेऽपि तथा प्रत्येकं प्रति-ब्रूयुरोमित्यृध्यतामित्यृद्धौ प्रतिब्रूयुरथ प्राङ्मुखमासीनं सामा-त्यङ्कर्त्तारं ब्राह्मणाः सपल्लवदर्भपाणयः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठेयुः शा-न्तिपवित्रलिङ्गाभिः ऋग्भिरभिषिञ्चेयुः पुरन्ध्रो नीराजनादि कुर्य्युः ॥ १३ ॥

अथ होमधर्म्मं किञ्चिदुच्छिताममाऽऽरत्निमा भूमिस्थण्डिल-मुच्यते तद्दिगुणमात्रपरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य

यज्ञियशकलं मूलेनोल्लिख्य शकलं प्रागग्रं निधाय स्थण्डिलमभ्युक्ष्य शकलमाग्नेय्यां निरस्याप उपस्पृशेत् एष आयतनसंस्कारस्ततोऽग्निं व्याहृतिभिरभ्याधानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति कर्म सङ्कल्पपुरःसरं द्रव्यदेवतापरिग्रहणाय इध्मस्त्रिसृणां वा समिधमभ्याधानमन्वाधानमथैवार्बर्हिषी सम्बध्य दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसन्धी वितती रज्जू कुर्यात्पाणिभ्यां सव्योत्तराभ्यां पूर्वं वर्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामन्तं प्रदक्षिणावृतं रज्जुं कुर्यादिति रज्जूकरणं, प्रथमां रज्जुमुदगग्रामास्तीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टिं छित्त्वा प्रागग्रां तस्यां निधाय तया बर्हिर्द्विरावेष्टयित्वा तन्मूलस्य द्विरावेष्ट्य तां प्रथमवेष्टनस्याधस्तादुपयेदेवं द्वितीययेध्मं सकृदावेष्ट्य सन्नह्योदरन्त्यायाम इध्मः पञ्चदशदारुकस्तदुपरि निदध्यादेतदिध्माबर्हिषोः सन्नहनमथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या आरभ्य प्रदक्षिणमग्निं त्रिः परिसमूह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रतिदिशमुदक्संस्थं परिस्तृणीयाद्दक्षिणोत्तरयोः सन्धिषु मूलाग्रैराच्छादयेत् त्रिवृतान् वा दर्भांस्तयोस्तृणीयादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद्दर्भानास्तीर्याग्निं पर्युक्षेदेषोऽग्निसंस्कारोऽथ तेषु दर्भेषु पात्राणि न्युब्जानि द्वन्द्वं प्रागग्रमुदगपवर्गं प्रयुनक्ति प्रोक्षणीपात्रस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषीत्याज्यहोमेषु तथा चरुस्थालीप्रोक्षणीपात्रे दर्वीस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषी चेति दर्विहोमेषु प्रोक्षणीपात्रमुद्धृत्य पवित्रमन्तर्धायाप आसिच्य तूष्णीं ताः पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूय पात्राण्युत्तानानि कृत्वेध्मं विस्रस्य पात्राणि ताभिरद्भिर्युगपत् त्रिः प्रोक्षेदेतत् पात्रासादनम् ॥ १४ ॥

अथ चमसं प्रत्यगग्नेर्निधाय ते पवित्रेऽन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्धादिं प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां नासिका-

समुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दर्भेषु निधाय दर्भैः प्रच्छादयेदेतत् प्रणीताप्रणयनमथ ते एव पवित्रे प्रागग्रे आज्यपात्रेऽन्तर्धायाज्यमासिच्य बहिः परिस्तरणादङ्गारानुदगपोह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्योल्मुकेनावज्वाल्य दर्भाग्रे प्रच्छिद्य प्रोक्ष्याज्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाज्यमग्निः परिहृत्योल्मुकमग्निरस्याप उपस्पृश्याज्यकर्षमिवोदगुद्वास्योऽङ्गारानतिहृज्याज्यमुत्पूय पवित्रे प्रोक्ष्याग्नौ प्रास्याप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारोऽथ बर्हिरासनोऽग्रे प्रागग्रमास्तीर्य्यं तत्राज्यमासाद्य सह दर्भैर्दर्वीस्रुवावादायाग्नौ प्रताप्य दर्वीं निधाय स्रुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दर्भाग्रैर्बिलं प्रागारभ्य प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्गास्त्रिः परिमृज्य तैरेव बिलपृष्ठमभ्यात्मन्त्रिः संमृज्याथ पृष्ठादारभ्य यावदुपरिबिलन्दण्डं दर्भमूलैस्त्रिः संसृज्य स्रुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याद्बर्हिष्यासाद्योदकस्पृष्टैस्तैरेव दर्भैरेवं दर्वीं च संस्कृत्य स्रुवादुदङ् निधाय दर्भाः प्रोक्ष्याग्नौ प्रहरेदेष स्रुक्स्रुवसंमार्गः ॥ १५ ॥

अथ ब्रह्मास्ति चेत् क्रियेत, स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्सम-स्तपाण्यङ्गुष्ठो भूत्वापरेणाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दर्भेषु निरस्तः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां नैरृत्यामभिरस्याप उपस्पृश्येदमहमर्वावसोः सदने सीदामीत्युदङ्मुख उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमासिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्रं ब्रह्मा जपेदपां प्रणयने ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामीत्यनुज्ञातः ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूत इति जपित्वा प्रणयेदिति ब्रह्मकार्यं सदा च यज्ञमना भवेदेके नेच्छन्ति निरसनमुपवेशनं जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्थाजपेनोपस्थानञ्चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मणः ॥ १६ ॥

अथ पार्वणस्थालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भोऽग्निम-

ग्नीषोमौ पौर्णमास्यान्देवते अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायां देवते अपः प्रणीय शूर्पे व्रीहीन्निरूप्य प्रोक्ष्य प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमकृष्णाजिनमास्तीर्य्य तत्रोलूखलं निधाय तानवहत्य तण्डुलांस्त्रिः फलीकृतांस्त्रिः प्रक्षाल्य श्रपयेद्यदि सहश्रपयेच्चरू विहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यभिमृशेत् स्विष्टकृतं द्विरुपरिष्टादभिघारयेत् पञ्चावती द्यावती पुरस्तादवधेदिभरत्नु विसंख्याग्नौ प्राच्यायाश्चाग्नेय्यतो देवा इदं विष्णुरित्येताभिर्व्याहृतिभिश्च जुहुयादेताः सर्वाः प्रायश्चित्ताहुतयः एता ब्रह्मणा कर्त्तव्याः परीत्य प्रत्यगुदीच्यामवस्थाय जुहुयादथ बर्हिषि पूर्णपात्रं निनीय ताभिरद्भिरापो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्विदमापः प्रवहतेत्येताभ्यां सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्वित्येतेन चात्मानं शिरसि मार्जयेत्संस्कार्य्यमपि संस्कारकर्मस्वथाग्निहोमश्च स इति संस्थाजपेनोपतिष्ठते ततो ब्रह्मा चाथ कर्त्ताग्नेः परिसमूहनपर्य्युक्षणे कुर्य्यादेतत्तन्त्रमन्येषामस्थालीपाकवत् सुकृतकर्ममन्त्रान् जुहुयात् ॥ १७ ॥

अथ नित्यमौपासनन्तस्य सायमारम्भोऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्करणमनुदिते प्रातः प्रदोषान्तः सायं होमकालः सङ्गवान्तः प्रातर्नाव तन्त्रमित्यर्तेऽग्निं परिसमूह्य परिस्तीर्य्य पर्य्युक्ष्य होम्यमपक्वमुल्मुकेनावज्वाल्य तेनैव त्रिः परिहृत्योल्मुकन्निरस्येत् पक्वमुदगङ्गारेष्वधिश्रित्य प्रोक्ष्योदगुद्वास्य तानङ्गारानतिसृजेदेष होम्यसंस्कारः, पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदनस्तण्डुलाः सोमस्तैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि, तण्डुला नीवारश्यामाकयावनाला व्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणातिहोम्यास्तिलास्स्वरूपेणैव शतचतुःपष्टियाहुतिः व्रीहियवानान्तदर्धन्तिलानान्तदर्धं सर्पिस्तैलं

च तिलश्च तिलातसीकुसुम्भानां येन प्रथमामिताां जुहुयात्तेनैव द्वितीयां जुहुयाद्येनैव सायं जुहुयात्तेनैव प्रातः सायं प्रातर्होमौ सायं वा समस्येन्नतु प्रातः सायं होमौ ॥ १८ ॥

अथ पुनराधानमनुगतेऽग्नि शिष्टागारादानीयोक्तवदुपसमाधाय परिसमूह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्याज्यमुत्पूयायाश्चाग्न इत्येकामाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमाद्वादशरात्रात् इत ऊर्द्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामिकतमाभ्यामादध्यात् तत्र विवाहाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाज्याहुतयो हृदयाञ्जनञ्च भवति कर्त्तव लाजानामपत्नीतत्य,नराधानविच्छेदोममतीत्य मनस्त्वा चतुर्गृहीतं जुहुयाद्द्वादशरात्रादूर्द्ध्वं पुनराधानमेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथानेकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्याग्न्याधेयानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथमया धर्माग्निभागिनी भवति, यदि तु लौकिके परिणये तं पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वेणैकोकुर्यात्तौ पृथगुपसमाधाय पूर्वस्मिन् पूर्वया पत्न्यान्वारब्धोऽग्निमीळे पुरोहितमिति सूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वोपस्थायायन्ते योनिर्ऋत्विय इति तं समिधमारोप्य प्रत्यवरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यभागान्तं कृत्वोभाभ्यामन्वारब्धोऽग्निमीळे जुहुयादग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना पाहि नो अग्न एकयेति तिसृभिरस्तौदमधिमत्थनमिति च तिसृभिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्कृत्यान्यया पुनरादध्यादथ वाग्निं विभज्य तद्भागेन संस्कुर्यादृत्वीनामप्येवमेयाग्नियोजनं कुर्याद्गोमिथुनं दक्षिणा ॥ २० ॥

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरपितुरामान् प्रशस्ताकारकर्मणो नृवरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रहिणुयादेतावतीभिः पुरन्ध्रीभिः सहितामङ्गलगीत-

तूर्य्याभ्यां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखासीनायाः दातृ-
ज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरण-
काले वृणीध्वमासीनाः प्रत्यङ्मुखा वसिष्ठगोत्रोद्भवायामुष्य प्रपौ-
त्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलनाम्ने वराय वत्सगो-
त्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीं
इमां कन्यां भार्य्यात्वाय वृणीमहे इति ब्रूयुरथ दाता भार्य्या-
ज्ञातिबन्धुसमेतो यथोक्तमनूद्य वृणीध्वमिति ब्रूयादेवं त्रिः
प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयादथ ब्राह्मणा उक्तस्व-
स्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वक्षतं चारिष्टं चास्तु
दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्वित्युक्त्वा तद्वः सत्यम-
स्त्विति अनूद्य समानीव आकूतिः प्रसुग्मन्ताधियः सानस्य
सक्षणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्र्यः कन्यायै कल्याणान् कुलधर्माचा-
रान् कुर्य्युः ॥ २१ ॥

अथोपयमनं लक्षण्यो वरो लक्षणवतीं कन्यां यवीयसीम-
सपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेत् पितृतः सप्तपुरुषं
सापिण्ड्यमातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवत्साङ्गिरसस्य प्रवरे च एकार्षि-
योगे सगोत्रा एकार्षेयोग इतरे दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्य-
विरुद्धः सम्बन्धो यथा भार्य्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्न्याः स्वसा
चेति केचिन्मातृगोत्रतां च वर्जयित्वा तदपत्यमसगोत्रं स्या-
दिति सुस्नातोऽलङ्कृतो वरः स्वस्ति वाचयित्वा सहितः स्वर्चितै-
र्ब्राह्मणैः पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवैः पदातिभिर्मङ्गलगीततूर्य्यघो-
षाभ्यां सम्बन्धिनो गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्भा-
स्तीर्णे भद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखीं
भद्रपीठासीनां सुस्नातामलङ्कृतामहतवाससं सवित्रीं कन्यां
पुरस्कृत्य दाता सामात्य उपविश्येदं विधिवदभ्यर्च्येद्य दक्षि-
णतः पुरोधा उदङ्मुख उपविश्य मध्ये प्रागग्रोदगग्रान्द-

ग्निनास्तीर्य्य तैजसमयं पूर्णं कलशं विधाय व्रीहियवा-
न्नोप्य गन्धादिभिरलङ्कृत्य दूर्वापल्लवैर्मुखमवस्तीर्य्याप्‌लिङ्गाभि-
र्ऋग्भिरभिमन्त्र्य ताभिरद्भिः प्रोक्षयेदथ दाता
पुण्याहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु सौम-
नस्यमस्त्वक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु दीर्घमायुरस्तु शान्तिः पुष्टि-
स्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्वित्युक्त्वा भार्य्या-
दिसमेतः कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य
पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाम्नीमिमां कन्यां वसिष्ठगोत्रो-
त्पन्नायामुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशीलना-
म्नेऽस्मै वराय सम्प्रददे कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्
वरस्य पाणौ हिरण्यमुपधाय कलशोदकधारामासिञ्चेत् मनसा
प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयादथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाच-
यित्वा दक्षिणेंऽसे कन्यामभिमृश्य क इदङ्कस्मा अदात्कामः
कामायादात्कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमा-
विश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टिरसि द्यौस्त्वा
ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुस्मृत्य
धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य
पुरोधा दाक्षवरी प्रति ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति
तिस्रो जपित्वैतदः सत्यमन्तरमस्त्विति ब्रूयात् । २२ ॥

अथानयोर्निरीक्षणं स्वलङ्कृते वेश्मनि मङ्गलगीततूर्य्यनि-
र्घोषे पूर्वापरावराग्न्युच्छ्रितौ हस्तान्तरालौ मक्षतपङ्क्तराशी
कृत्वा मध्ये स्वस्तिकान्तिरस्करिणीं धारयेयुरथ पूर्वस्मिन्राशौ
प्रत्यङ्मुखीं गुडजीरकपाणिं कन्यां स्थापयेयुरपरस्मिन् प्राङ्मुखं
तथाभूतं वरं तौ मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः
सौम्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतानि कुर्य्युरथ ज्योति-
र्विदादिष्टे काले प्रविष्टे सद्यस्तिरस्करिणीमुत्सार्य्य कन्या-

वरौ परस्परगुडजीरकानवकिरतः परस्परन्निरीक्षेयातामभ्रातृघ्नीमिति तामीक्षमाणो जपत्यघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीति तयेक्षमाणोऽयास्याः भ्रुवोर्मध्यन्दर्भाग्रेण परिमृज्य दर्भञ्चिरस्याप उपस्पृशेदथ ब्राह्मणा बान्धवाः पुरन्ध्रयस्तौ आशीर्भिरभिनन्दयेयुः ॥ २१ ॥

अथानयोरार्द्राक्षतारोपणन्तैजसेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिच्यान्येनार्द्राक्षततण्डुलानथ तथास्थितयोर्वधूवरयोर्वर्धनक्रमितत् कारयेयुरक्षतं क्षीरमायुष्टमरिष्टरक्षता अप एतेषामारोपणमिष्यते वरः प्रक्षालितपाणिर्वध्वाः प्रक्षालितेऽञ्जलौ क्षीरघृतं पाणिना द्विरुपस्तीर्य्य द्विस्तण्डुलानञ्जलिना वपति यथा पूर्व्वं ततो द्विरुपरिष्टादभिघारयत्येवं वराञ्जलावन्यस्तण्डुलापूरणङ्कुर्य्याद्दाता तयोरञ्जल्योर्हिरण्यमवदध्यात्यथ वरः कन्याञ्जलौ स्वाञ्जलिन्धारयेद्दाता कन्यां धारयतु दक्षिणाः पान्तु बहुदेयञ्चास्तु पुण्यं वर्धतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रसम्पदस्त्वित्युक्त्वा कन्यामुत्क्षिप्य तदञ्जल्यक्षतान्वरमूर्धारोपयेद्वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जल्यक्षतानारोपयेदेवन्त्रिर्वधूपूर्वं वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूरणं कुर्य्यात्तदञ्जलावन्योऽथ समारोपणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयानशयनमन्त्रादिकमनुदानन्दद्यादथ पुरोधाः कांस्येपय आसिच्यौडुम्बर्य्यार्द्रया शाखया सपलाशया सहिरण्यपवित्रया सदूर्वापवित्रयाभिषिञ्चेदब्लिङ्गाभिऋग्भिरथ वधूवरौ स्वगोत्रपुष्पं क्षीरघृतेनाप्लाव्य परस्परतिलककृतः कण्ठे स्रजञ्चामुञ्चतः कौतुकसूत्रञ्च करे बध्नीयातामथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्चपूगफलानि विष्णुव्रतरक्षिणङ्गणाधिपमनुस्मृत्य गणानान्त्वा गणपतिं हवामह इत्यानून इन्द्रद्युमन्तमिति च वधूवरयोरुत्तरीयान्तौ च नीललोहितं

भवतीति वधूर्यादथ दाता सभार्य्यो हृष्टः पुरन्ध्रो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्य्युः ॥ २४ ॥

अथर्त्तुमत्याः प्राजापत्यस्तौ प्रथमे चानुकूलेऽहनि सुस्नातयाचारब्ध. प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वैता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुर्योनिमिति तिस्रो नेजमेषेति तिस्रः प्रजापते न त्वदित्येकामथातो मूर्द्धप्रभृति शोधयेच्च दर्भानन्वभिमृश्य याः फलिनीर्या अफला इति अमित्वा अधेनदस्यु मांहचातयस्वेति षड्भिरग्निस्तुवे सवस्तमामिति द्वाभ्यामग्निमुपस्थाय सूर्य्यो नो दिवस्पात्विति सूक्तेनादित्यमुपतिष्ठेत। अथ गर्भलभनस्तानुकूलायां निशि स्वलङ्कृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथाभूते पर्य्यङ्कशयने सुस्नातामलङ्कृतां शुक्लवसनां स्रग्विणीं भार्य्यां स्वयन्तथाभूतः प्रवेश्य दूर्वां पिष्ट्वा अश्वगन्धां वा सूक्ष्मेण वाससा सम्यक् चोदीर्ष्वातः पतिवतीति द्वाभ्यां स्वाहाकारान्ताभ्यामुभयोर्नासाबिलयोर्निषिच्य संवेश्य गन्धर्वस्य विश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थमभिमृश्य विष्णुर्योनिङ्कल्पयत्विति द्वाभ्यां विहृत्य यो गर्भमोषधीनामहङ्गर्भमदधामोषधीष्विति अभिमन्त्र्योपगच्छेत् यावेते रेतो दधाम्यसावित्यनुमाख्यायया भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी वायुर्यथा दिशाङ्गर्भ एवन्ते गर्भन्दधाम्यसाविति हृदयमभिमृशेन्नैक उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति तद्धानेन किञ्चित् संस्क्रियत इति त ओषधीभिर्निषेकं सर्व्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

अथ जातकर्म पुत्रे जाते पुरान्धैरालभ्यादग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशदेवता हुत्वा प्राक् स्विष्टकृतः सर्पिर्मधुप्राशनादि कुर्य्यादेवनिष्क्रमणं चतुर्थे मास्यापूर्य्यमाणपक्षे स्वस्ति वाचयित्वा स्विष्टकृतः प्राक् सुस्नातालङ्कृतं कुमारमादाय सहभार्य्यो ज्ञातिबान्धवैः पुरन्ध्रीभिश्च मङ्गलतूर्य्यनिर्घो-

येन गृहान्निष्क्रम्य देवतायतनमेत्य देवतामुपहारेणाभ्यर्च्याशिषो वाचयित्वायतनं प्रदक्षिणीकृत्य गृहमेयात्सम्बन्धिनो वा गृहमीत्वा नयेदेवमन्नप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता यष्टव्याः ॥ २६ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ ग्रहयज्ञयैत्ययज्ञयेत्यमुपयाचितमुच्यते तत्र भवाः शान्तिपुष्टिदा देवतायैताः शान्तिञ्च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहाः समुपयाचन्ते ततयैता आदित्य इन्दुरङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भार्गवः शनैश्चरो राहुः केतुरिति नवग्रहास्ते हि स्वस्वगत्या जगदभिगृह्णन्ति तानुदगयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्य उद्भूतेषु माङ्गल्यादिष्वाभ्युदयिकं करिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादनाभ्युदयिकं हि शान्तिकर्म यदि तदानुकूल्यकामः कामं प्रागभ्युदयात्सप्ताहान्तरितात् कुर्यात्तं दशपराहुतीः स्वयमेकः कुर्यादूर्ध्वमापञ्चशतश्चत्वार ऋत्विजः स्युराशतं वरमष्टौ नवम आचार्यः स्वयमेव वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदे दद्यात्तान्विधिवद्वरयित्वार्हयेदाचार्यं आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरेभ्योऽन्वारभेरम् ॥ १ ॥

अथास्य सम्भारान्हस्तमात्रावरञ्चतुरस्रङ्कुण्डं स्थण्डिलं वा संस्कृत्य तत ईशान्यां कुण्डपदायतांश्चतुरस्रां चतुरंसद्व्यङ्गुलोच्छ्रितां विस्तृतां त्रिभूमिकां ग्रहवेदिं कुर्यात्तस्यां शुक्लव्रीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलं पद्ममुल्लिख्य कर्णिकायां दलेषु च यथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्यां धान्यपीठे तैजसं मृण्मयं वा नवमनुच्छिष्टमलङ्कृतं शुभमभिषेककुम्भं निधाय प्रयत

चापो महिमानमित्यद्भिः पूरयित्वा पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतधातून् नवपवित्रमृदो नवरत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवैर्मुखमाच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्यावाह्य कुम्भमभिमृश्याप्लिङ्गा वारुणीः पावमानीश्च जपेत् ॥ २ ॥

अथार्चनाङ्गानि ताम्रं स्फाटिकं रक्तचन्दनं कुङ्कुमं सुवर्णन्तदेव रजतं लौहं सीसकं कांस्यमिति नवप्रतिमाद्रव्याणि, सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषां, रक्तचन्दनं मलयजो देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खपिष्टन्तिलपिष्टं कैतकीरजः कस्तूरीति नवानुलेपनानि, मलयज एक एव वा सर्वेषां, रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं चम्पकं कुन्दमिन्दीवरं कृष्णधुस्तूरस्त्रिवर्णमिति नवपुष्पाणि, रक्तकरवीरमेकमेव वा, पुष्पवर्णा अक्षता अहतवस्त्रयुग्मानि च, कन्दरमयूरशिखा दशाङ्गसर्जरसा बिल्वफलं श्रीवासं कृष्णागुरु जटामांसी मधुकमिति नवधूपाः, गुग्गुलुरेक एव वा, सर्पिषा दीपः तिलतैलेन वा, हविष्यान्नं पायसं पलान्नं गुडान्नं क्षीरोदनो दध्योदनः कृसरान्नमाषान्नचित्रान्नमिति नवोपहाराः, त्रिहदन्नमेकमेव वा, माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालो मरकतं पुष्परागो वज्रो नीलो गोमेदिकं वैदुर्य्यं इति नवरत्नान्येकमेव वा माणिक्यं, अर्कः पालाशः खदिरोऽपामार्गोऽश्वत्थोडुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति समिधः, सर्वेषां पालाश एक एव वा ॥ ३ ॥

अथार्चनमाचार्य्यः प्राङ्मुख उपविश्य समाहितः पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म सङ्कल्प ग्रहवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुखौ ग्रहप्रतिमां स्थापयित्वा दक्षिणवामयोरधिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुखौ स्थापयेत् तदभावे पुष्पाक्षतादिष्वावाहयेदग्निरापः पृथिवी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च

क्रमेण ग्रहाणामधिदेवताः, ईश्वर उमा स्कन्दः पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवताः, गणपतिं दुर्गां क्षेत्राधिपतिं वायुमाकाशमश्विनौ कर्मसाद्गुण्यदेवता इमा यथा प्रत्यक् निवेश्य प्राच्यादिष्विन्द्रादिलोकपालान् क्रतुरक्षितानावाहयेत् पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणावाहनमन्त्रैर्नमोऽन्तैरावाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथावाहनमन्त्राः प्रणवमुच्चार्य भगवन्नादित्य ग्रहाधिपते काश्यपगोत्र कलिङ्गदेशेश्वर जपापुष्पोपमाङ्गद्युते द्विभुज पद्माभयहस्त सिन्दूरवर्णाम्बरमाल्यानुलेपन ज्वलन्माणिक्यखचितसर्वाङ्गाभरण भास्कर तेजोनिधे त्रिलोकप्रकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते नमस्ते सप्ताश्वारुणध्वजपताकोपशोभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाग्निरुद्राभ्यां सह पद्मकर्णिकायां ताम्रप्रतिमां प्राङ्मुखीं वर्तुलपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीरात्रेयगोत्र यामुनदेशेश्वर गोक्षीरधवलाङ्गकान्ते द्विभुजवराभयदानाङ्कित शुक्लाम्बरमाल्यानुलेपनसर्वाङ्गमुक्तामौक्तिकाभरणरमणीयसर्वलोकाप्यायक देवताद्वयमूर्ते नमस्ते श्वेतकपोतध्वजपताकोपशोभितेन दशश्वेताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आगच्छाप्पुरुषया च सह पद्माग्नेयदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि । भगवन् अङ्गारकाग्न्याकृते भारद्वाजगोत्रावन्तिदेशेश्वर ज्वालापुष्पोपमाङ्गद्युते चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारिन् रक्ताम्बरमाल्यानुलेपन प्रवालाभरणभूषितसर्वाङ्ग दुर्धरालोकदीप्ते नमस्ते मेषरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेषरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ भूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमां दक्षिणामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ

पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् सौम्य सौम्याकृते सर्वज्ञानमयात्रिगोत्र मगधदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज खड्गखेटकगदाभयवरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन मरकताभरणालङ्कृतसर्वाङ्गयिष्टदमते नमस्ते सवाहपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णुपुरुषाभ्यां सह पद्मे ईशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् बृहस्पते समस्तदेवताचार्याङ्गिरसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तप्तसुवर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज कमण्डल्वक्षस्रुववरदानाङ्कित पीताम्बरमाल्यानुलेपन पुष्परागमयाभरणरमणीयसमस्तविद्याधिपते नमस्ते सवाहपीतध्वजपताकोपशोभितेन पीताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रब्रह्माभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्णप्रतिमां उदङ्मुखीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् भार्गव समस्तदैत्यगुरो भार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गकान्ते चतुर्भुज दण्डकमण्डल्वक्षसूत्रवरदानाङ्कित शुक्लमाल्याम्बरानुलेपन वज्राभरणभूषितसर्वाङ्ग समस्तनीतिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते सवाहशुक्लध्वजपताकोपशोभितेन शुक्लाश्वरथवाहनसहितेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रजतप्रतिमां प्राङ्मुखीं पञ्चकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् शनैश्चर भास्करतनय काश्यपगोत्र सुराष्ट्रदेशेश्वर कज्जलनिभाङ्गकान्ते चतुर्भुज चापतूणीकृतबाणाभयाङ्कित नीलाम्बरमाल्यानुलेपन नीलरत्नभूषणालङ्कृतसर्वाङ्ग समस्तभुवनभीषणामर्षमूर्त्ते नमस्ते सवाहनीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजापतियमाभ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां प्रत्यङ्मुखीं चापा-

कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् राहो रविसोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठीनसिगोत्र बर्बरदेशेश्वर कालमेघसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गचर्मधर शूलवराङ्कित कृष्णाम्बरमाल्यानुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्य्यनिधे नमस्ते सन्नद्धकृष्णध्वजपताकोपशोभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सर्पकालाभ्यामृश्नै-र्ऋतदलमध्ये सीसकप्रतिमां दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि। भगवन् केतो कामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदुर्यमयाभरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रशक्ते नमस्ते सन्नद्धचित्रध्वजपताकोपशोभितेन चित्रकपोतवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्ताभ्यां सह पश्चिमवायव्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामुखीं ध्वजाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ ५ ॥

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं, पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशं पिङ्गाक्षत्रितयनमरुणवर्णाङ्गं छागस्थं साक्षसूत्रं शक्तिधरं वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवमग्निमावाहयामि, अथ प्रत्यधिदेवता त्रिलोचनोपेतं पञ्चवक्त्रं वृषारूढकपालशूलखड्गखट्वाङ्गधारिणं चन्द्रमौलिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं रुद्रमावाहयामि। स्त्रीरूपधारिणीः श्वेतवर्णाः मकरवाहनाः पाशकलशधारिणीः मुक्ताभरणभूषिताः सोमाधिदेवताः अपः आवाहयामि, अक्षसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणीं त्रिदशपूजितां सोमप्रत्यधिदेवतामुमामावाहयामि। शुक्लवर्णान्दिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजां सौम्यवपुषं चण्डांशुसदृशाम्बरां रत्नपात्रसस्यपात्रौषधिपात्रपद्मोपेतकराश्चतुर्दिङ्नागभूषितां पृष्ठगतामङ्गारकाधिदेवतां भूमिमावाहयामि, षण्मुखं शिखण्ड-

त्रविभूषणं रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुटघण्टापताकाशक्त्युपेतं चतुर्भुजमङ्गारकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि। कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि। सौम्यप्रत्यधिदेवतां विष्णुवत् पुरुषमावाहयामि, चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानाभरणभूषितं वृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि, पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधारिणं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं वृहस्पतिप्रत्यधिदेवं ब्रह्माणमावाहयामि। सन्तानमञ्जरीवरदानधरद्विभुजां शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाहयामि, चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानाभरणभूषितं भार्गवप्रत्यधिदेवतां शक्रमावाहयामि। यज्ञोपवीतिनं हंसस्थमेकवक्त्रं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुसहितं चतुर्भुजं शनैश्चराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि। वैवस्वतं दण्डहस्तं रक्तसदृशं पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वाभरणभूषितं शनैश्चरप्रत्यधिदेवतं यममावाहयामि। अक्षसूत्रधरान् कुण्डलाकारपुच्छयुक्तानिकभोगान् स्वोभोगान् भीषणाकारान् राह्वधिदेवतान् सर्पानावाहयामि। करालवदनं नित्यभीषणं पाशदण्डधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्यधिदेवं कालमावाहयामि। पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखं अक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधरं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं केत्वधिदेवं ब्रह्माणमावाहयामि। उदीच्यवेषधरं सौम्यदर्शनं लेखनीपत्रोपेतं द्विभुजं केतुप्रत्यधिदेवं चित्रगुप्तमावाहयामि ॥ ६ ॥

अथ साङ्गुण्यदेवतावाहनं वायुमदेशे सर्वत्र समप्रणवव्याहृतिपूर्वकं, विनितं गजाननं नागयज्ञोपवीतिनं चन्द्रधरं दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेतं चतुर्भुजं विनायकमावाहयामि। तत उत्तरतः शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपाशपरशु-

कण्टकोपेतदशभुजां सिंहारूढ़ां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणीं दुर्गा-मावाहयामि। श्यामवर्णं त्रिलोचनम् ऊर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भ्रुकुटीकुटिलाननं नूपुरालङ्कृताङ्घ्रिं सर्पमेखलया युतं सर्पाङ्गमति-क्रुद्धं क्षुद्रघण्टावद्धगुल्फावलम्बिकरोटिकामालाधारिणम् उरगकौपीनं चन्द्रमौलिं दक्षिणहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभिं दधानं वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचापं दधानं भौमन्दिग्वास-समन्वितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि। धावद्धरिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधारिणं धूम्रवर्णं वायुमावाहयामि। नीलोत्पलाभं नीलाम्बरधारिणं चन्द्राङ्कोपेतं द्विभुजं खेटमाकाशमा-वाहयामि। मल्लैकमौषधिपुस्तकोपेतदक्षिणवामहस्तावन्यो-न्यसंयुक्तदेहावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रत्नभाण्ड-परशुक्लाम्बरधारिनारीयुग्मोपेतौ देवौ भिषजावश्विनावावाह-यामि। अथ क्रतुसंरक्षकेन्द्रादिलोकपालावाहनं, स्वर्णवर्णं सहस्राक्षम् ऐरावतवाहनं वज्रपाणिं शचीप्रियमिन्द्रम् आवा-हयामि। अरुणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्रं सप्तार्चिषं शक्तिधरं वरदहस्तद्वययुक्तम् अग्निम् आवाहयामि। रक्तवर्णं दण्डधरं पाशहस्तं महिषवाहनं स्वाहाप्रियं यममावाहयामि। नील-वर्णं खड्गचर्मधरम् ऊर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋ-तिमावाहयामि। रक्तभूषणं नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मि-नीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि। स्वर्णवर्णं निधीश्वरं कुन्तपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुवेरमावाहयामि। शुद्ध-स्फटिकवर्णं वरदाभयशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रिय-मीशानमावाहयामि, इति पूर्ववत् पूजयेत् ॥ ७ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय अन्वाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सहर्त्विग्भिः समिच्चर्वाज्यानि प्रत्येकं प्रतिकावराभिः सह-सम्पराभिराहुतिभिर्निमित्तगत्यपेक्षया जुहुयात्प्रधानदर्शनेन

पार्श्वदेवतयोस्तदर्द्धेनेतरेषां स्वास्वान्तैर्नामभिर्होमस्तत्तल्लिङ्ग-मन्त्रैर्वा सक्तदयदानेन चरुहोमः पाणिना प्रभूतांस्तिलांश्च व्याहृतिभिर्हुत्वा प्राक् स्विष्टकृतो ग्रहाणां षष्ठ्यादिशब्दैरुप-हारानुपगृह्य सपुष्पाणि रत्नानि निवेदयेदभावे सुवर्णपुष्पाणि वा, तान् नमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समा-पयेत् यदि मन्त्रैरिष्टस्तदैते मन्त्रा भवन्त्याकृष्णेन रजसा वर्त्त-मानः, आप्यायस्व समेतु ते, अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्, उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः, बृहस्पते अतियदर्य्यः अर्हात्, शुक्रन्ते अन्य-द्यजतन्ते अन्यत्, शमग्निरग्निभिः करत्, कयानश्चित्र आभु-वत्, केतुं कृण्वन्नकेतव इति ग्रहाणाम्, अग्निं दूतं वृणी-महेऽयम् मे सोमो अब्रवीत्स्योना पृथिवी भवेदं विष्णुर्विचक्रम इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहीन्द्राणीमासु नारीषु प्रजापतेन त्वदेताश्च आयङ्गौः पृश्निरक्रमीद् ब्रह्म यज्ञानां प्रथमं पुर-स्तादित्यधिदेवतानां, त्र्यम्बकं यजामहे गौरीर्मिमाय सलि-लानि तक्षती कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं सहस्रशीर्षा पुरुषो ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि इन्द्रमिद्देवतातये यमाय सोमं सुनुत परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थां सवित्रचित्रं चित्रयन्तमस्मै इति प्रत्यधिदेवतानाम्, आतून इन्द्रद्युमन्तं जातवेदसे सुन-वामसोमं क्षेत्रस्य पतिना वयं गणानांत्वागणपतिंहवामहे कविंकवीनामुपमश्रवस्तमं ... रेतसोऽश्विनावर्त्तिरस्मदेतीत्येतस्मात्क्रतुदेवतानाम्, इन्द्रं वो विश्वतस्परि अग्निमीळे पुरोहितं यमाय सोमं सुनुत ब्रह्मविमोपुणः परापरो दुत्तमं मुमुग्धि नस्तववायवृतस्पते त्वं नः सोमविश्वतः कद्रुद्राय प्रचेतस इति लोकपालानाम् ॥ ८॥

अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदे प्रागुदीच्यां शुचौ देशे संम-ष्टालङ्कृते प्राक्प्रवणे चतुष्पादन्दीर्घं चतुरस्रं सोत्तरच्छदं पीठं विधाय तत्रोदगग्रान् समूलान् हरितदर्भानास्तीर्य्य प्राङ्मुखं

कर्त्तारं सामात्यमुपवेश्याचार्य्यः सहर्त्विग्भिः अभिषेककुम्भमा-
दाय प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नौडुम्बर्य्यार्द्रया शाखया सपलाशया
हिरण्यपवित्रया सकुशदूर्वयान्तर्धाय कुम्भोदकपूर्णाद्भिर-
भिषिञ्चेत् अब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानीभिः अन्या-
भिश्च शान्तिपवित्रलिङ्गाभिर्महाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्येष्ठा
इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन च श्रीसूक्तेनेमा आपः
शिवतमा इत्यृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरिति च
व्याहृतिभिरभिषिक्तस्तेभ्यो यथोक्तां दक्षिणां दद्यात्तत्र गौः
शङ्खो रक्तोऽनड्वान् हिरण्यं पीतं वासः श्वेताश्वः कृष्णा गौः
कार्ष्णायसं हस्ती छागो वेति हीनां पुनर्हिरण्येन संमितां
कुर्य्यात् अभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्यात् द्विगुण-
माचार्य्याय अत्र घृतान्नेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा शान्तिः पुष्टि-
स्तुष्टिश्चास्त्विति वाचयेत् सम्बन्धिज्ञातिबान्धवांश्च तोषयेदेष
ग्रहयज्ञः सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः सर्वाभीष्टकरः तस्मा-
देनं विभववान् विशेषतः कुर्य्यात् अविभवः शान्तिपुष्टिकामो
यथोपपत्ति कुर्य्यात् ॥ ८ ॥

अथ होमोऽहरहर्येत्यथ गृहस्थो ह्यहरहरिष्टान्देवानि-
ष्टाभीष्टार्थाश्चिनोति तस्य तेऽहरहर्येत्यास्ते गणपतिर्वा स्कन्दो
वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीपतिर्वा श्रीपतिर्वा
श्रीर्वान्यो वाप्यभिमतस्स एव यथारुचि समस्ता वेज्यन्ते, केचि-
द्गणपतिमादित्यं शक्तिमच्युतं शिवं पञ्चकमेव वाऽहरहर्यजन्ते,
तानप्सु वाग्नौ वा सूर्ये वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु
वा यजेत प्रतिमास्वक्षणिकासु नावाहनविसर्जने भवतः,
आस्थापितेषु हि शस्तासु देवता नित्यं सन्निहिता इत्यस्थिरायां
विकल्पः स्थण्डिले तूभयं भवतु, प्रतिमा प्राङ्मुखी उदङ्मुखो
यजेतान्यत्र प्राङ्मुखः सम्भृतसम्भारः यजनभवनमेत्य द्वारदेशे

स्थित्वा हस्ततालत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता भुवि संस्थिताः। ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ इति विघ्नानुत्सार्य,प्रविश्य येभ्यो मातामधुमल्यन्विते पय एवापिवे विश्वदेवायप्ण इति जपित्वा शुचावासने उपविश्य पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता। त्वञ्च धारय मान्देवि पवित्रं कुरु चासनम्। इत्युपविश्याचम्यायतमाणः सङ्कल्प्य शुचिगङ्गादिपात्रमद्भिः प्रणवेन पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्र्याभिमन्त्र्य तीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पवित्रपुष्पाणि तदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायतनं यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाक्रोदककुभङ्गन्यादिभिरभ्यर्च्य तेनोदकेनावर्यान् कुर्वीत नमोऽन्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा क्रमेणोपचारान्दद्यात् पुष्पोदकेन पाद्यमर्घ्यञ्च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतकुसुमान्दद्यादावाहनमासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनमुपवीतमाचमनं गन्धपुष्पाणि धूपन्दीपं नैवेद्यं पानार्थं जलमुत्तरमाचमनीयं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं दक्षिणां विसर्जनञ्च कुर्यात्, असम्पदो मनसा सम्पादयेदाचमनन्न पृथगुपचारः प्रणामस्तोत्राङ्गं दक्षिणादिविसर्जनाङ्गम्। अथ मन्त्राः गणानां त्वा गणपतिं हवामहे इति गणपतेः कुमारश्चित्पितरं वन्दमानमिति स्कान्दस्य आकृष्णेन रजसा वर्त्तमान इत्यादित्यस्य पावकानः सरस्वतीति सरस्वत्याः जातवेदसे सुनवामसोममिति अग्नेः त्र्यम्बकं यजामहे इति रुद्रस्य गन्धद्वारामिति श्रियः इदं विष्णुर्विचक्रम इति विष्णोरेवं षोड़शैमानुपचारान् पौरुषेणैव सूक्तेन प्रत्यृचं सर्वेव प्रयुञ्जन्त्यन्ये सावित्र्या वा जातवेदस्यया वा प्राजापत्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति, स एष देवयज्ञोऽश्वमेधगोदानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्गोऽपवर्ग्यश्च तस्मादेवमहरहः कुर्वीत ततोऽनं वैश्वदेवं हुतशेषेण

पृथगन्नेन वा कुर्यान्नास्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यात्। यथास्य शेषेण गृहदेवतानां बलिर्द्वारे पितामहाय प्रक्रीडे रुद्राय अथ गृहे प्राच्यान्दिशि प्रतिदिशं सानवपर्यायेन्द्राय० बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोमसूर्याभ्यामश्विभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्रागादिभित्तिमूलेषु सिद्धेर ऋद्धेर श्रियै कीर्त्यै वरुणायोदधानेऽश्विभ्यां दृषदुपलयोः द्यावापृथिवीभ्यामुलूखलमुसलयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचाण्डालपतितवायसेभ्योऽन्नं भूमौ विकिरेत् ये भूताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो विदुरस्य प्रेष्ठाः तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिपतिः ददात्विति रात्रौ चेन्नक्तं वा बलिमिति ब्रूयादथ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृहं प्रविशेत्, शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयन्नो अस्तु शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु विश्वत इति जपित्वा अन्यानि च स्वस्त्ययनानि ततोमनुष्ययज्ञपूर्वकं भुञ्जीत । १० ॥

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वोपविश्य भस्मना वारिणा वा हस्तमात्रे चतुरस्रमण्डले पात्रस्थमन्नं प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्याभ्युक्ष्य स्वादो पितो मधो पितो इत्यभिमन्त्र्य सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति दिवा परिषिञ्चेदृतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि भूपतये भुवनपतये भूतानां पतये इति नमोऽन्तैः प्राक्संस्थं प्रत्यक्संस्थं वा बलिं त्रिकीर्य्य इमं प्रद्यात्स समाहितोऽमृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्य सव्येन पाणिना पात्रमालभ्य तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाय कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभिः समानाय च मुखे जुहु-

याज्ञवीभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेवं वाग्यतो भुक्त्वा चमृतापिधानमसीत्यपिधानं प्राश्य शोधितमुखपादपाणिशिराश्चमिदेवं भुञ्जानोऽग्निष्टोमफलमश्नुते बलपुष्टिमान् भवति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

अथास्तमिते सायंसन्ध्यामुक्तवदुपास्य होमदैवदेवब्रह्मयज्ञातिथ्यार्चनानि कृत्वा यदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहरं यामिन्यास्तावत् क्रमेण सर्वाणि सौरं वर्जयित्वा कुर्य्यादारुणोयेनैवार्घ्यं दद्यादिति विशेषोऽष्टमीं चतुर्दशीं भानुवारं यावदिनं तत्पूर्वदिनञ्च वर्जयित्वायशिष्टरात्रिषु नियमेनामात्यैः परिवृतो लघु भोजनं कृत्वा पत्न्या सह ताम्बूलादिसेवनं कृत्वा सन्ध्यायां शून्यालये श्मशाने चैकवृक्षे चतुष्पथे शिवमातृकायक्षनागस्कन्दभैरवायुधदेवगृहेषु धान्यगोदेवविप्राग्निरूपाणामुपरि वा शुचौ देशे शुचिरार्द्रवस्त्रपादो न नग्नः शयनं कुर्यात् रात्रीति व्यय्यदायतीति सूक्तं जपित्वा प्राक्शिरो दक्षिणतः शिरो वेष्टयित्वा देवतां नत्वा स्मरणं च कृत्वा वैणवदण्डमुदकपात्रं च शयनसमीपे निधाय प्रक्षालितपादः शयनं कुर्यात् प्रदोषपरयामौ निद्रयातिक्रम्याथ प्रभाते इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःकृत्यं स्मृत्वा धर्मशास्त्रोक्तविधिना मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

अथ श्राद्धानि तान्यष्टौ पूर्वेद्युः पार्वणं चाष्टम्यन्वष्टकं मासि मासि काम्यं चाभ्युदयिकमेकोद्दिष्टं पार्वणं चेति पर्वामावास्या तत्र भवं पार्वणं तदाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिषज्यते यथादौ पिण्डपितृयज्ञो यावदिध्माधानादय पार्वणं श्राद्धयपञ्चौचाश्याल्हादनान्तं पुनः पितृयज्ञ चामिचरणानुप्रहरणात् पुनः पार्वणमाद्यविप्राणादयोभयशेषं क्रमेण समापयेदित्येष व्यतिषङ्गस्तामिमसुदाहरिष्यामः

पितृयज्ञोऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुल्मुकं प्राक्
दक्षिणा प्रणयेद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया
चरन्ति परा पुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टाँल्लोकात् प्रणुदात्व-
स्मादिति सोऽग्निरतिप्रणीतो भवति तञ्चोपसमाधायोभौ प्राक्
दक्षिणाग्रैः दर्भैः परिस्तृणीयात्सर्वकर्मणीह प्राग्दक्षिणाऽ-
मयेदथोपासनाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यग्वा प्राग्दक्षिणाग्रान्दर्भाना-
स्तीर्य्यैकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति चरुस्थालीं शूर्पं स्फ्यमुलू-
खलं मुसलं स्रुवं ध्रुवां कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नमिध्मं मेक्षणं
कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहिशकटं भवति शूर्पं स्थालीं
प्रगृह्य दक्षिणतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा
शूर्पे निमृज्य शूर्पपतितान् शकटे प्रास्य स्थालीस्थान् कृष्णा-
जिन उलूखलं कृत्वा पत्न्यवहन्यादविवेचमवहतान् सकृत्
प्रक्षाल्यौपासने श्रपयेदर्वागतिप्रणीतात् स्फ्येन प्राग्दक्षिणा-
यतां लेखामपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्युल्लिख्य ताम-
भ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषाऽवस्तीर्य्य त्रिलीनानुत्पूतमाज्यं
दक्षिणतो निधाय स्रुवेण स्थालीपाकमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्य-
गतिप्रणीतादासाद्य दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्जनकशिपूपबर्हणानि
चैतदन्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा पार्वणमारभेत् ॥ १२ ॥

अथ हविरर्हान् ब्राह्मणान् दैवे द्वौ त्रीन् पित्र्ये एकैकं
वोभयत्र शक्तावेकस्यानेकान् वा काले निमन्त्रितान् स्वागते-
नाभिपूज्य प्राच्यां शुचौ गृहाजिरे गोमयाम्भसा चतुरस्रमुत्तरं
वर्तुलं दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्रागग्रान् दर्भान् सयवानु-
त्तरेणास्य दक्षिणाग्रान् सतिलानितरस्मिन्नभ्यर्च्य ब्राह्मणा
यथोद्देशं यथावयः पित्र्ये ज्यायांसो दैवे कनीयांसः उभयत्र
दक्षिणेन विनियुञ्ज्यात् प्राङ्मुखा उत्तरे मण्डले दैवनियुक्त-
योर्यवाम्भसा पाद्यं दत्त्वा शन्नो देव्या पादान् प्रक्षाल्य

दक्षिणे चेतरेषां प्राचीनावीती तिलाम्भसा पाद्यं दत्त्वा तथैव क्षालयेत् अथ तानुदकं दिशावान्तानुद्दिष्टरूपान् ध्यायन् परिश्रिते दक्षिणप्रवणे उपलिप्ते गृहे दैवे प्राङ्मुखावुदगपवर्गौ दक्षिणतः पित्र्ये उदङ्मुखान् प्रागपवर्गानुपवेश्याचान्तो यज्ञोपवीती प्राणानायम्य कर्म सङ्कल्प्य दैवे सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं कुर्यादिति पित्र्ये प्राक् दक्षिणामुखः प्राचीनावीती प्रसव्यमथ तिलहस्तः अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु अन्यत्रेतो गच्छन्तु यत्रैतेषाङ्गतं मन इति सर्वतस्तिलैरवकीर्य्योदीरतामवर उत्परास इति जपित्वा दर्भाम्भसाक्षान्यभ्युक्ष्य गयायां जनार्दनं वस्वादिरूपान् पितॄंश्च ध्यात्वाऽथ प्रथमं दैवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्त्वा युग्मान् ऋजून् प्रागग्रान् दर्भान् विश्वेषां देवानामिदमासनमिति एकैकस्थाने दक्षिणतः प्रदायापो दद्यादेवं सर्वोपचारेष्वाद्यन्तयोरापो दद्यादथाभ्युक्षितायाम्भुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य्य तेषु न्युब्जं पात्रं आसाद्योत्तानयित्वा तस्मिन् प्रागग्रे दर्भयुग्मान्तर्हिते अप आसिच्य शन्नोदेव्या अनुमन्त्र्य यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः। निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः स्मृतम्॥ इति यवानोप्य गन्धादीनि च क्षिप्त्वा देवपात्रं सम्पन्नमित्यभिमृश्य यवहस्तो विश्वान्देवानावाहयिष्यामीत्युक्त्वा ताभ्यामावाहयेत्युक्ते विश्वे देवा स आगतेति पादादिमूर्द्धान्तं सव्यसंस्थितयोः यवानवकीर्य्यागच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा महाबलाः। ये अत्र विहिता श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥ इत्युपस्थाय स्वाहार्घ्या इत्यर्घ्यमुभयोः सङ्कल्पितेऽथाय प्रत्येकं प्रथममन्या आपो दत्त्वार्घ्यादर्घ्यमादायेदं वो अर्घ्यमिति दत्त्वा या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया-

स्तान आपः शिवा शंयोना भवन्त्वित्यनुमन्त्र्यैवं द्वितीयस्यापि शेषं दत्त्वाऽनुमन्त्र्य गन्धपुष्पधूपदीपान् उभयोर्द्विर्दत्त्वाच्छादनं दद्यात् अथार्चनविधेः सम्पूर्णतां वाचयित्वा पित्रर्चनायानुज्ञातः प्राचीनावीती प्राक् दक्षिणाभिमुखः पित्रर्चनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

पिता पितामहः प्रपितामह इति त्रयस्तेषां प्रत्येकमेकं द्वौ बहून्वा निर्दिश्य कुर्यादपो दत्त्वा दर्भान्द्विगुणभुग्नानयुग्मान्दक्षिणाग्रान् गोत्रनामरूपाणां पितॄणामिदमासनमित्येवमासनेषु सव्यतो दद्यादुक्तमपादानमथ भुवमभ्युक्ष्य दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्य त्रीणि तैजसाश्ममयमृण्मयानि पात्राण्यभावे एकद्रव्याणि वा न्यक्विलानि प्राग्दक्षिणापवर्गं निधायोत्तानानि कृत्वा तेषु तेष्वयुग्मदर्भान्तर्हितेष्वप आसिच्य त्रीण्यपि सकृच्छन्नो देवीरनुमन्त्र्य तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितॄनिमांल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नम इति पृथक् क्षिपेत् तिलानोप्य गन्धादीन् क्षिपेत् पितृपात्रं सम्पन्नमित्येवं तानि यथालिङ्गमभिमृश्य तिलहस्तो यथालिङ्गं पितॄन् पितामहान् प्रपितामहान् आवाहयिष्यामीत्युक्त्वा तैरावाहयेत्युक्ते मूर्द्धादिपादान्तं दक्षिणाङ्गसंस्पर्शेन कश्चिन् उशन्तस्त्वा निधीमहीति तिलानवकीर्य आयान्तु नः पितरः सोम्यास इत्युपस्थायायोपवीती स्वधार्घ्या इति पूर्वमर्घ्यं निधायाप्यापो दत्त्वा प्रगोपमर्घ्यमादाय दक्षिणेन पाणिना सव्योपगृहीतेन पितरिदन्तेऽर्घ्यं पितामहेदन्ते अर्घ्यं प्रपितामहेदन्तेऽर्घ्यमिति पितृतीर्थेन दत्त्वा प्रत्येकं या दिव्या आप इत्यनुमन्त्रयेतोभयत्रैकैकब्राह्मणपक्षे दैवे सर्वमर्घ्यमेकस्मै दद्यात् पित्र्ये त्रीण्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनरन्यान्यासनपूर्वं त्रीण्यपि तथा एव दद्यादथैकस्मै ब्राह्मणे-

कर्पचं यावन्त एकैकस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकं तत्पात्रं सन्निवेद्यार्घ्यमेकैकं तावद्वा विभज्य दद्यात् न तु प्रत्येकं पात्राणि कुर्यादथेतरार्घ्यशेषानाद्यपात्रार्घ्यशेषे च निनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति तत्पात्रं शुची पितृभ्यः स्थानमसीति निधाय पितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात् न्युब्जं वा तत् कुर्यादथ प्राचीनावीती गन्धाद्याच्छादनान्तं दत्त्वार्चनविधेः सम्पूर्णतां वाचयेदेवमेतत् पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तरं पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ॥ १५ ॥

अथ स्थालीपाकादन्नमुद्धृत्य घृतेनाक्ताऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामित्युक्तोऽतिप्रणीतेऽग्नावेधमुपसमाधाय मेक्षणेनादायावदानसम्पदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वा पूर्वमग्निं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरेदित्येतावत् पिण्डपितृयज्ञस्याथ पुनः पार्वणस्य भोजनाश्रयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पित्र्ये वृत्तानि गोमयेनोपलिप्य सयवान् सतिलांश्च दर्भान् मास्य तेषु दैवे सौवर्णं पित्र्ये राजतानि अभावे तदवष्टानि तैजसानि वा पात्राणि निधायाज्येनोपस्तीर्यासनानि परिविष्य पितृपात्रेषु हुतशेषं दत्त्वा दर्भैः पात्राण्युपर्यधश्चाभिच्छाद्य दैवेऽन्नं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य तूष्णीं परिषिच्य पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्त्वा मुखेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा मैषां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिन् लोके इत्यभिमन्त्र्य इदं विष्णुर्विचक्रम इति ब्राह्मणपाण्यङ्गुष्ठं विष्णो हव्यं रक्षस्वेति निवेश्य यवोदकमादाय विश्वे देवा देवता इदमन्नं हविरयं ब्राह्मण आहवनीयार्थे इयं भूमिर्गयायां भोक्ता गदाधर इदमन्नं ब्रह्मणे दत्तं सौवर्णपात्रसमसद्यघटच्छायेयम् इत्युक्त्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य इदममन्न-

तद्रूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणश्चादाः स्वाहेत्युत्सृज्यैवं द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवासो दिव्येकादशस्थेत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीनावीती राजते स्वधाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य ये चेह पितर इत्युपस्थायाथोपवीतान्येषु मधुसर्पिर्वासिच्य सप्रणवव्याहृतिं सावित्रीं मधुमतीश्च जपित्वा मध्विति च त्रिरुक्त्वा पितॄननुस्मृत्यापोशनं प्रदाय ब्राह्मणान् यथासुखं जुषध्वमिति भोजनायातिसृजेत् भुञ्जानान् वैश्वदेवरक्षोघ्नपित्र्यादीनि च श्रावयेदथ तृप्तान् ज्ञात्वा मधुमतीरक्षन्नमीमदन्तेति च श्रावयित्वा सम्पन्नं पृष्ट्वा सुसम्पन्नमित्युक्ते भुक्तशेषात्सावर्णिकमन्नं पिण्डार्थं विकिरार्थञ्च पृथगुद्धृत्य शेषं निवेद्यानुमते गण्डूषं दत्त्वा तेष्वाचान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डान्निपृणीयादथानाचान्तेषु निपृणीयादाचान्तानन्वन्नं प्रकिरेदथाचान्तेषु निपरणमनुप्रकिरेन्न तु पूर्वं निपरणात् प्रकिरेत् ॥ १६ ॥

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं स्थालीपाकेन सम्मिश्र्य प्राचीनावीती सकृदाच्छिन्नास्तृतायां लेखायां त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राक्‌दक्षिणापवर्गं शुन्धन्तां पितरः शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति पितृतीर्थेन तिलाम्बु निनीय तेषु पिण्डान्, पित्रादिभ्यः एतत्ते पितासौ ये च त्वामत्रानु तेभ्यश्चेति पराचीनेन पाणिना यथालिङ्गं दत्त्वा तान् अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति सकृदनुमन्त्र्य सव्यावृदावृत्योदङ्‌मुखो यथाशक्त्या यतप्राणः प्रत्यावृत्यामीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति पुनरभिमन्त्र्य च तच्चरुशेषमाघ्राय पूर्ववत्पुनस्तिलाम्बु पिण्डं तेषु निनीयासावभ्यङ्क्ष्वासावभ्यङ्क्ष्वेति यथालिङ्गं पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने दत्त्वा वासो दद्याद्दशामूर्णास्तुकां वा वयस्यपरे सहस्रोमेतद्वः पितरो वासो मा नो ऽतोऽन्यत्पितरो

युंगष्वमित्यथैतानां गन्धादिभिरर्चयित्वा माञ्जलिर्नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरो रसाय स्वधा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इमा अस्माकं जीवा वो जीवन्त इह सन्तस्यामेति मनोऽन्वा हुवामह इति तिसृभिरुपस्थायाथ पिण्डस्थान् पितॄन् प्रवाहयेत् परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः। दत्त्वा याऽस्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिञ्च नः सर्ववीरं नियच्छतेत्यग्ने तम- द्येत्योपासनाग्निं प्रच्य्ल्य यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मा- तरं पितरं वा जिहिंसिम। अग्निर्मा तस्मादेनसः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेन समिति जपित्वाऽथ पिण्डानवस्नात्य मध्यमं पिण्डं वीरं मे दत्त पितर इत्यादायाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं यथायमरपा असदिति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेच्चे- तदशुभश्राद्धेषु कुर्य्यादवशिष्टरावति प्रणीतेऽग्नौ वा जुहुयात् गवे वा ब्राह्मणाय वा दद्यात् अथ यज्ञपात्राणि द्विवद्वृत्तसृजेत् चद्रिक्तौ ह्रणं द्वितीयं कुर्य्यात् एवं पिण्डपितृयज्ञं समाप्याथ श्राद्धशेषं समापयेत्॥ १७॥

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यत्रावर्वर्णिकं पृथगुहूतं तत्राकि- रान्नमम्भसा परिप्लाव्योच्छिष्टान्ते दर्भान् दक्षिणाग्रान् प्रकीर्य्य तेषु ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा इति तदन्नं प्रकीर्य्य येऽग्नि- दग्धाः कुले जाता येऽप्यदग्धाः कुले मम। भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥ इति तिलाम्बु च निनीयाथमेदय ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्भांश्च दद्यात् यवांस्तिलांश्चाक्षय्यं पुनरपो दद्यादेवा हस्तग्रहिरथ ब्राह्मणानभिवाद्योपवीयादक्षय्यं पर्य्यतामिति गोत्रहर्षिं वाचयित्वा पात्राणि चालयित्वा देवान् पितृंश्च यथालिङ्गमामन्त्र्य स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात् अथ दैवे

दत्तं श्राद्धं देवानामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथक् यथाम्बु 'दत्वा पितेर प्राचीनावीतिदत्तं श्राद्धं च पितॄणामक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति यथालिङ्गन्तिलाम्बु दत्वा न्युब्जं पात्रं विधृत्योपवीती ब्राह्मणेभ्यो सुखवासताम्बूलादि दक्षिणाश्च दत्वा तान्यादाभ्यङ्गादिभिः प्रियोक्तिभिश्च परितोष्य कर्म सम्पूर्णतां वाचयित्वा ॐ स्वधोच्यतामिति वाच्य स्वधेति चोक्ता पितृपूर्वं विसर्जयेत् तथा ॐ स्वधेति वास्तु स्वधेति वा ब्रुवन्त उत्तिष्ठ यु विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसर्जयेत् प्रीयन्तां विश्वे देवा इति ताभ्यामुक्ते पिण्डनिपरणदेशं सम्यक्त्याचतान् प्रास्य तत्र शान्तिरस्त्वित्युदकधारामासिच्य दक्षिणामुखः प्राञ्जलिस्तिष्ठन् दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च । श्रद्धा च नो माव्यगमत् बहुधेयञ्च नोऽस्तु इत्यनेन वरान् याचतेति पार्वणकल्प एव चास्य पिण्डपितृयज्ञेन व्यतिषङ्ग एवमेवान्वष्टक्यं पूर्वेद्युर्मासि मासि श्राद्धानि भवेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वेद्युरेकतन्त्रस्या होममन्त्राः एभ्योऽन्येषु चतुर्थीहिताग्निपार्वणे च पिण्डपितृयज्ञकल्पाभावात् अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो भुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निपरणं यथा ब्राह्मणानाच्छादनान्तैरभ्यर्च्य भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य सर्पिषाक्ताद्धोमपक्षं विनैव ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणाग्रान् दर्भानन्तर्धाय मेक्षणेन पाणिना वा ताभ्यामेव मन्त्राभ्यां द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विग्रहे चैकैकां नात्र मेक्षणानुप्रहरणं यदि पाणिना जुहुयात् सव्येन चावदानं सम्पादयेदथ भुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डान्निपृणीयान्नेहाग्रे तमयेति समानमन्यदेवं मत्याह्निकादीनि मासि श्राद्धं यदि पर्वणि स्यात् पार्वणं तदा तेन विकल्पते काम्यं चेत् क्रियते तदा पार्वणं मासि श्राद्धञ्च तेनैव सिध्यतः ॥ १८ ॥

अथाभ्युदयिके नान्दीमुखाः पितर एकैकस्य युग्मा ब्राह्मणा ऋजुमूलदर्भा प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिलार्थः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती कुर्य्यादृजून् दर्भानासनन्दक्षिणतो दद्यात् अर्घ्यपात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितॄन् इमान् लोकान् प्रीणयाहि नः स्वाहेति यवावपनं नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति यथालिङ्गं मन्त्रादर्घ्यं निवेद्य नान्दीमुखाः पितर इदं वो अर्घ्यमिति प्रत्येकं विसृज्य दत्त्वानुमन्त्रणं द्विदिगन्धादि दद्यात् अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिष्वन्नहोमस्तृप्तं पूपाश्च गायता नर इति पञ्च मधुमती रक्षन्नमीमदन्तेति श्रावयेदनाचान्तेषु भुक्तवत्सु अनुपलिप्य प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्य्य पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात् पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा यथालिङ्गमन्यदुदकेनानुमन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्ड इत्यन्ये सर्पिषि दध्यानयति एवमेतत् पृषदाज्यमाह सम्पन्नमिति विसृजेत्तदेतत् पुंसवनादिष्वपत्यसंस्कारेषु अग्न्याधेयादिषु श्रौतेषु च पूर्तेषु च क्रियते महत्सु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेषु तदिदमेके मातॄणां पृथक् कुर्वन्त्यथ पितॄणां ततो मातामहानामिति वितयमिच्छन्ति तस्माज्जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्य्यात्तस्याञ्जीवत्यां पितृमातामहयोः कुर्य्यात् पित्रोर्जीवतोर्मातामहस्यैव कुर्य्यात् त्रिषु जीवत्सु न कुर्य्यात् त्रिषु जीवत्सु न कुर्य्यात् ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ पितृमेधः संस्थिते दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्यां वा प्राक्‌दक्षिणायतं दक्षिणाप्रवणं तद्दिक्प्रवणं वा यावानुद्बाहुकः पुरुषस्तावदायामं व्याममात्रन्तिर्यगर्वाग्वितस्तिमात्रं खातं खनेयुरभित आकाशं बहुलौषधिकं यत्र सर्वत आपः प्रस्यन्देरन् एतद्दहनस्य लक्षणं श्मशानस्य कण्टकिक्षीरिणः समूलान् परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्तिल्वकः परिव्याधांश्च पुत्राः केशश्मश्रुलोमनखानभिहारयेयुः कर्त्ताप्लुत्य प्रेतस्यात्मनश्च ब्राह्मणवाचा शुद्धिमापादयेत् प्रेतं स्नापयित्वा नलदेनानुलिप्य नलदमालाञ्जपमालां वा प्रतिमुच्य सूत्रतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्यगग्रेण प्राक्शिरसमाविःपादमाच्छादयेयुः परिधानस्यान्यन्दद्यादवच्छेदं कर्त्ता संगृह्णीयादथ तां दिशमग्रतोऽग्निं नयन्ति प्रभूतं बर्हिराज्यञ्च चमसः स्रुवञ्च तिलान् कृष्णाजिनं कमण्डलुञ्च नयेयुरन्वञ्चं प्रेतमयुजो मिथुनाः प्रवयसः शिविकेन गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमात्याः सुक्तशिखा अधोनिवीता ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः नयेयुः एवं भूमिभागं प्राप्य कर्त्ताचान्तः प्राचीनावीती प्रेतस्यामुष्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पितृमेधं करिष्यामीति सङ्कल्प्य कर्मैतद्दक्षिणां दिशं गमयेत् खातादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्रं गर्त्तं खात्वोदकेन पूरयित्वा तेनोदकेनान्येन वा शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमादहनं परिव्रजन् प्रोक्षत्यपेतवीत विच सर्पतात इति खातादुत्तरपश्चिमतोऽग्निमिन्धनानि चात्र तन्त्रं भवति ॥ १ ॥

अथाग्नेरुत्तरतश्चमसेनापः प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय तिलानवकिरेत् कृणुध्वमिति चिनोति तस्यां बर्हिरास्तीर्य

कृष्णाजिनं चोत्तरलोमं प्रेतमग्निमुत्तरेण कृत्वा दक्षिणशिर-सं पत्नीं संवेशयन्ति तामुत्तरेण पत्नीन्तामुत्थापयेद्देवरोऽन्तेवासी वोदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकमित्यथ प्रेतस्य सप्तशीर्षण्यानि हिरण्यशकलैरपिधाय घृतसिक्तान् तिलान् सर्वस्मिन् शरीरेऽवकीर्येममग्ने चमसं मा विजिह्वर इति पूर्णपात्रमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यमुत्पूयोत्तानोपस्थाय सव्यञ्जान्वाच्य जुहुयादग्नये स्वाहा कामाय स्वाहा लोकाय स्वाहा अनुमतये स्वाहा पञ्चमीमुरसि प्रेतस्यास्माद्वै त्वमजायथा अयन्त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति सञ्चयेदग्निमवधून्वन्ति कुशैः चिनोति कर्त्ता शिरसि चाग्निन्ददाति तं ज्वलयेदथैनं दह्यमानमनुमन्त्रयते प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्ने विदहो माभिशोच इति षट् पूषात्वेतश्च्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्र उपसर्प मातरं भूमिमेतामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः पवत इति पञ्चोरूणसामसुद्यच चतुष्पसाविहितैका स एवं दह्यमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति विज्ञायते गृह्याग्निना दाहोऽनाहिताग्नेस्तत्पत्न्याश्च सभर्तृकायाः कपालजेनान्येषां लौकिकेन च व्याहृतिहोमसंस्कृतेन वा संस्कृतानां लौकिकेन नष्टाग्निरेककपाले चिमकरीषादिजातोऽग्निः कपालजो यथार्थं मन्त्रवत्तूष्णीमसंस्कृतानाम् ॥ २ ॥

अथ कर्त्ता कुम्भमपां पूर्णं दक्षिणेऽंसेऽभिनिधाय सपिण्डानुयातः परशुनाऽश्मना वा पश्चात्कृतच्छिद्रादविच्छिन्नया कुम्भोदकधारयाग्निं परिव्रजन् परिषिच्य तमन्वकशाप्येद-येमे जीवासि मृतैराववृत्रन्निति जपित्वा कनिष्ठपूर्वकाः मध्याहतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवरुद्धमस्ति तत्राप्य सकृन्निमज्ज्य यश्चो तीरे यथायातिस्थूलमुपलं स्थापयित्वा

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्रदेवदत्तेति एकैकमुदकाञ्जलिं तिलोदकं तस्मिन्नुपले दद्युः स्त्रियश्चैकोदकाः अथोत्तीर्य वासांसि परिदध्युः क्लिन्नानि अधोदशानि सकृदेव निष्पीड्योदक्दशानि विसार्य तथाभीत आनत्त्वदर्शनादादित्ये वा पीतरश्मावागारं व्रजेयुः यानिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्याः, प्राप्य आगारं द्वार्यश्मानमग्निं गोमयमक्षतांश्च स्पृष्ट्वा पश्चात् निम्बपत्राणि विदश्याचमेयुः, प्रेतस्य रात्रावमन्नं पचेरन् क्रीतान्नेन लब्धान्नेन वा वर्त्तेरन्नशौचिनोऽक्षारलवणाशिनोऽधःशायिनो ब्रह्मचारिणश्च भवेयुः पयसा पूपादि नाश्नीयुर्न दानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतोऽन्यच्च वर्जयेयुः ॥ ३ ॥

अथ वर्त्तुदकविधिः प्रेतस्यामुष्य रूपः स्वधर्थं प्रमनार्थमुदकपिण्डं दास्यामीति सङ्कल्प्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु प्रेतोपलं निधाय स्थापयित्वा काश्यपगोत्र देवदत्त प्रथमेऽहन्यपामञ्जलिस्त्वामुपतिष्ठतामित्युपलेऽञ्जलिं तद्विधिना प्रथमेऽहन्येकं दद्यादेवमुत्तरेष्वाद्यमादक्षस्तदहर्गुणितां दत्त्वाऽतीताहाञ्जलींश्चैव यदा दद्यादेवं दशाहेन शतमञ्जलयो भवन्त्यथैके दश दश दद्युरेकैकमेव वान्ये एतदाद्येऽहनि कुर्यात् स एव तद्दशाहं समापयेदथ इत्थं तदुत्तरेषूपलांशेष्वन्यमादाय तत्क्रियामादित आवर्त्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसंस्थितेषु द्विचन्द्रो दर्शश्च मिनीशाल्यां क्रियानियमान् कृत्स्नान् समापयेत् पितृयज्ञं यथाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

अथ पिण्डक्रियोदकं दत्त्वोपलाग्रे दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्राचीनावीती तिलाम्बु निनीय सकृत् प्रक्षालितपक्वमन्नं घृतेनाक्तं तस्मिन् पिण्डं काश्यपगोत्र देवदत्त एष पिण्डस्त्वामुपतिष्ठतामिति तद्दर्विशेषेण दत्त्वा पुनरम्बु च निनीयाने-

नोदकक्रिया पिण्डदानेनामुष्य क्षुत्तृट्क्षुधौ शाम्येतां क्षमिर-
क्लिन्निति ब्रूयादेवं दशाहे दश पिण्डा भवन्ति पुनस्तापिनीय
दद्याद्द्वितीयेऽहनि मृतदेशे मृण्मये पात्रेऽप आपूर्य देवदत्ताव
स्नाहीति शिक्ये स्थापयेदन्यस्मिंश्च आसिच्यैतत् पयः पिबेति
तदुपरि निदध्यादित्येके पृथक् शिक्ये वा दीपञ्चाधो दद्या-
देवमेतदन्वहं कुर्यादथ चाथेऽहनि नग्नप्रच्छादनं वासः श्राद्धं
च दद्यात् न दद्यात् वा श्राद्धद्वयनिषेधादेव सञ्चयनश्राद्धं
सम्पद्यते ॥ ५ ॥

अथ नव श्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात्
प्रेतमभिसन्धाय ब्राह्मणमुदङ्मुखम् उपवेश्य तस्मिंस्तूष्णीं-
स्तिलानवकीर्य्य काश्यपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहनि एतदामं
त्वामुपतिष्ठतामिति तदहः सम्बन्धेनोत्सृज्य पिण्डं चामन्त्रो-
कवमदाय स्नायादेष विधिरन्तर्दशाहकर्मणि ॥ ६ ॥

अथ सञ्चयनं संवत्सरान्ते चेत्सपिण्डयिष्यन् कृष्णपक्षस्यो-
र्ध्वं दशम्यामयुजासु तिथिष्वथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्य-
न्नेदन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशमाद्वर्ज्यमेकनक्षत्रेषु पुमांसमल-
क्षणे कुम्भे संचिनुयुः कुम्भामलक्षणायां स्त्रियमयुजो
मिथुना वृद्धास्तं देशं क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परि-
व्रजन् कर्त्ता मोक्षति शीतिके शीतिकावतीत्यङ्गुष्ठोपकनि-
ष्ठिकाभ्यां एकैकमस्थ्युपसंगृह्याऽशब्दयन्तः कुम्भे निदध्युः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरं सुसञ्चितं सञ्चित्योपरि कपालेन शूर्पेण सम्पूर्य
दहनलक्षणायां भुवि यत्रैनं वर्षा आपो नालभेरन् तत्र गर्त्ते
च कुम्भमवदध्युरुपसर्प मातरं भूमिमेतामित्ययोत्तरया पांसू-
नव सम्पूर्यात्तराश्चयेदथ कुम्भमुत्तेस्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीति
कपालेन लक्षणेन पिधाय मृदाच्छादयेद्यथा न दृश्येत्तथ
दाहायतने मृदा वेदिं कृत्वा सेतुमयानभ्युक्षयाहितान् पाङ्-

मुखान् दक्षिणापवर्गान् निधाय मध्यमे प्रेतं उत्तरे श्मशानवासिनः पूर्वमेतान्दक्षिणे तत्सखीयावाह्योपलानलङ्कृत्यार्घ्यपाद्यतस्तेभ्य एकैकं पिण्डमुत्सृज्योदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यादथानवेक्षं गत्वाऽग्न्य स्नात्वागारसमेयुस्तद्देशे मृत्करीषसिकतासु बीजान्वपेयुः श्राद्धं पाथेयन्ददुः । ७ ॥

अथ दशमेऽहनि दन्तादीन् संशोध्य दीपादि मृतदेशादुद्वास्य तमुल्लिख्य शुद्धया मृदा प्रतिपूर्य गृहं संशोध्य बीजाङ्कुराण्यादाय जलाशयमेत्याथ कर्त्ता जलान्ते चतुरस्रां वेदिं कृत्वा त्रीनुपलानभ्यक्तस्नामितान् दक्षिणाग्रसंस्थान् स्थापयित्वा मध्यमे प्रेतं उत्तरे तत्सखीन् दक्षिणे यममित्यावाह्योपलानलङ्कृत्यार्चयित्वा तदन्ते तेभ्य एकैकं पिण्डं दत्त्वोदकुम्भं छत्रपादुकाश्च निवेद्य सर्वतोऽलङ्करणानि दद्यादथ केशादि वापयित्वा ज्ञातिबान्धवाः स्नातास्त्रींस्त्रीनञ्जलीन् प्रेताय दद्युर्नैवासुपलनियमोऽस्य पुरन्ध्र्योऽभ्यक्तस्नाताः शुक्लवाससश्चतुष्पथे प्राञ्जयेयुरथ पूर्णं सपल्लवमुदकुम्भं धृत्वा मन्त्रागारं व्रजेयुरन्येनाग्नेन वा वर्त्तेरन् गृहे वा पचेरन् ॥ ८ ॥

अथैकोद्दिष्टन्तत् त्रेधा भवति नवं मिश्रं पुराणं चेत्यन्तर्दशाहे नवं मिश्राणि मासिकानि चतुर्दश्यादौ पुराणानि, तत्र, नवानि व्याख्यातानि, मिश्राणि प्रतिमासं मृताहे द्वादशमासिकानि तेषामाद्यमेकादशेऽह्नि कुर्युरूनानि चत्वार्यूनमासिकमेकं त्रैपक्षिकमूनषाण्मासिकमूनाब्दिकं चेति तानि तस्य तस्यान्ते चतुरहः कुर्यान्न द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्या भार्गवे कृत्तिकासु कुर्यान्नन्दासु तिथिषु भानुभौमसन्दानां त्रिपादर्क्षाणां च योगे त्रिपुष्करामकर्क्षयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि तानि इमानि षोडशश्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरणं कुर्युरेकेऽर्वाक् सपि-

ण्डीकरणं कृत्वाऽवशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवत् कुर्युरन्ये-र्वागेकादशमासिकानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्वन्ति तानि च पुनः स्वकाले प्रत्याब्दिकवत् कुर्वन्ति तत्र श्राद्धे ब्राह्मणाभावे अग्नौ जुहुयात् पुरुषतृप्तये श्राद्धार्थिकमन्नमादाय वह्निरग्निमुपसमाधाय सव्यं परिसमूह्य पर्युक्ष्योदीरतामवर उत्पराम इति सूक्तेनावर्त्य प्रत्यृचं जुहुयात्प्रेतनाम्ना यमनाम्ना वा स्वाहान्तेन पुनरेतद् ब्राह्मणेऽपि जुहुयात् ॥ ९ ॥

अथैकोद्दिष्टविधिरेक उद्दिश्य एको ब्राह्मण एकमर्घपात्रं माणायैकाहुतिं तदग्निनिमन्त्रणं न दैवं न धूपदीपौ न स्वधा पितृभ्यः शब्देनावाहनं नाभिश्रवणं कृतपादशौचमाचान्तं ब्राह्मणं परिश्रित्य उदङ्मुख उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् तिलोऽसि मन्त्रेण स्वधया पितॄनिमानित्यूहस्तूष्णीं वा तिलावपनं तूष्णीं निवेद्योक्तवद्दत्त्वा तत्पात्रं न्युब्जं निधायोक्तवदाच्छादनान्नभोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भानन्तर्धाय देवदत्त स्वाहेति सकृदवदानेनैकामाहुतिं जुहुयात्सर्वहुतमग्नौ नास्त्येतदत्र भुक्तशेषसमीपे-तत्ते काश्यपगोत्र देवदत्तेत्येकः पिण्डः ग्रन्थन्तां पितेति निनयनमन्त्रणादि तूष्णीं नात्र पत्नीं प्राशयेत् दक्षिणां दत्त्वाभिरम्यतामिति विसर्जयेत् ॥ १० ॥

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा त्रिमासे वा षण्मासत्रिपक्षयोरप्येके प्रेतं तत्पित्रादिभिस्त्रिभिः सपिण्डयेदविधवा स्त्रियस्तत्पत्न्यादिभिर्विधवास्तद्भर्त्रा पुत्रिकान्तत्पित्रा नैतदनपत्यानां दुर्मृतानाञ्च भवति न पिता पुत्रस्य नाग्रजोऽनुजस्य। तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वे पित्रे च त्रयो नियमेन प्रेते एकोद्दिष्टं पितृषु पार्वणम्। कृतपादशौचानाचान्तान् द्वौ दैवे पूर्ववदथ प्रथमं प्रेतं अनन्तरं पितॄन् पूर्व-

मुपवेश्य देवानभ्यर्च्य पितॄनर्घपात्रासादनान्ते चतुर्थमर्घपात्रेषु दर्भानयुग्मानन्तर्धायाप आसिच्य सकृदनुमन्त्र्य प्रेतार्घे तूष्णीं तिलानोप्यान्येषु मन्त्रेणावपेत्तानि चत्वारि गन्धादिभिरभ्यर्चयेरन् अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूष्णीं निवेद्यार्घोदकं चतुर्धांशमन्दत्तांपवयं त्रिषु पितृपात्रेषु समानीय आकूतिरिति निनयेत् अथ पितृपूजावदर्घनिवेदनादि कुर्यादथ भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य घृतेनाक्तानुप्राप्याग्नौ वा कुर्यात्पाणिषु वा स्रुवादिके पाणिहोमे देवदत्ताय स्वाहेति प्रेताय हुत्वा पितॄणां मन्त्राभ्यां जुहोति सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पात्रेषु ददाति तत्पात्रे निधाय आचमेयुरथ तसेप भुक्तशेषाच्चार्ववर्णिकमुद्धृत्य प्रेताय पिण्डमेकं तूष्णीं निरूप्य त्रीन् पितृभ्यः सार्वयदत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य पितृपिण्डेषु त्रिष्वादधाति. मधुवाता इति तिसृभिः संगच्छध्वमिति द्वाभ्यां अनुमन्त्र्य शेषं पार्वणवत् कुर्यात् ॐ स्वस्तीति वाचयित्वा विसर्जयेत् ॥ ११॥

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवामेन श्राद्धं पार्वणवत् कुर्यात् पितृलोकं प्राप्तः पाथेयमेतदस्त्वेति तत्परेद्युरपि प्रपितामहस्य कार्यमित्येके न हि तस्यार्थे तदुत्तरं श्राद्धमस्ति तस्मैतत् पाथेयमित्यथ दीपान् प्रशाम्य पचनाग्निं सहभस्मानमुदास्यायतनं संमृज्य श्रोत्रियागारादग्निमानीय तस्मिन्नुपसमाद्ध्युः पुत्रादयोऽभ्यक्तस्नाताः शुक्लवाससः स्वस्त्यादि वाचयित्वा ज्ञातिबन्धुसहिता भुञ्जीरन् अर्वाक् संवत्सरात्सापिण्ड्ये मासिकानि मासे मासे पक्षेऽनभिष्टान्यनुमासिकसस्थानि यदा पुनः क्रियते संवत्सरान्तसपिण्डीकरणस्थाने संवत्सरविमोकश्राद्धं पार्वणवत् कुर्यात् तानि दर्विमासि सर्वाण्याकल्पः कुर्वन्ति येन केनापि सापिण्ड्ये पृथक् मातृश्राद्धे मातरं पितामह्यादिभिर्वा योऽत्र विशेषस्तु धर्मशास्त्रेभ्यः प्रतीयात् ॥ १२॥

यथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तन्तत्रे समापयेद्दूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहादारभ्य सर्वमाशौचं कुर्य्यात् कर्म च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माङ्गं त्रिरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्कारादञ्जलयः शतं वा दश वा भवन्ति यदा शतं तदा प्रथमेऽह्नि त्रिंशदञ्जलयः त्रयः पिण्डा द्वितीये चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः यस्मिन् सञ्चयनमथ तृतीये त्रिंशदञ्जलयस्त्रय पिण्डा इति विभागोऽथ यदि दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽह्नि त्रयोऽञ्जलयो द्वितीये चत्वारः सञ्चयनं तृतीये च त्रयः एकैकः पिण्ड इति विभजेत्तत्रयाद्दानि प्रथमेऽह्नि द्वितीये द्वे एकस्तृतीये दद्यादेकैकमेव वा यथा प्राप्तमन्ये दाहादृत्ताशौमि संस्कुर्यात्तोऽयमतीतसंस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तः तेनैव नन्दा त्रयोदशीभूतदिनत्रयेषु कुर्य्यात् न सौरिशुक्रयोर्याम्याम्न्ये न्द्राद्रीश्लेषामघामूलधनिष्ठापञ्चकं त्रिपुष्करेषूत्तराभ्यां चैषु रोहिणीपुनर्वसुफाल्गुनीचित्राविशाखा अनुराधापूर्वाषाढा द्विपुष्करेषु च नेत्यन्ये नैव व्यतीपाते वैधृतौ विषुवे न च कर्मयतुर्थाष्टमद्वादशचन्द्रमसि न च काकादिस्वर्गोपहतेषु प्रेतेषु कुर्य्यात् तानि गोक्षीरेणाष्टशतं कृत्वा द्वादश कृत्वा वा पवमानीभिः शुद्धिमतीभिश्च चालयित्वा संस्कुर्य्यात्, अस्थ्यभावे पालाशप्रतिरूपकं कुर्य्यात्, त्रीणि शतानि षष्टिश्च पलाशवृन्तानि चाहृत्य तैर्यथावयवं पुरुषरूपं कुर्य्यात्। ११॥

अथ पालाशविधिः। शिरश्चत्वारिंशता ग्रीवां दशभिः उरस्त्रिंशतोदरं विंशत्या बाहू शतेनाङ्गुलीर्दशभिरिति, तदूर्णातन्तुबन्धैः पुरुषवत् कृत्वा स्नापयित्वा वाससा चाहतेनाच्छाद्य यथावत्संस्कुर्य्यात् सञ्चयनकर्मणा च तत् संहृत्य पुण्येऽम्भसि क्षिपेत् एवं दुर्मृतानां पालाशविधिमेव कुर्य्यात् शरीराधि

च तेषां संहतानां क्षिपेत् त्रेताग्नीनप्सु क्षिपेत् गृह्यं चतुष्पथे यज्ञपात्राणि दहेत् संस्कारश्च तेषामब्दादूर्ध्वं यथाह कर्त्रं नारायणबलिं कृत्वा कुर्यादधिकं प्रायश्चित्तं कृत्वा सद्य एव वा तेषामाशौचम् आहिताग्निषु पूर्णं त्रिरात्रमन्येषु ॥ १४ ॥

अथ नारायणबलिरर्वाक् संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां स्नातः शुचौ देशे विष्णुं वैवस्वतं प्रेतञ्च यथावदभ्यर्च्य तदग्रे तिलमिश्रान् मधुघृतप्लुतान् दशपिण्डान् विष्णुरूपं प्रेतं ध्यायन् काश्यपगोत्र देवदत्तायन्ते पिण्ड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणमुखः प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा पिण्डान् गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रवाहणान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत्। अथ रात्रावयुग्मान् ब्राह्मणान् निमन्त्र्योपोषितः श्वोमध्यन्दिने विष्णुमभ्यर्च्य प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिना भोजयित्वा तृप्तेषु ब्राह्मणसमीपे पिण्डविधिना निनयनान्तं तूष्णीं कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरिवाराय यमाय विष्णो श्यन्ते पिण्ड इत्येवं चतुरः पिण्डाननुक्रमेण दक्षिणसंस्थं दत्त्वाऽथ पञ्चमं काश्यपगोत्र देवदत्तेति प्रेतं ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णवे विष्णोऽयन्त इति दद्यात्, अथाचान्तान् दक्षिणया सन्तोष्यैकन्तेषु गुणवन्तम् अविशेषतो वस्त्राभरणादिगोहिरण्यैः प्रेतबुद्ध्या तोषयेत्, अथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय काश्यपगोत्रायायन्ते तिलोदकाञ्जलिरिति तिलोदकं दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा भगवान् विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपापं कर्माहं करोत्विति वाचयित्वा विसर्जयेत नारायणबलिकल्प एवमन्यामपि स्वाभिमतदेवतां यमद्वितीयामभ्यर्च्य विधिमिमं कुर्यात्सोऽप्येनमपापङ्करोति न तु पुत्रकृतोऽपि बलिमेनमकृत्वा पारलौकिकं कुर्यात् कृतं नोपतिष्ठते तत्सर्वं विनश्यति तस्माद्यथासम्भवमपि कुर्यात् ॥ १५ ॥

अथ नागबलिः सर्पहतानान्दारुमयं मृण्मयं वा पञ्चफणं सर्पं कृत्वा भाद्रपदस्यान्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमीमारभ्य यावत् संवत्सरं प्रतिमासन्तस्यामुपोषितो रात्रौ पञ्चामृतैः स्नापयित्वा शुक्लवाससी शुचिः सुरभिगन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य प्रणमेदनुमासमेकैकमनन्तं वासुकिं शेषं पद्मकम्बलं कर्कोटकमश्वतरं धृतराष्ट्रं शङ्खपालं कालीयन्तक्षकं कपिलमिति पायसमपि क्षीरापूपैर्बलिमुपहृत्य जागरित्वा श्वो भूते विहिताशेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूर्णे संवत्सरे पञ्चम्याञ्च स्नात्वा सौवर्णं सर्पञ्चाद्य ब्राह्मणाय दत्त्वान्यांश्च यथेष्टं भोजयित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान् प्रीतिं वाचयेदेष नागबलिरथोभयोः पक्षयोः पञ्चमीषु संमृष्टायां भुवि पिष्टेन सर्पं विलिख्य शुक्लसुरभिगन्धादिभिरभ्यर्च्य क्षीरमोदकान् निवेद्योपस्थाय मुञ्च मुञ्च देवदत्तमिति प्रार्थ्य सद्भिमन्त्रैर्मधुरमश्नीयादेवं संवत्सरान्ते नारायणबलिवोक्तवत् कृत्वा तत ऊर्ध्वं कर्म कुर्य्यात्। १६॥

अथ पुराणमेकोद्दिष्टं प्रेतचतुर्दश्यां शस्त्रहतानामिष्यते प्रत्याब्दिके च व्युत्क्रममृतानां सर्व्वेषां प्रत्याब्दिक इत्येके पार्व्वणैकदेशवत्तन्त्रं सर्वं पितृशब्दमेकवद्रूहेत् प्राणो सोमाग्निमन्त्राभ्यामेव होमो नैकेऽत्रापि देवं कुर्व्वन्ति मार्चेऽपिण्डावपीडके। १०॥

अथ वृषोत्सर्गः शूलगवं कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा रेवत्यां वाश्वयुजीयस्य गोर्जीवत्प्रजायाः पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्याकुष्ठिमपृष्ठतमेकहायनं द्विहायनं वा नीलं बभ्रुं पिङ्गलं लोहितं वा लक्षण्यमित्येके काममलक्षणमपोषितं चतसृभिः सह वत्सतरीभिश्चतसृभिर्वा व्रीहियवमतीभिर्व्रीयापोहिष्ठीयाभिश्चान्त्येन कर्म्म संस्कृत्य पूर्व्ववदग्निमिधि-

वापान्तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाग्निमुपसमाधाय रौद्रं स्थालीपाकं सर्वहुतं हुत्वा सौम्यं पायसं पैष्टं यावकं पूर्णमासोदकेन मार्जयित्वाग्निं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यानीय कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सूक्तैस्ततो दिश उपस्थाय प्राञ्चं प्रागुदञ्चं वा वत्सतरीसमेतमुत्सृज्य एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण इमाञ्च त्वां प्रजया सुवाचा रायस्पोषेण समिषा चिनोमि शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु शिवा दिशः प्रदिश उद्दिशो न आपो विद्युतः परियान्तु सर्वत इत्यृषभं मासमानानामिति च सूक्तेन उपस्थाय स यत् पिबति खादति लाङ्गूलोदकपूर्णमुदस्यति तेन देवानृषीन् पितॄंश्च प्रीणाति वंश्यांश्च सप्तममुभयतः परावरानुद्धरति प्रेतार्थमुत्सृष्टं सद्यो नरकादुत्तारयति तस्मादेकादशेऽह्नि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमासिकं दत्त्वा सोऽयं वृषोत्सर्गः स्वर्ग्यः पशव्यो वृषभमुत्सृज्य महायशा भवतीति विज्ञायते नानुत्सृष्टः स्यादित्याचार्यः तस्मान्नित्यमेके रुद्रमेव जयन्ते स एव पशुपतिरिति शन्तातीयस्तपन् गृहमेत्य सर्पिरौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वाग्नीरुद्रः सर्वः पशुपतिरुग्रः शूली भवो महादेव इति नामभिरर्चयेद्रुद्रमेव वा, यथाऽऽसम्भवमुद्दिशेत् स्वस्त्ययनं वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्तं कुर्यात्सर्वाणि श्रेयांस्याप्नोति तदेतदाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथ पूर्त्तान्युदगयन आपूर्य्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तपुण्यदिने पूर्वेद्युः कृतस्वस्तिवाचनस्तत ईशान्यां चतुरस्रां चतुरङ्गुलमुच्छ्रितां हस्तमात्रां वेदिं कृत्वा यथोक्तविधानेन वास्तुमण्डलं कृत्वा गृह्योक्तवदुदीच्यमभिषेककुम्भं विधायामीत्युच्यते वास्तुमूर्त्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽग्न्युत्तारणं सम्पाद्य. प्रणवव्याहृतिपूर्वकं ॐ नमो भगवते वास्तुपुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवाधिवासाश्रितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्डधारिणे भूभारार्पितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसरःकूपादिसन्निवेशसान्निध्यकराय सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वम्भराय परमपुरुषाय चक्रशार्ङ्गधराय वरदाभयहस्ताय वास्तो नम इति मन्त्रेणैशान्यशिरसं नैर्ऋतिपादमाग्नेयजानुकं वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकरमुत्तानं वास्तुपुरुषं वास्तुमण्डले आवाह्याथ प्रागुदीच्यामारभ्य प्रणवादिनमोऽन्तनाम्ना शिखिनं पर्जन्यं जयन्तं कुलिशायुधं सूर्य्यं सत्यं भृशमाकाशं वायुं पूषणं वितथं गृहक्षतं यमं गन्धर्वं मृगराजं मृगं पितॄन् दौवारिकं सुग्रीवं पुष्पदन्तं वरुणं असुरं शोकं पापं रोगं मर्वों मुख्यं भल्लाटं सोमं सर्वानदितिञ्च संपूज्याथेशानकोणद्वयशिष्टपदेष्वपः सावित्रीमेकादशरुद्रान् पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्ष्वग्न्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति तेषु क्रमेणार्य्यमणं सवितारं विवस्वन्तं विबुधाधिपं मित्रं राजयक्ष्माणं पृथ्वीधरमापवत्सञ्च पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माणं सम्पूजयेत् ब्रह्मणमादितः कृत्वा शिख्यन्तमित्येके ॥ १ ॥

अथ बहिर्मण्डलादीशान्यादिचतुर्दिक्षु चरकीं विदारकीं पूतनां पापराक्षसीमथ प्रागादिषु स्कन्दमर्य्यमणं जृम्भकं पिलिपि-

ञ्च पूजयित्वौदनपायसाज्यदधिमधुशाकसूपसमन्वितनाना-
भक्ष्याणि समर्थ्य प्रणम्य तत्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्गमापादि-
समग्रं बलिं दत्त्वा, यज्ञभागं प्रतीच्छस्व पूजां चैव बलिं मम ।
नमो नमस्ते देवेश भव स्वस्तिकरो मम ॥ इति संप्रार्थ्य परिवा-
रदेवताभ्यो बलिं दत्त्वाथ वास्तुसमीपे हस्तमात्रकुण्डे स्थण्डिले
वा गृह्यविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधायाज्यभागान्तं कृत्वा वास्तो-
ष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृभिश्च होमं कृत्वा शिख्यादि-
पिलिपिञ्जान्तान् आज्येन हुत्वा होमशेषं समाप्याथ यज-
मानो वास्तुमूर्तिं रौद्रकोणेऽधोमुखीं गर्त्ते प्रच्छादयेदाचार्याय
वा दद्यादथाचार्यं गोहिरण्यादिभिः परितोष्य नमस्कृत्य समा-
पनेदन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा कृतमङ्गल-
स्नानो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेदथ लब्धविप्राशीः
सह बन्धुभिर्भुक्त्वा यथासारं मठादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् इति
वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

अथ प्रतिमाद्रव्याणि मुक्ताफलशिलादारुहेमताम्ररजत-
कांस्यमृत्तिकादीनि, महानीला यशःप्रदा दारुजा कामदा
सौवर्णा भुक्तिमुक्तिप्रदा राजता स्वर्गदा ताम्रमयी आयुर्वर्धिनी
कांस्या व्याधिहन्त्री पैत्तली शत्रुनाशिनी शैला सर्वभोगप्रदा,
स्फाटिका दीप्तिदा रत्नमयी महाभोगप्रदा दशाङ्गुला पञ्चा-
ङ्गुला वा गृहे प्रतिमा पूज्या नाधिका, अधिकाङ्गा शिल्पि-
हन्त्री कृशा शान्त्यर्थनाशिनी कृशोदरी दुर्भिक्षकरी निर्मांसा
धननाशिनी वक्त्रहीना दुःखप्रदा पादकृशा दुःखदा हीन-
नासा भ्रमकरी हीनजङ्घोन्मादकरी हीनवक्षःस्थला पुत्रमित्र-
नाशिनी कटिहीना मरणदा सम्पूर्णावयवायुर्लक्ष्मीप्रदा ।
शालग्रामनर्मदामूर्तिवैदूर्यजङ्काश्मीरनसूर्यकान्तस्फाटिकर-
स्राशनिवज्रगारुत्मजमूर्त्तीनामपि, प्रतिष्ठाविधिं कुर्याच्च-

मूर्त्तिप्रतिष्ठां गर्वान्मोहाम्मूढभावादकृत्वा पूजने सर्वोपद्रवदारिद्र्यरोगाद्यभोनिन्द्याऽचिरायुरपुत्रिताः भवन्ति, प्रतिष्ठाविधिमकृत्वा प्रतिष्ठाकारयेति पूर्वोक्ता दोषाः, प्रतिष्ठाकरणे महाभाग्यसिद्धिरिति ॥ ३ ॥

अथ शुभे भूते नित्यं निर्वर्त्य श्रुतशीलवृत्तसम्पन्नं गृहस्थमाचार्य्यं ऋत्विजश्च तादृशान् षोडशाष्टौ वा चतुरो वा विधिना वृत्वा मधुपर्कं विधाय वस्त्रालङ्करादि तेभ्यो दद्याद् द्विगुणमाचार्य्याय ततस्तूर्य्यवेदघोषैः प्रतिष्ठास्थापनान्तं कृत्वा प्रासादाग्रे दशहस्तस्थानं चतुर्द्वारं प्रागारभ्य प्लक्षोडुम्बराश्वत्थन्यग्रोधतोरणलसद्द्वारशाखं हेमरत्नकृष्णधूम्रमौक्तिकविचित्रश्वेतवर्णध्वजपताकादिभिः पूर्वादिष्टदिक्षुशोभितं मण्डपं तन्मध्ये चतुरस्रां तत्परिमाणसंख्यामितहस्तोच्छ्रितां वेदिकां कारयेत्तथा प्रागादिकुण्डान्युक्तलक्षणानि हस्तमात्राणि चतुरस्राणि, यासयोनिमेखलानि स्युः पञ्चचतुरेककुण्डविधानेन यथाशास्त्रं कुण्डमीशान्यां सर्वहोमसाधनं प्रतिष्ठाप्य मण्डपस्योत्तरतो देवस्नानमण्डपः शुभद्रव्यैः कृत्वा सर्वाभिषेकसाधनानि स्थापयित्वेति तिष्ठेति देवं प्रासादं प्रादक्षिण्येनानीयाक्रम्येनेति स्नानमण्डपे प्रवेश्य वेदिकास्तीर्णशय्यायामास्तीर्णायां सोपस्करायाममुकं स्थाप्यामूरर्जेति रथमारोप्य गन्धादिना सम्पूज्य ब्राह्मणैः सह शान्तिसूक्तपाठैस्तूर्यघोषैश्च शास्तीर्णायां सोपस्करायामवस्थाप्य सर्वसम्भारान् सम्भृत्य कर्त्ता स्नातः प्राणानायम्य प्रतिष्ठाप्य देवतामन्त्रेण विविधं न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा देशकालौ स्मृत्वा ॐ प्रतिष्ठाहं करोमीति सङ्कल्प्य द्वारज्ञापकं ऋत्विजाचार्य्यांस्तत्कार्य्ये नियोजयेत् ॥ ४ ॥

अथाचार्य्यः प्राणानायम्य मन्त्रदेवतामयो भूत्वा यागभूमिं

प्रासादं स्नानशालायामापोहिष्ठेति तिसृभिः कुशोदकेनाभ्युक्ष्य सितसर्षपान् प्रकीर्य देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो देवयजनं रक्षस्वेति रक्षां कृत्वा प्रतिद्वारं कलशद्वयं सोदकं सपल्लवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानावाह्यार्चयित्वा देवस्नानशाला-कृत्वा प्रणिपत्य देवं प्रार्थयेत्। स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोऽस्तु ते। शुद्धेऽपि त्वदधिष्ठाने शुद्धं कर्म सहस्वतामित्यथ देवाधिष्ठानं शुद्धेन घृतेनाभ्यज्य यवगोधूमचूर्णैरुद्वर्त्योष्णोदकेन स्नापयित्वा शीतलजलेन संस्नाप्य पीठान्तरेऽवस्थाप्य दिव्यधूपेन धूपयित्वा पुष्पैः सम्पूज्य नवोत्तमेन वाससा वेष्टयित्वा परमान्नेन बलिन्दत्वाथ देवमभ्यर्च्य गजाश्वरथ्यावराहोत्खात-वल्मीकपर्वतसङ्गमह्रदराजद्वाराग्निहोत्रगोष्ठचतुष्पथवृषभशृङ्ग-स्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सम्यक् शोध्य जलेन प्रक्षाल्य क्षीरवृक्षकषायैः पञ्चाशदोषधीः कषायेण तीर्थजलेन पञ्चामृतेन पञ्चगव्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन शृङ्गोदकेन शङ्खोदकेन श्रीसूक्तपवमानेन पुरुषसूक्तादिमन्त्रान् पठन् संस्नाप्य पीठान्तरे निवेश्याभिवस्त्रेति वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्याक्षत-गन्धपुष्पधूपदीपाष्टकमहानैवेद्यैः सम्पूज्य तैजसपात्रं मधुसुवर्णशलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति पार्श्वे स्थित्वा सतूर्यघोषमेकैकं समं उन्मीलयेदथादर्शसुवर्णेन भक्ष्यभोज्यानि दर्शयेच्च लिङ्गादिषु कुर्यादथाचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति हिरण्यन्दत्त्वाथ पुरुषसूक्तेन देवं स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युत्थाप्य कर्त्ता विश्वतश्चक्षुरित्युत्थाप्य रथे तिष्ठन्निति रथमारोप्य कनिक्रददिति सूक्तपाठैः सतूर्यघोषैः मण्डप-प्राग्दक्षिणोत्तरद्वारेणाक्षतेनेत्यानीय वेद्यां कुशप्रस्तरे कशिपौ शुभवस्त्रेणाच्छाद्य तत्र प्राक्शिरसं शाययेत् स्थविरप्रदेशे वस्त्र-वेष्टितं सपल्लवं सोदकं कलशं प्राजापत्योऽयं सुहर्षमस्त्वित्युक्त्वा

मण्डलद्वयोपरि प्रणवेनावस्थाप्य समस्तालङ्कारभोज्यमङ्गलद्र-
व्याण्यवस्थाप्य श्वेताविलोमसूत्रकङ्कणं प्रतिमाया हस्ते बध्नी-
यात् यदा बध्नातीत्यथ देवं पुरुषादीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि
प्रवेश्य दिव्यवाससाच्छाद्य देवं संस्मृत्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा
पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्मण्डपं वेदीं चाभ्यर्च्य तदुपरि
देवस्याग्रे चतुरस्रं मण्डलं कोणेषु स्वस्तिकलां स्थितङ्कृत्वा
तन्मध्ये ब्रह्मविष्णुशानं प्रतिदिशं लोकपालांस्तदन्तरालेऽष्ट-
भैरवानेकादशरुद्रान् द्वादशादित्यविश्वेदेवसाध्यानासत्यमरु-
द्गणगन्धर्वाप्सरसः पितृगणपुण्यतीर्थान्यथ विघ्नेशस्कन्ददुर्गाक्षेत्र-
पालान्यथावकाशमावाह्य तत्तन्नामभिस्तल्लिङ्गमन्त्रैर्वार्चयित्वा
प्रतिष्ठाप्य देवपार्षदेभ्यो नम इत्यर्चां कुर्यात् ॥ ५ ॥

अथाचार्यः श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्योक्तवत् स्वकुण्डे प्रति-
ष्ठाप्यान्वाधाय देवस्यास्य कलासन्निधिसिद्ध्यर्थं यक्ष्य इति सङ्कल्प्य
प्रणीतास्थापनान्तं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य देवमावाह्य तत्काय-
मन्त्रैर्व्याहृतिभिर्वा पलाशोडुम्बराश्वत्थापामार्गसमिदाज्यचरु-
तिलैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात्तत्राज्यमाहुति-
सम्पातं प्रतिकुम्भं स्थापितशान्तिकलशेषु निक्षिपेत्ततः शिरस्यु-
रसि पादयोः प्रतिमां स्पृष्ट्वा स्विष्टकृदादि हुत्वा पूर्णाहुतिं
जुहुयादेवमृत्विजोऽपि स्वस्वकुण्डे जुहुयुरथ मण्डपस्थकलशोद-
केन समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः आपोहिष्ठेति तिसृभिरभि-
षिच्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण संस्रावकलशोदकेन संस्नाप्याम्बयो-
यन्त्यध्वभिरिति सूक्तेन शुद्धोदककलशेनाभिषिच्य वस्त्रयुग्मे-
नाच्छाद्य पञ्चोपचारैः सम्पूजयेदित्यधिवासनं, त्रिरात्रमेकरात्रं
वा सद्यो वा कुर्यात्तद्रात्रौ पिचिवभूयिष्ठाद्ये मावस्थापयेत्
लिङ्गमन्त्रेण भूतबलिन्दत्त्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टान्नमधि-
रासंख्यया यावद्दक्षिणां दद्यात् ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूते गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वा अभिषेकं कृत्वा मही मू षु मातरमिति देवमावाह्यादितिर्द्यौरिति स्तुत्वा तल्लिङ्गमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्पूज्य प्र व इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासादं प्रोक्ष्य देवं प्राप्योत्तिष्ठेत्युत्थाप्य तत्रैवाभिमुखं कृत्वा रथादि प्रदर्श्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽऽकृष्णेनेति मन्त्ररथेन गर्भगृहं प्रवेश्याभ्यर्च्य पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादिदिक्ष्विन्द्रादिनामभिर्नमोऽन्तैर्वज्रमौक्तिकवैदूर्यशङ्खस्फटिकपुष्परागेन्द्रनीलप्रवालान् क्रमेण क्षिप्त्वा गोधूमयवमुद्गनीवारव्रीहिसर्षपश्यामाकतिलानारोप्यादिधातुजातञ्च क्षिपेत् सुवर्णगरुडं विष्णोः शम्भोस्तु वृषभं सर्वत्र नमः शिवायेति निक्षिप्याथ सुलग्ने देवमन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य प्रतिष्ठितपरमेश्वर इत्युक्त्वा शलाकामपसारयेदथ देवं स्पृष्ट्वा तन्मयो भूत्वा ध्रुवा द्यौरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन देवेऽङ्गन्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा कर्णे सप्रणवव्याहृतिगायत्रीं जपित्वाचार्य्यः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेताथ यजमानः स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या त्वमिहागतः। प्राकृतं त्वाम् संदृष्ट्वा बालवद्भक्तवत्सल। इति सकलमर्थं समर्प्य प्रपद्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। ७।

तीर्थोदकैर्गङ्गादिनदीनीरमावाह्य ब्राह्मणैः सहाभिषेकं कुर्य्या-दथ यजमानस्याभिषेकं कुर्य्युः सर्वे जलक्रीड़ाञ्च प्रतिष्ठोपकर-णमाचार्य्यस्याचलप्रतिष्ठायान्तु कुण्डमण्डपवेदिकरणं तवाचार्य्य एव पूर्ववदभिषिच्याभ्यर्च्य सर्वतोभद्रमण्डले दिव्यपीठे देव-सुपवेश्य पूर्वादिदिक्षु वस्त्रचूतपल्लवोपशोभितजलपूर्णकलशा-नवस्थाप्य दीपान् प्रज्वाल्य गन्धेन त्रिनेतज्योतिः प्रकल्प्य चित्रबलिं दत्त्वा देवमभ्यात्म स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाङ्ग-देवताः सम्पूज्य पूर्ववत् प्रतिद्रव्यं हुत्वा देवस्याज्याहुतिसम्पात-श्चेत्युत्तरकलशे चिप्त्वा पूर्णाहुतिं हुत्वाथ कर्त्ता कृताञ्जल्याशो ह्यस्तु देवमानीय पुष्पे च प्रतिमायां प्रतिष्ठाप्य पञ्चामृतपूर्वक-सम्पादितकलशोदकेन इदम् आप इत्यभिषिच्याभ्यर्च्य देवा-र्चनदक्षिणादानादिकं पूर्ववदाचरेत् ॥ ८ ॥

अथ वाप्यादिविधिः। प्रागुदक्प्रवणे शुचौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवाचनादिवास्तुपूजनान्तं कृत्वा आचार्य्यादि ऋत्विग्वरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा यजमानसम्मितं चौरस्रं पूर्वमण्डपप्रागभावेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्म-गर्भं षोडशारमपरितश्चतुरस्रमण्डलोपेतं कृत्वा आचार्य्यः पद्ममध्ये सपत्नीकः ब्रह्मविष्णुशानां विनायकस्य च सौवर्ण-रूपाणि तल्लिङ्गमन्त्रेण समन्तात्तेषु स्वर्णजलचराणि स्थापयि-त्वा वरुणमन्त्रेणार्चयित्वा तद्वहिर्लोकपालादीन् सम्पूज्य म-ण्डलप्रतिकोणं कलशचतुष्टयनद्युदकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलङ्कृतं स्थापयित्वेमं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीमावाह्याभ्यर्च्य वारुणं चरुं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रत्यृचं गायत्र्या वाज्या-हुतीर्हुत्वा तत्त्वा यामीति पञ्चभिस्त्वन्नो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैकया चर्वाहुतीः स्विष्टकृतं हुत्वा अष्टशीत्यर्थं वरुणमन्त्रैः समिदाज्यं हुत्वा शान्तिकशर्यैर्ज-

मानञ्चाभिषिञ्चेयुः स तु तेभ्यो गवां सहस्रं शतं पञ्चाशतं
शक्ते तु सवत्साङ्गामलङ्कृतां सूर्यमन्त्रेण पाययित्वा तडाग-
नैर्ऋतादारभ्येशानान्तं हिरण्यवतीत्युत्तरया आपो अस्मानिति
स्वयं तत्पुच्छं गृहीत्वोत्तरेत् छन्दोगाय तां च गां दत्त्वा
तत्कालमत्स्यस्वर्णजलचरान्तज्जले निक्षिप्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा
देवपितृमनुष्यादयः प्रीयन्तामिति दद्यात् पूर्ववदाचतुर्थाहमुत्स-
यादिवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरेषु तज्जलं स्थितमश्वमे-
धराजसूयाग्निष्टोमोक्थ्यवाजपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

अथारामेष्वप्येवं विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदि-
कुण्डमण्डप ऋत्विगाचार्यवरणादिपूर्ववत् कृत्वोक्तलक्षणस्य
पद्मस्य मध्यदलबहिर्देशेषु ब्रह्मादीन् लोकपालानभ्यर्च्य वृक्षा-
दीन्मङ्गलस्नानं वस्त्रगन्धादिना सम्पूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि
बध्वा फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनाक्ता सुवर्णसूच्या कर्ण-
वेधं कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य सोमो धेनुमिति ऋचा सौम्यचरुं-
हुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादि कृत्वाथ तथैव समिदाज्यतिलानष्ट-
शतन्तदर्धसंख्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकलशैर्य-
जमानञ्चाभिषिञ्चेयुः स च वस्त्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यादस-
लाभे तु दक्षिणाङ्गामलङ्कृतामाराममध्यादुदङ्मुखीम् उत्सृज्या-
चार्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहे फलन्तु सर्वकामावाप्तिरिति
पूर्त्तानि ॥ १० ॥

देवाश्च वा असुराश्चैषु लोकेषु स्पर्धन्त ते देवाः प्रजापतिमुप-
धावंस्तेभ्य एतां दैवीं शान्तिं प्रायच्छत्तत: स शान्तिकाश-
रामभ्यषञ्चयंस्ततो वै देवा अभवन् परासुरा अभवत्त्वात्मना पराऽस्य
द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदाथ पूर्वाह्ण एवं प्रात-
राहुतीर्हुत्वा दर्भान् शमीन् वीरणानि दधिसर्पिःसर्षपान्
पलाशमतीमपामार्गं शाखां क्षौममित्येतान्याहृत्य दारयेद।

वोरिगादसमिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा अपां पतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शान्तातीयं जपेत् । १४ ॥

स उदीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्य्यमणिमौक्तिकवियोगो भवत्यश्मा वा विपद्यन्ते मधूनि वा निलीयन्ते काकमैथुनानि पश्येतान्यरिष्टानि वा वयांसि च गृहमध्ये वल्मीकं छत्राकं वोपजायते वायसकपोता वा वन्यविहङ्गमसृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहनारीरिच्छुप्कारुहश्च प्ररोहेद् गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहन्ते तैलं स्रायेदेव श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निं प्रविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति घुन्नोर्निपतति प्रज्वलन्दीपः पतति सर्पो वा द्वारे निष्क्रामतील्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति अभित्वं देवं सवितारमोण्योरिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा धनाधिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शान्तातीयं जपेत् ॥ १५ ॥

स पृथिवीमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ति कूजन्त्यकस्मात् सलिलमुद्गीलयति अकाले फलपुष्पमभिवर्त्तते इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाण्यग्निदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निं दूतं वृणीमह इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्नये स्वाहा हविष्पतये स्वाहा अर्चिःपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शान्तातीयं जपेत् । १६ ॥

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य वाताविवाता वायवो

श्राविसुरादि च प्रसूयन्ते हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि विकृतरूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रिशूलपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २० ॥

स सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तेऽथ यदास्यायुक्तानि यानानि प्रवर्त्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ति देवताप्रतिमा हसन्ति गायन्ति नृत्यन्ति खिद्यन्ति भिद्यन्ति रुदन्त्युन्मीलयन्ति निमीलयन्ति प्रतियान्ति नद्यस्कन्धमादित्यो दृश्यते विदले च परिवेषो दृश्यते केतुकुन्तमुपानच्छत्र पञ्चदन्तमुसलानि प्रज्वलन्तीत्यश्वाना वारिभिरवरक्ता चरन्ति एतानि कर्माणि कारिकान्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २१ ॥

अग्निकार्य्यमासमराव कुर्य्युर्यदैतच्च क्रियते पुत्रो म्रियते पौत्रो म्रियते धनमात्मानञ्च निवेशयति सुवर्णंगौर्वासो हिरण्य दक्षिणा दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत नम आचार्य्येभ्यो नम आचार्य्येभ्यो नम शौनकाय नम शौनकाय ॥ २२ ॥